

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

**ՎԱՆԿԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ՀՆՁՈՒՅԹԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ**

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2014

ՀՏԴ 809.198.1
ԳՄԴ 81.2Հ
Հ 854

Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի
գիտական խորհուրդը

Հ 854 Հովհաննիսյան Հ.
Վանկի դերը հայերենի հնչոյթաբանության մեջ/ Հ. Հովհաննիսյան.-
Եր.: ԵՊՀ, 2014.- 154 էջ:

Աշխատության մեջ առաջին անգամ հայ լեզվաբանների ուշադրությանն է ներկայացվում հնչոյթաբանական վերլուծություն՝ *ինքնահալոյթային* տեսության շրջանակներում: Լեզվի տեսության արդի՝ *ոչ գծային* սկզբունքների ու մեթոդների կիրառումով, փորձ է արվում տեսականորեն հիմնավորել ու բացատրել, թե լեզվաբանական, և մասնավորապես՝ հնչոյթաբանական ինչպիսի գործընթացներով, սկզբունքներով ու կանոններով են պայմանավորված սովորաբար սոսկ նկարագրությամբ ներկայացվող լեզվական իրողությունները:

Վերլուծության մեջ քննարկվող տեսական հարցերը սերտորեն առնչվում են հնչոյթաբանության, հնչյունաբանության, լեզվի հոգեբանության, մանուկների և մեծահասակների կողմից լեզվի յուրացման, ինչպես նաև ճանաչողական լեզվաբանության այլ ոլորտների հետ:

ՀՏԴ 809.198.1
ԳՄԴ 81.2Հ

ISBN 978-5-8084-1874-5

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014
© Հասմիկ Հովհաննիսյան, 2014

ՍԻՐԵԼԻ ՀԱՅՐԻԿԻՍ՝
ՌԱԶՄԻԿ ՀՈԿՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	7
ԳԼՈՒԽ 1 ՀՆՁՆՈՒՅԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԱՆԿԸ ՈՐՊԵՍ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ	
ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐ ԲԱՂԱԴՐԻՉ	10
1.1 Սերող քերականությունից առաջ և հետո	10
1.2 Տեսական վերլուծության ելակետային մոտեցումներ	14
1.3 Վանկերն ու ոչ գծային հնչույթաբանությունը	22
1.4 Վանկը որպես հնչույթաբանական գործընթացների տիրույթ	26
1.4.1 Վանկի կառուցվածքը.....	26
1.4.2 Վանկի կշիռը	34
1.4.3 Հնչեղություն	38
1.4.4 Վանկասկիզբ	42
1.4.5 Միջուկ	43
1.4.6 Հանգ	43
1.4.7 Վանկավերջ	45
1.5 Վանկի կառուցվածքի համալեզվական ընդհանրություններ և տարբերություններ.....	48
ԳԼՈՒԽ 2 ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎԱՆԿԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ	51
2.1 Վանկասկիզբը հայերենում	52
2.2 Վանկի միջուկը հայերենում	54
2.3 Հանգը հայերենում	55
2.4 Վանկավերջը հայերենում	56
ԳԼՈՒԽ 3 ՀՆՁՆԴԱՑՈՒՄ ԵՎ ՎԱՆԿԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ. ՍՂՄԿԱՅԻՆ ԲԱՂԱՋԱՅՆՆԵՐԻ ԿՈԿՈՐԴԱՅԻՆ ՎԱՐՔԱԳԻԾԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ	59
3.1 Պայթաշփական ու շնչեղ խուլ բաղաձայնների հատույթային կարգավիճակը	60
3.2 Վանկային կառուցվածքն ու կոկորդային բաղաձայնների վարքագիծը.....	62
3.3. Վերջադիր [ձայներ] հատկանիշը՝ արտոնված	65
3.4 Ամրացումը/ուժեղացումը որպես «չեզոքացման» գործընթաց	67
3.5 Շնչեղացման կոկորդային գործառույթները.....	69
3.6 Կոկորդային առնմանություն	73
3.7 Ձայնորդները կոկորդային գործընթացներում	79
ԳԼՈՒԽ 4 ՎԱՆԿԱՅԻՆԳՈՐԾԵՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ	80
4.1 Ը հնչյունի կարգավիճակը ժամանակակից հայերենում	80
4.1.1 Արդյո՞ք հայերենում Ը ձայնավորը կարող է հնչույթի կարգավիճակ ունենալ.....	81
4.1.2 Որո՞նք են Ը -ի հնչյունաբանական, հնչույթաբանական գործառույթները.....	87
4.1.3 Ի՞նչ դեր է կատարում Ը-ն հայերենի վանկատման գործընթացներում, և ինչո՞վ է պայմանավորված նրա կանխատեսելիությունը գետեղման մեխանիզմներում	90

4.2 Վանկատման ալգորիթմը հայերենում	92
4.3 Ը-ի գետեղման անհամաչափությունները նախասկզբնական միջավայրում	101
ԳԼՈՒԽ 5 ՎԱՆԿԱՅԻՆ ՀԱՇՎԱՐԿԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԸ ԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐԻ ՎԱՐՔԱԳԻԾԸ ՀՈԳՆԱԿԻ ՁԵՎԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ	106
5.1 Հավելվածների հնչյութաբանական-ձևաբանական հատկությունները և դրանց նշանակությունը հոգնակիի ընտրության մեխանիզմներում	106
5.2 Հոգնակիի կազմության առանձնահատկությունները հայերենի բաղադրյալ ձևայիններում	114
ԳԼՈՒԽ 6 ՎԱՆԿԸ ԵՎ ՄԱՐԴՈՒ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՆՐԱ ՄԱՍԻՆ	119
6.1 Մարդկանց կողմից վանկաբաժանումն ուսումնասիրող լեզվաբանական փորձեր	119
6.2 «Ծոփ լեզու» (գաղտնալեզու, լեզվախաղ).....	127
Հավելված Ա	136
Հավելված Բ	138
Օգտագործված լեզվաբանական հասկացություններ ու նշաններ	139
Գրականության ցանկ	146

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն ուսումնասիրությունը հիմնված է վանկի կառուցվածքի, նրա հնչույթաբանական դերի և հայերենում վանկատման սկզբունքների որոշակի առանձնահատկությունների տեսական վերլուծության վրա: Հատկապես ձևվույթների սահմանագծերում բաղաձայնների և բաղաձայնական խմբերի վարքագծի, ինչպես նաև այդ վարքագծով պայմանավորված հնչույթաբանական գործընթացների մանրագնին վերլուծությունը վկայում է հայերենում վանկի և նրա՝ լեզվաբանական գործընթացներում որպես չափական աստիճանակարգության մաս կազմող միավորի կարևորության մասին:

Որոշ տեսաբաններ (տե՛ս Ohala & Kawasaki-Fukumori 1997; Steriade 1997; 1999) հետևողականորեն փորձում են թերագնահատել կամ երբեմն նույնիսկ ժխտել հնչույթաբանական վերլուծություններում վանկի կարևորության փաստը: Հայերենում լեզվական որոշ երևույթների ու գործընթացների քննությունը, այնուամենայնիվ, միանգամայն համոզիչ կերպով վկայում է դրանցում վանկի կատարած բացառիկ դերի և, հետևաբար, վանկային տիրույթը վերլուծության մեջ ներառելու անհրաժեշտության ու նպատակահարմարության մասին: Ավելին, սույն աշխատությամբ փորձ է արվում հիմնավորել այն, որ այստեղ արծարծվող փաստերը կարող են լրացուցիչ կարևորություն հաղորդել վանկի վրա հիմնված հնչույթաբանական և հոգելեզվաբանական տեսություններին:

Վանկերը կարևոր դեր են կատարում հնչույթաբանական գիտելիքի ձևավորման, ամրապնդման, խոսքի մտային մշակման (թե՛ խոսողի և թե՛ լսողի կողմից) և ընթերցանության հմտությունների յուրացման գործում (տե՛ս Ferrand, Segui & Humphreys 1997): Հայտնի է, որ մարդիկ իրենց խոսքը որոշակի նպատակներով ընդգծելու կամ շեշտադրումներ անելու համար դիմում են հենց վանկերի օգնությանը՝ առանց նույնիսկ մտածելու վանկատման կանոնների մասին: Շատ լեզուներում վանկերը կիրառվում են արտասանական կադապարներ, ընթերցանության նրբություններ/հմտություններ, գրության, մասնավորապես՝ տողադարձի կանոններ ուսուցանելիս:

Հայերենն ունի ձևաբանական-հնչույթաբանական կանոնների մի ամբողջ շարք, որոնք զգալուն են վանկային կառուցվածքի նկատմամբ: Դրանցից երեքը քննարկվում են այս ուսումնասիրության մեջ.

1. *Շնչեղացում*. վանկի ուժեղացված, ամրացված սկզբնաբաղաձայնը (միջանկյալ և վերջահար միջավայրերում ներառյալ) կատարում է սահմանազատող գործառույթ՝ ազդարարելով վանկերի եզրերն ու ձևույթների սահմանները:

2. *Գաղտնավանկային ը.* զետեղման կանոններն առնչվում են ոչ միայն լեզվի ֆոնոտակտիկայի, այլև վանկի ներքին կառուցվածքի և վանկատման մեխանիզմների հետ:

3. *Հոգնակիակերտ ձևույթի ընտրություն.* հայերենում այս կանոնը հենվում է հնչույթաբանական վանկերի հաշվառման վրա: Հոգնակիակերտ *-եր/-ներ* մասնիկները կցվում են որոշակի սկզբունքների համաձայն:

Վանկը հայերենում կարևոր դեր ունի նաև հոգելեզվաբանական տեսակետից: Հարաբերականորեն հստակ սահմանները, վանկաշեշտային ռիթմական կառուցվածքը, շնչեղացման հնչույթաբանական գործընթացը ենթադրում են, որ վանկը կարող է դիտվել որպես ընկալման ճանաչողական հիմնական միավոր ոչ միայն բառերի, լեքսիկական¹ միավորների ճանաչման, այլև լեզվի ուսուցման համար:

Սույն ուսումնասիրությունը կազմված է հետևյալ գլուխներից. 1-ին *գլխում* ընդհանուր գծերով ներկայացվում են ժամանակակից լեզվաբանական գիտակարգերում առկա տեսական վերլուծության ելակետային մոտեցումները, քննարկվում են լեզվաբանությունը բնական գիտությունների համակարգում ուսումնասիրելու նպատակահարմարությունն ու դրա շնորհիվ ընձեռնվող հնարավորությունները: Այս գլխում ընդգծվում է նաև լեզվաբանության տեսության մեջ *վանկը որպես հնչույթաբանական բաղադրիչ* ներառելու կարևորությունը և, հետևաբար, նրա կառուցվածքային տարրերի մանրակրկիտ վերլուծության անհրաժեշտությունը: 2-րդ *գլխում* քննության է առնվում հայերենի վանկային կառուցվածքը: Վանկի ընդհանուր կառուցվածքը մեկնաբանվում է լեզվի բառային (ձևային) կառուցվածքի հարաբերությամբ: 3-րդ *գլխում* քննարկվում է հայերենի աղմկային բաղաձայնների կոկորդային վարքագիծը, մասնավորապես՝ *շնչեղացում* հնչույթաբանական երևույթի և վանկային սահմաններում դրսևորվող հատկությունների առնչությամբ: Գլուխ 4-ում վանկի հնչույթաբանական-ձևաբանական արժեքը կարևորվում է հայերենի հնչույթաբանական քերականության մեջ բազմիցս քննարկված գաղտնավանկային *ը*-ի առնչությամբ: Աշխատության այս բաժինը ներկայացնում է նաև հայերենում վանկաբաժանման մեխանիզմների ալգորիթմն ու նրա գործողության առանձնահատկությունները: Ուշադրության է առնվում նաև *ընկալման* գործընթացներում վանկի կարևորության խնդիրը: 5-րդ *գլուխ*ն անդրադառնում է վանկային կառուցվածքում «վիճելի» կարգավիճակ ունեցող *հավելվածներին* ու վանկահաշվարկում վերջիններիս ունեցած դերին: Քննարկվում են նաև վանկահաշվարկի ու հոգնակիակերտ հա-

¹ Լեզվի տեսության ժամանակակից դրույթներից ելնելով, սույն աշխատության մեջ *լեքսիկական միավորներ* են համարվում ոչ միայն բառերը, այլև դրանցից փոքր (ձևային) և մեծ (չափական բառեր, բառակապակցություններ, հարադրություններ, դարձվածքներ) տիրույթներ զբաղեցնող լեզվաբանական միավորները:

մապատասխան ձևերի ընտրության հարաբերությունները: *6-րդ գլուխը* կազմված է երկու բաժիններից. *6.1-ում* բնիկ հայախոսների կողմից վանկաբաժանման երկու փորձերից ստացված արդյունքները համեմատվում են վանկատման տեսական սկզբունքների հետ, զուգահեռներ են անցկացվում հայերենին բնորոշ վանկաբաժանման փաստերի և *համընդհանուր քերականության* կանխատեսումների միջև: Ուսումնասիրության *6.2 բաժնում* քննվում է հայերենի վանկի ներքին կառուցվածքը: Վանկի ենթաբաղադրիչների ու դրանց աստիճանակարգական կառուցվածքի վերլուծության համար որպես նյութ է ծառայել Արարատյան դաշտի որոշ գյուղերում տարածված գաղտնալեզուն կամ լեզվախաղը (լուղլինգը¹), որն ունի «Ծտի լեզու» անվանումը:

Վերջինիս մանրամասն ուսումնասիրությունից պարզվում է, թե դրանով «հաղորդակցվող» մարդիկ, անկախ տարիքից ու կրթական մակարդակից (ներառյալ ոչ գրաճանաչ բնակչությունը), ինչպիսի բացառիկ հմտությամբ են բանեցնում մայրենի լեզվի հնչույթաբանությունը՝ տարրական գիտելիք անգամ չունենալով քերականական կանոնների մասին: Աշխատանքի վերջում զետեղված հալվելվածներին հաջորդում են վերլուծության մեջ տեղ գտած ձևական արտահայտություններում գործածվող որոշ նշանների բացատրությունն ու լեզվաբանական հասկացությունների համառոտ սահմանումները:

¹ Լուղլինգ (ludling) բառացի թարգմանությամբ նշանակում է լեզվախաղ. այն կազմված է լատիներեն ludus (խաղ) և lingua (լեզու) բառերից:

ԳԼՈՒԽ 1

ՀՆՉՈՒՅԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԱՆԿԸ ՈՐՊԵՍ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԼԵՋՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐ ԲԱՂԱԴՐԻՉ

1.1 Սերող քերականությունից առաջ և հետո

Ժամանակակից լեզվաբանության գլխավոր խնդիրը եղել և մնում է *համընդհանուր/համալեզվական քերականության (ՉՔ)* բազմակողմանի ուսումնասիրությունը: *Համընդհանուր քերականությունը* կարելի է դիտել և՛ որպես առանձին վերցրած քերականական ձևեր սահմանափակող համալեզվական սկզբունքների ու պարամետրերի տեսություն, և՛ որպես մարդու լեզվական ներուճակության համընդհանուր ուսմունք:

Անցած դարի կեսերից լեզվաբանության մեջ ծնունդ է առել և հաջողությամբ զարգանում է մի մեթոդաբանություն, ըստ որի՝ լեզվական երևույթները դիտվում են որպես ՉՔ սկզբունքներից բխող, սահմանափակ թվով և որոշակի պարամետրերով պայմանավորված իրողություններ: Այն, ինչը նախկինում (իսկ հայ լեզվաբանական գրականության մեջ ներկայումս էլ) բնութագրվում էր որպես տվյալ լեզվի առանձնահատկություններից բխող քերականական կանոն, այժմ, շնորհիվ համաշխարհային լեզվաբանության մեջ արձանագրված տեսական և փորձառական լայնածավալ ուսումնասիրությունների ու հարուստ գիտական փորձի, համարվում է մեկն այն որոշակի թվով կանոններից, որոնք տրվում են լեզվական համակարգին *համընդհանուր քերականության* կողմից:

*Համընդհանուր քերականության*¹ վարկածը թեև «պաշտոնապես» առաջ է քաշվել Ն. Չոմսկիի և Մ. Հալեի «Անգլերենի հնչյունային կադապարը» աշխատության մեջ (Chomsky & Halle 1968), և այդ ժամանակից ի վեր, լայն իմաստով, ընկած է *սերող քերականության* հիմքում, ծագել է լեզվաբանության զարգացման առավել վաղ շրջանում:

Սերող քերականության վրա էապես մեծ ազդեցություն են ունեցել եվրոպական ավանդական լեզվաբանական ուղղությունները և, մասնավորապես, այն ուղղությունները, որոնք սերտորեն առնչվում են Ն. Տրուբեցկոյի և Ռ. Յակոբսոնի լեզվաբանական ավանդույթների հետ: Ն. Չոմսկիի դերը, այնուամենայնիվ, այս տեսության կազմավորման ու զարգացման մեջ հատկապես կարևորվում և առանձնահատուկ ուշադրության է արժանանում: Նա «հեղափոխական» մոտեցումներ ներդրեց լեզվաբանական գիտակարգերի մեջ և իր բազմաթիվ ուսումնասիրություններով ցույց տվեց, որ իրականում գոյություն

¹ Այս իմաստով «քերականությունը» լեզվի շարահյուսական, ձևաբանական, հնչյութաբանական, հնչյունաբանական և իմաստային-տրամաբանական մակարդակների ամբողջություն է, ասել է թե՛ լեզվաբանական համակարգ, որ ընկած է ցանկացած լեզվի հիմքում:

ուճի մեկ մարդկային լեզու և, որ աշխարհում հնչող ամենատարբեր լեզուներն իրենց բազմազան ու յուրահատուկ կառուցվածքներով կարող են դիտվել որպես «վարիացիաներ մեկ թեմայի շուրջ» (Smith 2004:1):

Լեզվի յուրացման վերաբերյալ Ն. Չոմսկիի վաղ շրջանի ուսումնասիրությունների մեջ կարևոր բաղադրիչ է կազմում «ազդակների անբավարարության» (Poverty of the stimulus) վերաբերյալ փաստարկը: Վերջինիս հիմքում ի սկզբանե ընկած է հետևյալ հարցադրումը. ինչպե՞ս բացատրել այն իրողությունը, որ մարդն իր ողջ կյանքի ընթացքում, ընդհանուր առմամբ, տիրապետում է գիտելիքի անհամեմատ ավելի մեծ պաշարի, քան նրան փաստացիորեն տրվում է: Բ. Ռասելն այս խնդրին անդրադարձել է դեռևս անցած դարի կեսերին: Նրան ևս հետաքրքրում էր, թե ինչպես է լինում, որ «մարդիկ, որոնց շփումներն աշխարհի հետ կարճատև են, անձնական ու սահմանափակ», այնուամենայնիվ, իմանում են սպասվածից կամ ենթադրվածից ավելին (տե՛ս Russell 1948):

«Ազդակների անբավարարության» վերաբերյալ փաստարկները ուղիղ և անուղղակի կերպով բազմիցս քննարկվել ու հիմնավորվել են ամենատարբեր ուսումնասիրություններում (տե՛ս Pinker 1994, Ritter 2002, Smith 2004 և այլն) և, չնայած դրանց վերաբերյալ մեկնաբանությունների բազմազանությանն ու տեսական ընդգրկումներին՝ կարելի է ասել, որ որևէ ծանրակշիռ հակափաստարկ մինչև օրս չի եղել: Բազմակողմանիորեն ապացուցված փաստ է այն, որ մարդու լեզվական բնագոյի էական մաս է կազմում համընդհանուր, համալեզվական որոշակի հատկանիշներով սահմանվող քերականական սկզբունքների ու պարամետրերի մի համակարգ, որն ակնհայտորեն մեծ դեր է կատարում անհատի լեզվական վարքագծի կայացման մեջ: Հայերեն խոսող ցանկացած մարդ՝ անկախ տարիքից ու ստացած կրթության աստիճանից, կարող է միանգամից նկատել, եզրակացնել, որ «Անթերի նրա էր կատարումը» նախադասությունը սխալ է, «հայերեն չէ» (ի տարբերություն «Անթերի էր նրա կատարումը» նախադասության): Եվ եթե որոշ մարդկանց նման եզրակացությունը կարելի է վերագրել հայոց լեզվից նրանց ունեցած բավարար քերականական գիտելիքին, ապա դժվար թե նախադարձական տարիքի երեխաների կամ ինչ-ինչ պատճառներով քերականության դասագիրք անգամ չբացած չափահասների ճիշտ նույն գնահատականը վերը նշված նախադասության վերաբերյալ որևէ կերպ հնարավոր լինի պայմանավորել լեզվի դասագրքային քերականության իմացությամբ: Ավելին, երկրորդ խմբին պատկանող մարդիկ ոչ միայն ի վիճակի են ուղղել անընդունելի շարադասությամբ իրենց ներկայացված նախադասությունները, այլև հաջողությամբ կազմում են հնարավոր ամենատարբեր բարդության ստորադասական կառույցներ՝ առանց նախնական (ուսուցանվող) քերականական գիտելիքների: Ժամանակակից լեզվաբանական տեսությունների համաձայն՝ մարդու

մտային լեզվական համակարգը պարզապես «տեսնում է» առաջարկվող շարահյուսական կառուցվածքի և ներակա որոշակի սկզբունքներով սահմանված քերականական կաղապարի անհամապատասխանությունը: Ուշագրավ է, որ համընդհանուր սկզբունքներն ազդում են ոչ միայն կրթված, քերականական գիտելիքներով զինված մարդկանց, այլև, ինչպես Ն. Սմիթն է նշում՝ «ցանկացած լեզվով խոսող ցանկացած մարդու» վրա: Նա վկայում է, որ ժամանակակից լեզվաբանության մեջ կան աշխարհի բազում լեզուներից ստացված ու գրանցված հիմնավոր փաստեր առ այն, որ ցանկացած առանձին վերցրած լեզվում, որտեղ էլ որ այն խոսվի՝ գործում են միևնույն լեզվաբանական սահմանափակումները, պայմաններն ու սկզբունքները (Smith 2004: 41):

Մինչև սերող լեզվաբանության ի հայտ գալը, լեզվաբանական միտքը կենտրոնացած էր հնչյունաբանական էվոլյուցիայի խնդիրների վրա: Պրագայի լեզվաբանական խմբակի ներկայացուցիչներն առաջինն էին, որ կասկածի առան այն ժամանակ լեզվաբանական գիտությունների համար հնչյունաբանության և նատուրալիզմի դերի ու կարևորության մասին պնդումները (տե՛ս Goldsmith & Laks 2009):

1940-50-ական թվականներից արդեն ամերիկացի լեզվաբանների համար լեզվաբանությունն այլևս լեզվի սոսկ համակարգված՝ պատմահամեմատական կամ փիլիսոփայական-նկարագրական ուսումնասիրություն չէր դիտվում: Լեզուն կարիք ուներ առավել խոր, «գիտական» ուսումնասիրության և, հետևաբար, ամերիկյան ստրուկտուրալիստները հայացքներն ուղղում են դեպի բնական գիտություններն ու էմպիրիկ և պոզիտիվիստական փիլիսոփայությունը՝ կարծելով, որ դրանց հիմքում են ընկած գիտական իմացության արմատները: Հենց այս շրջանում է, որ Ն. Չոմսկին կոչ է անում վերանայել մարդու ներուճակ հատկանիշներին վերագրվող տեսությունները, սեփական աշխատություններում փորձելով ապացուցել, որ մարդու գիտելիքի զգալի մասն ունի բնածին/գենետիկական հիմք: Չոմսկին փորձում է նաև նոր լույսի ներքո ներկայացնել ու վերաիմաստավորել դարերի պատմություն ունեցող *փիլիսոփայական ռացիոնալիզմի* դրույթները: Նա հիմնավորում է իր համար այլևս անհերքելի այն պնդումը, որ մեր՝ մարդկանց խոսելու և այդ խոսքը հասկանալու ունակության հիմքում ընկած է «անգիտակցական իմացությունը»:

Արևմտաեվրոպական լեզվաբանությունը, և մասնավորապես, հնչյունաբանությունը զարգանում էր գիտության դերի ու նշանակության մեկնաբանություններում նոր շեշտադրումներին համընթաց: 20-րդ դարի առաջին կեսին փիլիսոփայական մտքի բավականին ազդեցիկ համարվող ուղղությունները՝ պոզիտիվիզմը, էմպիրիզմն ու տրամաբանական պոզիտիվիզմը պայմանավորեցին ու խորապես նպաստեցին *ճանաչողական գիտության* զար-

գացմանը (1960-ականներին և ավելի ուշ): Կարևորվեց նաև ճանաչողության տեսանկյունից լեզվի ուսումնասիրությունը:

Ն. Չոմսկիի, նրա համախոհների, ապա նաև կոգնիտիվիստ-տեսաբանների հետագա աննախադեպ հաջողությունները պայմանավորված էին այն փաստով, որ այս գիտնականները լեզվի ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը ամենատարբեր մակարդակներում զուգակցում էին առավել ընդգրկուն (մարդու՝ որպես զարգացող կենսաբանական էակի) գիտական հետազոտությունների հետ (տե՛ս Carston 1996, 1999, Chomsky 1955/1975, 1965, 1984, 1986, 1993, Fodor 1983, Jackendoff 1994): Լեզվի ուսումնասիրության անբաժանելի մաս էին կազմում նաև մարդու լեզվայության փուլերի, դրանց առանձնահատկությունների, մարդու ուղեղի կառուցվածքի, խոսքի հաղորդման-ընկալման նորմալ և պաթոլոգիական դեպքերի համադրության, հակադրության և մի շարք այլ հետազոտություններ:

Մարդու բնածին և ձեռքբերովի մտավոր կարողություններն ու դրանցով պայմանավորված գործընթացներն ուսումնասիրող առանձին գիտությունների (կենսաբանություն, հոգեբանություն, նյարդաբանություն, ֆիզիոլոգիա, բժշկագիտության տարբեր ճյուղեր, մարդաբանություն, լեզվաբանություն և այլն), ապա դրանց համատեղ խոր ուսումնասիրությունների հիման վրա ի հայտ եկան այնպիսի տեսություններ, որոնք բնական գիտությունների բնագավառում զգալի նվաճումներ արձանագրեցին: Այսպիսով, որպես կենսական գիտություն՝ լեզվաբանությունը վերահաստատեց իր տեղը բնական գիտակարգերի շարքում: Ամենահին էլ չնսեմացնելով այս գիտության դերը հասարակագիտության համակարգում, պարզապես անհնար է չտեսնել այն հեռանկարները, որ բացվում են լեզվաբանության առջև, երբ այն դիտվում է մարդու՝ որպես կենսաբանական էակի խոսքի ու ճանաչողության էվոլյուցիոն զարգացումների համատեքստում (տե՛ս Smith 2003, Chomsky 2000, Fitch et al. 2005, Hauser et al. 2002, Carston 1996, Anderson & Lightfoot 2002, Pinker & Jackendoff 2005, Levelt 1992, Mehler et al. 2005 և այլն): «Հումանիտար» լեզվաբանությունը երբեք չի կարող սպառիչ կամ հիմնավոր բացատրություն տալ, ասենք՝ երեխայի լեզվայության (սկզբում մայրենիի, ապա նաև որևէ օտար լեզվի կամ լեզուների) բարդ գործընթացներին, որոնց հիմքում ընկած են կենսաբանական, նյարդաբանական, ֆիզիկական, հոգեբանական, ինչպես նաև մի շարք այլ գործոններ:

Ժամանակակից լեզվաբանության թռիչքային զարգացումը, թե՛ բովանդակային և թե՛ ծավալային առումով, մի շարք գիտաճյուղերի արդյունավետ ու համակարգված համագործակցության արդյունք է: Այդ գիտաճյուղերի թվում են՝ հոգելեզվաբանությունը, հանրալեզվաբանությունը, կլինիկական, ուսումնական և առողջապահական հոգեբանությունը, ճանաչողական նյարդաբանությունը: Ուշագրավ են հատկապես լեզվի առնչությամբ մանուկների նյար-

դային համակարգն ու վարքագիծը ուսումնասիրող գիտաճյուղերը: Ժամանակակից լեզվաբանական հետազոտություններում առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում նյարդահոգեբանությունը, լեզվի և հաղորդակցության, խոսքի, լսողական ընկալման ու արտաբերության խնդիրներով զբաղվող հնչյունաբանական գիտությունները, մարդու ընդհանուր զարգացումն ուսումնասիրող գիտաճյուղերը, որոնք ներառում են նաև զարգացման *խանգարումները* (աուտիզմ, Դաունի սինդրոմ, Վիլյամսի սինդրոմ, դիսլեքսիա, խոսքի, տեսողության և լսողության խանգարումներ) և այլն:

1.2 Տեսական վերլուծության ելակետային մոտեցումներ

Հայ լեզվաբանության մեջ թե՛ ավանդական և թե՛ ժամանակակից ուսումնասիրությունները կարող են ընդհանուր առմամբ մեկնաբանվել սահմանողական և/կամ նկարագրական ավանդույթների շրջանակներում: Համաշխարհային լեզվաբանության մեջ, սակայն, շուրջ կես դար է, ինչ առավել կարևոր և հեռանկարային են համարվում ոչ թե լեզուների *նկարագրությունն* ու դրանց կառուցվածքային ընդհանրությունների ու տարբերությունների արձանագրությունը, այլ ստացված փաստերի մանրակրկիտ, տեսականորեն հիմնավորված *բացատրությունն* ու վերլուծությունը: Սկզբունքային մոտեցումներում առկա վերոհիշյալ տարբերությունները (հմտ. «նկարագրելու» և «տեսականորեն բացատրելու» միտումները) հանգեցնում են որոշակի լեզվական փաստերի նկատմամբ միանգամայն տարբեր դիրքորոշումների և հետևաբար՝ մեկնաբանությունների: Էական տարբերություններ կան նաև լեզվաբանական մակարդակների/ենթամակարդակների տիրույթները սահմանող դրույթներում. խորհրդային (ինչպես նաև հետխորհրդային) հայերեն ու ռուսալեզու գրականության մեջ հնչույթաբանության ու հնչյունաբանության ոլորտները, դրանց փոխհարաբերություններն ու գործառույթները խստորեն սահմանազատելու միտում հատկապես չի նկատվում: Երբեմն էլ (անուղղակի կամ ուղիղ կերպով) հնչույթաբանությունը ներկայացվում է որպես հնչյունաբանության մաս կամ բաժին (տե՛ս Է. Աղայան 1987, Խաչատրյան 1988, Кочергина 1991 և այլն): Համընդհանուր քերականության մեջ *հնչույթաբանությունը* դիտվում է որպես *ինքնուրույն* լեզվաբանական մակարդակ և առանձնահատուկ ուշադրության է արժանանում որպես այդպիսին:

Սույն աշխատությամբ նպատակ չի դրվում մանրամասն անդրադարձ կատարել հայ լեզվաբանության մեջ հնչույթաբանական միավորների ուսումնասիրությանն ու դրանց վերաբերյալ ներկայիս դրույթներին, նկատի առնելով նաև այն իրողությունը, որ, ի թիվս այլ երևույթների, վերհատույթային միավորների (ռիթմի, շեշտի) և, մասնավորապես, վանկի ուսումնասիրությունը շատ քիչ տեղ է գրավում հայերենի հնչույթաբանական գրականության մեջ: Եվ հա-

յերեն և՛ ռուսալեզու լեզվաբանական ուսումնասիրություններում *հնչույթ-վանկ-ռիթմ* հարաբերությունները քննվում են հիմնականում *հնչյունաբանական* տեսանկյունից: Այսպես, բառի, ապա նաև վանկի հնչույթային կազմը կամ կառուցվածքը մեկնաբանվում են ակուստիկ-արտաբերական միջոցներով, վանկերի սահմանների վերաբերյալ քննարկումները հանգեցվում են որոշակի հնչյունների արտաբերության փուլերի, ֆիզիկական դադարների փաստերի: Վանկը, ընդհանուր առմամբ, դիտվում է որպես արտաբերական նվազագույն, անբաժանելի միավոր (տե՛ս Давыдов, Рубинова 1997, Աղայան 1987, Թոխմախյան 1983, 2009, Бондарко 1981, Дукельский 1962, Тошьян 1969, 1989, Торсуев 1975, 1962 և այլն):

Հնչույթ-վանկ, վանկ-շեշտ-ռիթմ լեզվաբանական կատեգորիաների միջև հարաբերությունները հաճախ քննարկվում են բանասիրական-ոճագիտական, կրկին՝ զուտ նկարագրական ուսումնասիրություններում (տե՛ս Ахманова 1984, Дечева 1995, Давыдов и Рубинова 1997, Akhmanova & Šiškina (eds.) 1975; Akhmanova & Minajeva (eds.) 1973, Касевич 1986 և այլն): Այս ամենը, ի վերջո, որևէ համակարգված ու ամփոփ պատկերացում չի տալիս ո՛չ վերոհիշյալ կատեգորիաների, ո՛չ էլ, առավել ևս, դրանց լեզվաբանական էության և ուսումնասիրության բուն նպատակների վերաբերյալ: Պատճառները, թերևս, պետք է փնտրել սոսկ վերլուծության ելակետային մոտեցումներում:

Համաշխարհային լեզվաբանության մեջ ներկայումս մեծ հեղինակություն վայելող տեսաբան-լեզվաբանների մեծ մասը (եթե ոչ՝ բոլորը) և նրանց թվում՝ Ջ. Հարիսն ու Ջ. Լինդսին, հիմնարար ու ելակետային են համարում հետևյալ դրույթը.

«Լեզվական նշանի հնչյունային կողմը խոսողին ու լսողին տրամադրում է այն անհրաժեշտ տեղեկությունը, որը երկու կողմերին ուղղորդում է դեպի այդ նշանի լեքսիկական ու քերականական համապատասխան իմաստները, իսկ խողովակը, որով խոսողը փոխանցում և կառավարում, իսկ լսողն ընկալում է այդ տեղեկությունը՝ խոսքային ազդանշանն է: Սրանից ակնհայտորեն բխում է, որ հնչույթաբանական հատկանիշները պետք է սահմանվեն որպես մտային-լսողական պատկերներ:»

(Harris & Lindsey 2000:185)

Թվում է, թե պարզ է, որ խոսքային ամենատարբեր «ազդանշանները» սոսկ լեզվական տեղեկություն հաղորդող, և ոչ թե տեղեկություն պարունակող համակարգեր են: Մոտավորապես նման մոտեցում կար նաև Ֆ. Սոսյուրի, Ռ. Յակոբսոնի, Է. Սապիրի¹ դրույթներում: Սապիրն, օրինակ՝ կարծում էր, որ լեզվական նշանի ճանաչելի, ընկալելի ձևն է առաջնային ու էական, իսկ

¹ Ամերիկացի լեզվաբան **Է. Սապիրը** (E. Sapir) հայերեն գրականության մեջ, հավանաբար ռուսերենի ազդեցությամբ, թարգմանված ու հայտնի է որպես *Սեպիր*:

միջոցները, որոնցով այն արտաբերվում է՝ երկրորդական (տե՛ս Sapir 1921:17-18): Այդուհանդերձ, լեզվաբանների մի ողջ սերնդի կողմից հատկանիշների տեսությունը, կարելի է ասել, լիովին կենտրոնացվում է արտաբերության վրա: Փաստորեն, սա նշանակում է, որ մտային-լսողական ընկալումը ստորադասվում է արտաբերությանը:

1970-ական թվականներին լեզվաբանական հարուստ ավանդույթներ ունեցող ամերիկյան ու արևմտաեվրոպական դպրոցներում հնչյունաբանության և հնչույթաբանության ոլորտներն առանձնացվեցին, զարգացավ «ինքնահատույթային հնչույթաբանությունը» (Autosegmental Phonology):

Վերջինիս հիմքը կազմող **ոչ գծային** տեսությունը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց միջազգային լեզվաբանական հանրության մեջ: Նկատենք, սակայն, որ լեզվաբանական ավանդույթներում առկա վերը նշված տարբերությունները դարձյալ ակնհայտ են դառնում, երբ տեսական *ոչ գծային* մոտեցմանը հայ լեզվաբանական գրականության մեջ հակադրվում է վերլուծության ընդունված *գծային* մոտեցումը. «Լեզվաբանության, հատկապես ամերիկյան նկարագրական լեզվաբանության մեջ ընդունված է տոնի, ուժգնության և տևողության տարբերությունները դիտել որպես ինքնուրույն հնչույթներ՝ առոգանույթներ (պրոսոդեմաներ). սակայն այստեղ մենք գործ ունենք ոչ թե միավորների, այլ հատկանիշների հետ, հատկանիշներ, որոնք կարող են ստեղծել հնչույթային տարբերություններ կամ ծառայել խոսքի ձևավորման ու սուբյեկտիվ վերաբերմունքի արտահայտմանը» (Ջահուկյան 1974, էջ 80): Հարկ է նշել, որ «տոնի, ուժգնության և տևողության տարբերությունները» չեն կարող դիտվել որպես «*հնչույթներ*» («*տարբերություններ*» և «*հնչույթ*» հասկացությունները համազոր արժեքներ չեն): Ինքնահատույթային վերլուծության մեջ խոսքը, իրականում, միևնույն հնչույթի որակական (ակուստիկ-արտաբերական) և հարաբերական (տոնի, շեշտի, տևողության) հատկությունների մասին է (այս խնդիրը հետագայում հանգամանորեն քննարկվելու է):

Գծային մոտեցման համաձայն՝ հնչույթաբանական արտահայտությունը հատույթների ու ձևաբանական-շարահյուսական սահմանային նշանների գծային շղթա է, որտեղ յուրաքանչյուր հատույթ ներկայացվում է որպես հատկանիշների երկարժեք համակարգ: Այստեղ հատկանիշներն ամփոփում են լեզվաբանական փաստերի երկու, միանգամայն տարբեր շարքեր: Նրանցից մեկը ներկայացնում է հատույթի ինքնության այն կողմերը, որոնք կարելի է սահմանել զուտ հնչյունաբանական հատկանիշներով (դրանք ենթադրում են համեմատաբար կայուն արտաբերական և ակուստիկական մեկնաբանություն և ներառում են այնպիսի կատեգորիաներ, ինչպիսիք են՝ [ձայնորդ], [վերին], [ռնգային], [ստորին] և այլն), իսկ մյուսը՝ էապես հարաբերական, կառուցվածքային բնույթի հատկանիշներով: Վերջիններս տեղեկություն են պարունակում հնչաշղթայում հատույթների փոխհարաբերությունների վե-

րաբերյալ: Այդպիսիք են, օրինակ՝ [վանկարար], [շեշտ], [երկար] հատկանիշները: Ինչպես Ջ. Հարիսն է նկատում՝ [երկար] հատկանիշի համար չկա և չի կարող լինել հաստատուն հնչյունաբանական սահմանում, քանի որ *[+երկար]* և *[-երկար]* ծայնավոր տարբերակումը չի կարող արտահայտվել բացարձակ ժամանակային արժեքներով (ասենք՝ միլիվայրկյաններով): Այն ավելի շուտ դրսևորվում է որպես երկու հատույթների հարաբերական տևողության տարբերություն, երբ վերջիններս հարաբերվում են հնչույթաբանական տեսակետից նման միջավայրում (Harris 1994:32):

Գծային և ոչ գծային հնչույթաբանական տեսություններն, այսպիսով, տարբերվում են հատույթների *որակական* և *հարաբերական* հատկանիշների նկատմամբ ունեցած սկզբունքային մոտեցումներով: *Գծային* տեսության մեջ հատույթի թե՛ որակական և թե՛ հարաբերական հատկությունները ներկայացվում են հատկանիշների միջոցով: *Ոչ գծային* տեսության մեջ որակական հատկություններն արտահայտվում են հատկանիշների կամ տարրերի միջոցով, մինչդեռ հարաբերական հատկություններն արտահայտվում են աստիճանակարգային կառուցվածքով: Ի տարբերություն գծային տեսության, ոչ գծային տեսությունն առաջարկում է ձևական արտահայտության այնպիսի կառուցվածք, որն առավել խորքային ու հանգամանալից մեկնաբանություն է տալիս լեզվական արտահայտության հնչյունական կողմին: Սա արվում է հնչյունաբանական արտահայտության «երկրաչափությունը» նոր լույսի ներքո ուսումնասիրելու և ներկայացնելու շնորհիվ, որը, ի վերջո, հնարավոր է դարձնում նաև հնչույթաբանական կողմի վերլուծությունը: Ոչ գծային տեսությունը հնչույթաբանական արտահայտությունները դիտում է որպես տարբեր հարթությունների վրա գործող հատկանիշների ու հարաբերությունների ամբողջություն: Յուրաքանչյուր հարթություն ինքնին հատույթային միավորների գծային դասավորություն ունի և որոշակի հարաբերությունների մեջ է մյուս հարթությունների համապատասխան (ժամանակային, տոնային) միավորների հետ: Հարթությունների միջև հարաբերությունների հանրագումարով է սահմանվում տարբեր մակարդակների հատույթների համաժամանակյա արտասանությունը, ասել է թե՛ հնչյունաբանական ձևը:

Այսպիսով, ոչ գծային (կամ ինքնահատույթային) հնչույթաբանությունը տեսություն է այն մասին, թե ինչպես են արտասանական ապարատի տարբեր բաղադրիչ մասեր (ասենք՝ լեզուն, շրթունքը, ըմպանը, քիմքը և այլն) հարաբերակցվում:

Ըստ Ջոն Գոլդսմիթի՝ ամենամակերեսային, տեսանելի մակարդակում լեզվական ազդանշանը բաժանվում է տեղեկություն հաղորդող մի շարք առանձին խողովակների: Արտաբերության տեսակետից այն ըմպանին, քիմքին, լեզվին (և այլն) ուղղված հատուկ հրահանգների մի ամբողջություն է (արտասանական կաղապարներ), որը յուրաքանչյուր արտասանական խո-

ղովակ փորձում է իր մասով իրականացնել: «Վերացական» մակարդակում այս տեղեկությունը տեղ է հասնում առավել միասնական արտահայտության մասնատման միջոցով (տե՛ս Goldsmith 1979):

Հնչյունային արտահայտությունների գծային բնույթի վերաբերյալ դրույթը, որ հստակորեն սահմանվում էր Ֆ.Սոսյուրի կողմից (Saussure 1993), կասկածի տակ է դրվել դեռ Բ. Բլոքի (Bloch 1948), Ջ. Հարիսի (Z. Harris 1944) և Չ. Հոքեթի (Hockett 1955) կողմից: *Ինքնահատույթային հնչույթաբանությունը* արտահայտությունների գծային մոտեցման թերություններին անդրադարձավ *սերող* հնչույթաբանության շրջանակներում: *Սերող* հնչույթաբանության երկու կարևորագույն հիմնարար գաղափարներն էին.

- Ձարգացնել մի կանոնավոր տեսություն, որտեղ հակիրճ ձևական արտահայտությունը ճշգրիտ կերպով ամփոփում է հնչույթաբանական բնականությունը, այլ ոչ թե որոշ տվյալների հիման վրա զարգացնել մի ալգորիթմ, որի միջոցով հնարավոր է բացահայտել «ճիշտ» քերականությունը: Այսպիսով, սերող քերականության նպատակն էր մշակել մի ճշգրիտ ֆունկցիա, որի միջոցով հնարավոր լինի որոշել, թե լեզվի վերաբերյալ կուտակած բազում փաստերից ու հետազոտություններից որոնք են ավելի շատ համապատասխանում, հավակնում ծառայել տեսական նպատակների:

- Հնչույթաբանական քերականություններն իրենք իսկ ալգորիթմական ձևով առաջացնում են խորքային ձևերի վրա հիմնված մակերեսային կառույցներ: Նախորդներն էլ իրենց հերթին ձևավորվում են մտային բառապաշարի կամ ձևաբանական բաղադրիչի կողմից (տե՛ս Goldsmith & Laks 2009):

Ջ. Գոլդսմիթը (Goldsmith 1974, 1976, 1979), ընդհանուր առմամբ, հնչյունաբաններին մատուցեց հնչույթաբանական արտահայտությունների իր մշակած հետևողական ու կայուն «երկրաչափությունը», որը զգալիորեն պարզեցրեց հնչույթաբանական կանոնների կիրառման մեխանիզմներն ու վերացարկման վերաբերյալ պատկերացումները: *Չափական հնչույթաբանությունը* սահմանեց վանկային մակարդակից վեր գտնվող, ավելի մեծ միավորների հնչույթաբանական կառուցվածքն ու ներմուծեց վերլուծության սկզբունքների ու կանոնների մի ողջ համակարգ (տե՛ս McCawley 1973, Liberman & Prince 1977, Hayes 1980, Prince 1983, McCarthy & Prince 1986):

1970-80 թվականների միջև ընկած շրջանում *ինքնահատույթային ու չափական* տեսություններից ծնունդ առան մեծ թվով ուսումնասիրություններ, որոնցում քննվեցին աֆրիկյան ու ասիական մի շարք լեզուների տոնային համակարգերը, չափական բնույթի այնպիսի համակարգեր, որոնք ներառում են ձայնավորական ու ռնգային ներդաշնակությունը, սեմական և աֆրոասիական լեզուներում արձանագրվող ոչ գծային ձևաբանությունը:

1980-ականների վերջին և 90-ականների սկզբին մեծ ծավալի հետազոտություն է կատարվել ինքնահատույթային որոշակի մակարդակներում

գտնվող տարբերակիչ հատկանիշների միջև աստիճանակարգային հարաբերությունների կանոնավոր վերլուծություն կատարելու ուղղությամբ: Հատկանիշների երկրաչափական կադապարների վերաբերյալ ազդեցիկ հետազոտությունների հեղինակներ են Սեյջին (Sagey 1988), Քլեմենտսը (Clements 1985), Քլեմենտսը և Հյումը (Clements & Hume 1995) և ուրիշներ:

Թե՛ դասական *սերող քերականությունը* և թե՛ դրան հետևող շրջանի լեզվաբանական ուղղությունները համակարծիք են այն հարցում, որ մեթոդաբանական տեսանկյունից ցանկալի է առաջնահերթություն տալ մինչև այժմ հաստատված *համընդհանուր քերականական* համակարգի տվյալների հարստացմանն ու ծավալների մեծացմանը: Այսպես հնարավոր կլինի ուղի հարթել դեպի ժամանակակից լեզվաբանության առջև ծառացած կարևորագույն խնդրի իրականացումը՝ մարդու կողմից լեզվի յուրացման վերաբերյալ մանրակրկիտ ու հիմնավոր բացատրություն գտնելը:

Այսպիսով, մի շարք այլ հարցերի թվում, կարևոր է հստակ կերպով պատկերացնել քերականության հնչյունաբանական ու հնչույթաբանական մակարդակների ու դրանց զործառույթների սահմանները:

Հնչյունաբանությունը հնչյունի (որպես ձայնի)՝ խոսքում կոնկրետ ֆիզիկական, ֆիզիոլոգիական փաստի ուսումնասիրությունն է, մինդեռ հնչույթաբանությունը ուսմունք է հնչյունական կառուցվածքի, հնչյունի՝ որպես վերացական միավորի՝ հնչույթի մասին: Յուրաքանչյուր լեզու ունի իրեն բնորոշ, այլ լեզուներից որոշակիորեն տարբերվող հնչյունակազմ՝ հնչույթներ կամ լեքսիկական միավորներ: Յուրաքանչյուր հնչույթ իր հաստատուն, ամրագրված տեղն ունի տվյալ լեզվով խոսող անհատների մտային քերականության «խորքային» կառույցներում: Մյուս կողմից՝ հնչույթը կարող է ունենալ մի շարք տարբեր հնչյունական դրսևորումներ՝ կախված այն որոշակի հնչույթաբանական միջավայրից, որտեղ այն հանդիպում է: Նման դեպքերում գործ ունենք միևնույն *հնչույթի* տարբեր դրսևորումների՝ *ենթահնչույթների* կամ «մակերեսային» ձևերի հետ:

Հնչույթաբանությունը զբաղվում է լեզվում խոսքային հնչյունների կողավորման փաստերով: Քերականության այս բաժինը սերտորեն առնչվում է արտաբերական ու ակուստիկ հնչյունաբանության հետ, խոսքի արտաբերման ու ընկալման հետ, սակայն երբևէ չի կարելի հնչույթաբանությունը նույնացնել հնչյունաբանության հետ: Հնչույթաբանությունը կադապարում է բանավոր լեզվի վերաբերյալ մեր գիտելիքը, որը յուրացվում և հիմնականում ձևավորվում է մինչև չորս տարեկանը (տե՛ս Guasti 2004):

Ժամանակակից սերող քերականության տեսական դրույթների համաձայն՝ մարդու մտային բառարանում (լեքսիկոնում) յուրաքանչյուր հնչույթի, ձևույթի (որոշ լեզուներում՝ նույնիսկ վանկի) համար *մեկ* խորքային կառույց է պահվում և ոչ թե խնդրո առարկա հատույթի բոլոր հնարավոր արտաբերա-

կան տարբերակները: Այսպես, *ան*- ժխտական ձևույթի խորքային ձևը /ան/ է, իսկ թե տարբեր հնչյունական միջավայրերում այն ինչպիսի հնչյունաբանական ձևեր է ընդունում՝ արդեն կանոնավոր հնչյութաբանական գործընթացների արդյունք է: Ընդհանրապես, մտային կառույցից մինչև արտաբերությունը ցանկացած լեզվական միավոր հետևյալ հաջորդական փուլերն է անցնում.

(1) ԼԵՔՍԻԿՈՆ/ ՄՏԱՅԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆ (մուտքային միավոր)	Մեկ խորքային կառույց՝ յուրաքանչյուր ձևույթի համար
ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ¹	Բառերի (կամ բառակապակցությունների) կազմություն ձևույթի միջոցով Ձևավորվում է խորքային կառույց, որը որպես մուտքային տարբերակ փոխանցվում է հաջորդ փուլ:
ՀՆՉՈՒՅԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	Լեզվի քերականական պահանջները բավարարելու նպատակով անհրաժեշտ փոփոխություններ են կատարվում խորքային կառույցում: Ձևափոխված կառույցն իր հերթին (կրկին որպես մուտքային տարբերակ) անցնում է հաջորդ փուլ:
ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (արդյունք)	Այս փուլում հրահանգներ են ուղղվում արտասանական օրգաններին՝ արտաբերվելիք խոսքային ազդանշանը լսողի համար ամբողջովին ըմբռնելի դարձնելու վերաբերյալ:

Այժմ փորձենք ասվածը ցույց տալ *ան*- ժխտական ձևույթով կազմված օրինակների օգնությամբ.

(2) ԼԵՔՍԻԿՈՆ/ ՄՏԱՅԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆ (մուտքային միավոր)	<i>/ան/ ժխտական ձևույթ</i>		
ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	ան + պայման /անպայման/ /anpaiman/	ան + տուն /անտուն/ /antun/	ան + կարող /անկարող/ /ankarox/
ՀՆՉՈՒՅԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	ն → մ /- պ ո → տ /- ք	<i>ձևույթն անփոփոխ անցնում է հաջորդ փուլ</i>	ն → ն (հետնալեզվ.) /- կ ո → ղ /- կ
ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	անպայման [Anpaiman]	[անտուն] [Antun]	[ան(հետնալեզվ.)+կարող] [Ankarox]

¹ Լեզվաբանական այս մակարդակը լայն իմաստով է կիրառվում (լեզվի տեսության մեջ ընդունված կարգով) և նրա տարբեր բաժինների (օրինակ՝ բառակազմության) մասնավորեցում միտումնավոր չի արվում:

Լսողի կողմից ընկալումը ենթադրում է հետընթաց վերլուծության ունակություն՝ հասկանալու, որ [Ampaiman], [Antun] և [Ankaros] կառույցների մախածանց-ձևույթը /an/ է:

Զնայած հնչույթաբանական գործընթացները կարող են սերել հնչյունաբանական գործընթացներից, դրանք, այնուամենայնիվ, անխուսափելի, մեխանիկական կամ ֆիզիոլոգիական հրամայական չեն: Հնչույթաբանական «միջամտություն» տեղի է ունենում կամ անհրաժեշտ է լինում այն պատճառով, որ պարզ ձևույթների համադրությունից երբեմն առաջանում են լեզվի համար անհնար կամ անցանկալի զուգորդություններ: Հնչույթաբանությունը խորքային կառույցներին տալիս է հնարավոր այն օպտիմալ ձևերը, որոնցով և դրանք մակերես են դուրս գալիս՝ արդեն իսկ համապատասխան փոփոխությունների ենթարկված:

(3)

ԼԵՔՍԻԿԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ → ԶԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ → ՀՆՉՈՒՅԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ → ՀՆՉՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սովորաբար հնչույթաբանական գործընթացները առավել համակարգված ու ամփոփ կերպով արտահայտվում են կանոնների միջոցով: Գծային հնչույթաբանության մեջ կանոններն, ընդհանուր առմամբ, ունեն հետևյալ տեսքը.

(4) $A \rightarrow B / C - D$

A-ն մուտքային միավորն է, B-ն արդյունքն է, իսկ C/D-ն՝ հնչյունական միջավայրը:

Այս կանոնն ընթերցվում է հետևյալ կերպ. «A-ն վերածվում է B-ի ($A \rightarrow B$), երբ նրան նախորդում է C ($/C-$) և/կամ հաջորդում է D ($/-D$)»: Երբ միջձայնավորական միջավայրում, ինչպես հայերենի որոշ բարբառներում՝ Երզնկայի, Ակնի, Շապին-Գարահիսարի (տե՛ս Մուրադյան 1982, էջ 302) տեղի է ունենում խորքային խուլ բաղաձայնների ձայնեղացում, օրինակ՝ /մատ/ → [մատ] բայց՝ [մաղի] կամ /տուն/ → [տուն] բայց՝ [եզա դըն], հնչույթաբանական կանոնը ստանում է հետևյալ ձևը.

(5) $[+բաղաձայն] \rightarrow [+ձայնեղ] / V - V$

Միջձայնավորական միջավայրում տեղի է ունենում բաղաձայնի ձայնեղացում:

Հարկ է նշել սակայն, որ կանոնների գծային պատկերը ոչ միշտ է համապարփակ կերպով արտացոլում հնչույթաբանական երևույթի կամ գործընթացի էությունը: Հաճախ անհրաժեշտություն է ծագում կանոնը «ձևակերպել» ոչ գծային՝ տարբեր մակարդակներ արտացոլող գծապատկերով: Հնչույթաբա-

- Շարահյուսական
- Զևաբանական
- Հնչույթաբանական
- Հնչյունաբանական
- Իմաստային-տրամաբանական

Ինչպես վերը նշվեց, լեզուն կամ *լեզվական ներակա գիտելիքը*¹ մարդու ուղեղում վերացական տարրերից կազմված մի աստիճանական համակարգ է, որը գտնվում է մեկ այլ՝ կանոնների ու սահմանափակումների համակարգի ներգործության ներքո: Այսպես, վերոհիշյալ մոտեցումը ենթադրում է, որ */ան-բիծ/* բառը մտային բառարանում ունի *[[ան] նախածանց [բիծ]արմատ]բառ* «խորքային» ձևը, որը ենթարկվելով առնմանության կանոնին՝ արտասանության ժամանակ ստանում է *[ամբիծ]* «մակերեսային» ձևը: Տեսական մեծ մոտեցումը, ինչպես կփորձենք ցույց տալ հետագայում, մի քանի քայլ առաջ է գնում լեզվաբանական այն տեսություններից, որոնց խնդիրն է *նկարագրել* պատմական փոփոխությունները և *վավերացնել* այդ փոփոխությունների հետևանքով առաջացած բառերի համակարգերը: Տեսական լեզվաբանության կարևորագույն արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ ուսումնասիրություններում նկարագրությանը հաջորդում է մեկ այլ, առավել կարևոր փուլ, որի նպատակն է *բացատրել*, թե լեզվաբանական ինչ երևույթներ, սկզբունքներ կամ կանոններ են ընկած այս կամ այն լեզվական իրողության հիմքում:

Հնչյունաբանության պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններում անդրադարձներ են եղել *վանկերին*: Տեսության զարգացմանը զուգընթաց կարևորվել է նաև վանկի հնչույթաբանական դերը: Սկսած Պրագայի դպրոցի վաղ շրջանի ուսումնասիրություններից, Լոնդոնի պրոսոդիստների ու ամերիկյան ստրուկտուրալիստների գործերից մինչև ժամանակակից քերականական հետազոտություններ (ինքնահատույթային ու չափական տեսությունները ներառյալ)՝ վանկը ճանաչվել է հնչույթաբանական վերլուծության հիմնական միավոր (տե՛ս Blevins 1995: 206): Սակայն, սոսկ *վանկ-միավոր* հասկացությունը ակնհայտորեն բավարար չէ հնչույթաբանական վերլուծության համար: Կարևոր է վանկը դիտել որպես հնչույթաբանական *բաղադրիչ*՝ իր ներքին կառուցվածքով, որտեղ հատույթները դասավորվում են ըստ հնչեղության: Անհրաժեշտ է հաշվի առնել լեզվաբանական գործընթացներում *հնչեղության* և վանկի *կշռի* դերը, ածանցման որոշակի փուլերում հնչույթաբանական միավորների կադապարային փոփոխությունները, վանկատման արդյունքում հատույթների վերադասավորման օրինաչափություններն ու կանոնները, ինչպես նաև աշխարհի լեզուներում արձանագրվող վանկատեսակներն ու լեզվաբանական տարբեր մակարդակներում դիտարկվող հնչույթաբանական երևույթները, դրանց պարամետրային փոփոխությունները,

¹ Կարևոր է հստակ տարբերակում մտցնել լեզվական *ներակա* գիտելիքի և լեզվի վերաբերյալ *ծեռք բերվող* գիտելիքի միջև:

նմանություններն ու տարբերությունները: Ժամանակակից վանկային տեսության մեջ բուռն կերպով քննարկվում են վանկավերջի ենթաբաղադրիչի կարգավիճակի ու այն կարգավորող կանոնների վերաբերյալ տեսակետները, վանկատման ալգորիթմներին յուրահատուկ երևույթները, հնչույթաբանական և հնչյունաբանական վանկերի անհամապատասխանությունները և այլն:

Վանկում հնչյունների և նրանց զուգորդությունների վարքագիծը անհնար է համապարփակ կերպով ուսումնասիրել և, առավել ևս, մեկնաբանել՝ չպատկերացնելով հնչույթաբանական արտահայտությունների ներսում դրանց կառուցվածքն ու կազմության սկզբունքները: *Ոչ գծային* հնչույթաբանական մոտեցումը *գծային* ուսումնասիրության ընթացքում առաջացած և այդպես էլ սպառիչ պատասխաններ չգտած խնդիրներին տալիս է լուծման ուղիներ ու միանգամայն հիմնավոր, տրամաբանական պատասխաններ (տե՛ս Goldsmith 1976):

Հաճախ այս կամ այն հնչույթաբանական գործընթացի պատճառն ու տեղը բնորոշվում է նրանում ներգրավված հնչույթի բնույթի և վանկային կառուցվածքում նրա գրաված որոշակի դիրքի միջև անմիջական հարաբերություն սահմանելու միջոցով: Կից դիրքերում հնչույթների զուգորդությունները հաճախ դրսևորում են անհամաչափ հարաբերություններ: Նման վարքագծի պատճառը պարզ է դառնում, երբ ուշադրության են առնվում նախ վանկն ու նրա բաղադրիչները, ապա նաև հնչույթաբանական այլ, ավելի մեծ տիրույթներ՝ ձևույթ, արմատ, բառ, բառակապակցություն և այլն:

Հնչույթաբանական արտահայտությունների զուտ *գծային* կադապարի այլևս անհամապատասխան ու թերի լինելու վերաբերյալ նկատառումները մանրակրկիտ կերպով շարադրվել են ամերիկյան կառուցվածքային հնչույթաբանության ներկայացուցիչներ՝ Ջեյլիգ Հարիսի «*Կառուցվածքային լեզվաբանություն*» (1951) և Չարլզ Հոքսթի «*Հնչույթաբանության ձեռնարկ*» (1955) աշխատություններում: Հարիսը քննության է առնում այսպես կոչված «տևական բաղադրիչների» հետ կապված այնպիսի երևույթներ, որոնք, ըստ Գոլդսմիթի՝ մեր օրերում իրավամբ կստանային «չափական կամ ավտոսեզմենտալ» անվանումները, իսկ Հոքսթը հնչյունաբանական կառուցվածքի վերաբերյալ իր դիտարկումներում առանցքային է համարում աստիճանակարգային կառուցվածքը և, հատկապես՝ վանկերի ներքին աստիճանակարգային կառուցվածքը: Այս ժամանակաշրջանում ոչ բոլոր հնչյունաբաններն էին համամիտ այն կարծիքին, որ վանկային կառուցվածքն անհրաժեշտ և նույնիսկ պարտադիր է ընդգրկել հնչյունաբանական տեսությունների մեջ: Հանրահայտ «*Անգլերենի հնչյունային կադապարը*» աշխատության մեջ ևս վանկի ուսումնասիրությունը տեղ չի գտել: Վանկերի վերաբերյալ մի շարք ծանրակշիռ աշխատությունների երևան գալուց հետո միայն, երբ արդեն անհնար էր

և ակնհայտորեն անհիմն վիճարկել վանկերի ու դրանց կառուցվածքային տարրերի դերը հնչույթաբանական վերլուծությունների մեջ, վանկը դասվեց *սերող հնչույթաբանության* կարևորագույն բաղադրիչների շարքը: Վանկի տեսության զարգացումը նշանավորվում է հատկապես Ջ. Հուփերի (Hooper 1979), Է. Ֆաջի (Fudge 1969), Է. Սելկիրկի (Selkirk 1982), Դ. Քանի (Kahn 1976) աշխատություններով:

Ինչպես Ջ. Գոլդսմիթն ու Բ. Լաքսն են նկատում (տե՛ս Goldsmith & Laks 2009), ամերիկյան բլումֆիլդականները հնչյունաբանության մեջ վանկի կարևորության ու անհրաժեշտության վերաբերյալ տարբեր տեսակետներ ունեին: Քենեթ և Յունիս Փայքերը (Pike & Pike 1947) վանկը փորձում էին վերլուծել շարահյուսական կառուցվածքի տարրերով: Նրանք հնչյունաբանության մեջ կիրառեցին Լ. Բլումֆիլդի (1933) «նվազագույն բաղադրիչ» հասկացությունը, որը հետագայում զարգացում ստացավ Չ. Հոքեթի (1955) և Է. Ֆաջի (1969), իսկ ավելի ուշ՝ Է. Սելկիրկի (1982), Ջ. Բլեկինսի (1995) և այլոց ուսումնասիրություններում: 1970-ականների կեսերից վանկի տեսության դրույթներն իրենց կայուն տեղը գտան *սերող հնչույթաբանության* մեջ, հատկապես, ինքնահատույթային, չափական, վանկի ու ոտքի կառուցվածքային հետազոտություններում: Է. Սելկիրկը (1982), հիմնվելով Ք. Փայքի և Ե. Կուրիլովիչի տեսական որոշ շեշտադրումների վրա, մշակում է մի ուսմունք, որի համաձայն վանկը ներքին կառուցվածք ունի (վանկասկիզբ, միջուկ և վանկավերջ) և նրանով են պայմանավորվում վանկում կամ բառում հատույթների դասավորությունն ու դիրքային առանձնահատկությունները: Վանկը, այդպիսով, ստանում է լեզվաբանական բաղադրիչի կարգավիճակ:

Ուշագրավ են դառնում ծայնավորական հենարանների (գաղտնավանկերի) ներմուծման և բաղաձայնների սղման կանոնները: Վերջիններիս ուսումնասիրությունները զուգահեռաբար համադրելով դեռևս ավանդական քերականության մեջ շրջանառվող հնչեղության աստիճանակարգության վերաբերյալ մոտեցումների հետ, և վերլուծությունը տեղափոխելով ինքնահատույթային տեսության դաշտ, հնչույթաբանները հնարավորություն ստացան անել մի շարք հետաքրքիր ու խոստումնալից բացահայտումներ:

Ինքնահատույթային մակարդակում, ասել է թե՛ առանձին հարթությունների վրա գործող հնչույթաբանական հատկանիշների սկզբունքը այժմ էլ հաջողությամբ կիրառվում է տարբեր հնչույթաբանական, ձևաբանական, ձևաբանական-հնչույթաբանական խնդիրների լուծման նպատակով: Այս ուսումնասիրության մեջ ևս հայերենի որոշակի ձևաբանական-հնչույթաբանական երևույթներ (լեզվախաղը, գաղտնավանկային ը-ի զետեղման, հոգնակիի կազմության մեխանիզմները) քննարկվում են ինքնահատույթային տեսության սկզբունքներով:

1.4 Վանկը որպես հնչույթաբանական գործընթացների տիրույթ

Մի շարք հնչույթաբանական գործընթացներ և դրանք կարգավորող կանոններ կիրառվում են բացառապես վանկային տիրույթներում, որոնք, հիմնականում, հնչույթից մեծ են, բառից՝ փոքր: Այս տիրույթում գործող հնչույթաբանական գործընթացների շարքին են դասվում, օրինակ՝ արաբական ու բերբերական բարբառներում տեղի ունեցող ընկալանալուծում (pharyngealisation) երևույթը (տե՛ս Al-Ani 1970, Ghazeli 1977, Broselow 1979, Dell & Elmedlaoui 1985, Hoberman 1987), հայերենում աղմկային բաղաձայնների շնչեղացումը, հոգնակիի կազմությունը (տե՛ս Vaux 1998, 2003), եվրոպական վանկաշեշտային և հեռավոր-արևելյան ու աֆրիկյան տոնային լեզուներում շեշտի ու տոնի դիրքային պատկանելության որոշակի առանձնահատկություններն ու հնչույթաբանական ածանցման դեպքում համապատասխան փոփոխությունների բնույթը (տե՛ս Yip 1980, 1992, Hyman 1988, Harris 1994) և այլն: Մի շարք ձևաբանական-հնչույթաբանական կանոններ կիրառվում են վանկերի որոշակի հատվածներում՝ աջ կամ ձախ եզրերին:

Որոշ լեզվաբաններ (Ohala & Kawasaki-Fukumori, 1997, Steriade 1995, 1997) կարծում են, որ վանկերի եզրերը բոլոր լեզուներում համապատասխանում են բառի կամ հնչաբառի սկզբին կամ վերջին: Սակայն այսպիսի մոտեցման դեպքում լեզվաբանական միջավայրի կարգավիճակը, ասենք՝ /- {#,C} կամ /{#,C}-/, խնդրահարույց է: Չէ՞ որ սահմաններ ազդարարող նշաններն (#) ու բաղաձայնները (C) միասին բնական դաս չեն կազմում (տե՛ս Blevins 1995:209): Նման իրավիճակներում հնչույթաբանական կանոններն ավելի արդյունավետ կերպով են մեկնաբանվում, երբ հղում է արվում վանկասկզբի կամ վանկավերջի միջավայրերին: Այսպես, օրինակ՝ հայերենում (Vaux 1998), անգլերենում (Kahn 1976), քունջեն լեզվում, սիերա-պոպուլուկերենում, յուկատեկ մայա լեզվում (Blevins, op. cit.) շնչեղացումը կապվում է վանկի եզրերի հետ: Շատ հաճախ վանկային կաղապարները (մասնավորապես ենթաբաղադրիչները) կառուցվածքային միջոց են հանդիսանում լեզվախաղերի¹ համար, իսկ ձևաբանական գործընթացներում դրանք չափական հենքի գլխավոր դեր են կատարում:

1.4.1 Վանկի կառուցվածքը

Ժամանակակից լեզվաբանական գիտությունների մեջ մի շարք գիտաճյուղեր զբաղվում են և՛ առողջ, և՛ որոշակի ֆիզիկական ու մտավոր արատներ

¹ Լեզվական խաղերի (կամ լուղլինգների) առնվազն տասներկու դեպքերի ուսումնասիրությամբ Լեյքոքը (Laycock 1972) համոզվել է, որ դրանց ածանցման, հատման (կրճատման), տեղակալման կամ տեղափոխության գործընթացներում գլխավոր դերակատարը *վանկն* է:

ուներցող մանուկների կողմից լեզվի յուրացման օրինաչափությունների, առանձնահատկությունների հետազոտությամբ ու վերլուծությամբ: Երկար տարիների ընթացքում կուտակված խորագնին ու բազմաբնույթ ուսումնասիրությունների արդյունք և այլևս ապացուցված իրողությունն է այն, որ.

- առողջ մանուկներն իրենց մայրենի լեզվի հիմքը կազմող բառապաշարի, ինչպես նաև հնչյութաբանության և շարահյուսության հիմնական մասը յուրացնում են մեկուկեսից չորս տարեկան հասակում (տե՛ս Guasti 2004),

- չափահասների խոսքի «աղճատումներն» ու «կրճատումները» աշխարհի ամենատարբեր լեզուներով խոսող մանուկների կողմից ունեն զարմանալիորեն ընդհանուր և կանոնավոր հիմքեր և ենթարկվում են, այսպես կոչված՝ «չգրված ու անգիտակցական օրենքների» (տե՛ս Roca & Johnson 1999: 237),

- լեզվի յուրացման յուրաքանչյուր փուլում, անկախ մայրենիի տիպաբանությունից ու լեզվահատկանշական սկզբունքներից, երեխաները դրսևորում են որոշակի, բավականին կանխատեսելի և օրինաչափ լեզվական վարքագիծ (տե՛ս Pinker 1994, 2007):

Լեզվի յուրացման վերաբերյալ հետազոտություններն ու արձանագրված փաստերը հարուստ նյութ են տրամադրում նաև վանկի տեսությամբ զբաղվող գիտնականներին: Սովորաբար, թոթովանքից խոսքի անցնող մանուկների արտասանության մեջ նկատելի են կարճ՝ բաղաձայն-ձայնավոր (CV) շարքերը (տե՛ս Roca & Johnson, op.cit.): Օրինակ, հայերեն «խոսող» մանկան կողմից *զնդակ* բառը հաճախ ստանում է [զա] կամ երբեմն [զի], բայց ոչ երբևէ *[ազ]¹ կամ *[իզ] ձևերը, *տատիկ* բառը՝ [տա] և ոչ՝ *[ատ] ձևը և այլն:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ աշխարհի ներկայումս հայտնի լեզուներում բառերի հիմքը կազմում են հենց CV վանկերը (տե՛ս Levelt et al. 2000, Fudge 1969, Blevins 1995, Levelt & Vijver 1998): Շատ լեզուներում երեխաներն այսպիսի վանկեր են կազմում՝ դուրս թողնելով որոշ բաղաձայններ. օրինակ՝ հայերենում *հյուր* բառը կարող է դառնալ [հու], *աստղը*՝ [տե], *զնդակը*՝ [զիզա], անգլերենում *girl* բառը շատ մանուկներ արտասանում են [kʌ:], *bird* բառը՝ [bæ:] և այլն (Roca et al.: 236): Հետաքրքիր է նկատել, օրինակ, որ չափահաս ճապոնացիները ևս, ելնելով հենց այս սկզբունքից, այն է՝ հավատարիմ մնալ CV վանկային կառուցվածքին (CV-ն ընկած է ճապոներենի հնչյութաբանական վանկի հիմքում), այլ լեզուներից փոխառյալ բառերը հարմարեցնում են բուն CV կաղապարին: Այսպես, վանկի տիրություն կայուն, որոշակի դիրք զբաղեցնելուց հետո է միայն հնարավոր դառնում հատույթների իրականացումը արտասանության մեջ: Անգլերենից փոխառու-

¹ Աստղանիշ (*) սովորաբար դրվում է սխալ համարվող ձևերի վրա:

թյունները ճապոներենում (տե՛ս Roca & Johnson, op.cit.) ստանում են հետևյալ ձևերը.

(7)	ԱՆԳԼԵՐԵՆ	ՃԱՊՈՆԵՐԵՆ	ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
	[grəutesk](CCVVCVCC)	gurotesuku (CVCVCVCVCV)	գրոտեսկ
	[krisməs](CCVCCVC)	kurisumasu (CVCVCVCVCV)	Սուրբ Ծնունդ
	[tekst](CVCCC)	tekisuto(CVCVCVCV)	տեքստ
	[klab](CCVC)	kurabu (CVCVCV)	ակումբ
	[disk](CVCC)	disuku (CVCVCV)	սկավառակ
	[pləs](CCVC)	purasu (CVCVCV)	պլուս

Հիմք-վանկի (CV) կառուցվածքը: Վանկերը հնչույթաբանության մեջ նշանակվում են հունարենի փոքրատառ «սիգմա»՝ σ տառով: Հիմնական կամ բուն վանկի կառուցվածքը (այսուհետ՝ *հիմք-վանկ*) ներկայացվում է հետևյալ գծապատկերով.

- (8) σ
 $\wedge$ C-ն ներկայացնում է բաղաձայնական հատույթ՝ [+բաղաձայնական]
 C V ([+consonantal]), իսկ V-ն՝ ձայնավորական հատույթ՝
 [-բաղաձայնական]¹ ([-consonantal]):

- (9) σ
 $/ \ \backslash$
 C V
 $\varnothing$ nL p չափահասների արտաբերությամբ
 $\varnothing$ nL մանուկների արտաբերությամբ

Բոլոր լեզուներում վանկերը որոշակի կառուցվածքի բերելու հակվածություն է նկատվում թե՛ պատմական զարգացման ընթացքում, թե՛ լեզվի յուրացման գործընթացներում: Թ. Վենեմանի (Vennemann 1988)՝ իտալերենից բերված օրինակներում միայն ձայնավորական հատույթ պարունակող վանկերում նկատելի է բաղաձայնի ներմուծումը ($\emptyset \rightarrow C/-V$ բաղաձայնի հավելում. միջավայրը՝ ձայնավորից առաջ), ինչը ի վերջո հանգեցնում է հիմք-վանկի CV կառուցվածքին (տե՛ս Vennemann, op. cit: 14).

¹ Ձայնավորներից բացի, ձայնավորական հատույթ կարող են համարվել նաև որոշ դեպքերում *հնչյունաբանորեն ձայնավոր* սահմանվող «ձայնավորակերպ» (vocaloid) հնչյունները, որոնք *հնչույթաբանական* տեսակետից *բաղաձայններ* են (j, w): Նկատի առնելով այս փաստը՝ [-բաղաձայնական] հատկանիշի կիրառումն ավելի նպատակահարմար է, քան [+ձայնավորական]-ը:

(10)	ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԶԵՎ	ՎԱՆԿԱՏՈՒՄ	$\emptyset \rightarrow C/-V$	$V \rightarrow CV$	ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
	Genua	Ge.nu. a	→	Ge.nu. va	Ջենովա (քաղաք)
	Mantua	Man.tu. a	→	Man.tu. va	Մանտուվա (քաղաք)
	Padua	Pa.du. a	→	Pa.du. va	Պադուվա (քաղաք)
	vidua	vi.du. a	→	vi.du. va	այրի
	ruina	ru.i.na	→	ru. vi .na	ավերակ

Հետաքրքիր զուգահեռներ կարելի է անցկացնել վերոհիշյալ օրինակների ու որոշ լեզուներով, մասնավորապես՝ հայերեն խոսող մանուկների մեկ ձայնավորական հատույթ պարունակող վանկերի յուրօրինակ «ձևափոխության» միջև.

(11)	ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԶԼ	ՎԱՆԿԱՏՈՒՄ	$\emptyset \rightarrow C/-V$	ԵՐԵԽԱՆԵՐԻ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅԱՄԲ
	առ՛ւ	ա.ռ՛ւ	→	ա.վո՛ւ
	կակառ	կա.կա.ռ	→	կա.կա.վո
	մյառւ	մյա.ռւ	→	մյա.վու
	Լաուրա	Լա.ռւ.րա	→	Լա.վու.րա

V-ից CV վանկեր ($V \rightarrow CV$) կազմելու օրինակներից բացի, թ. Վենեմանը օրինակներ է բերում վաղ հին վերին գերմաներենից (Op. cit.:15), որտեղ CCV վանկերում բաղաձայնները սղվում են՝ CV վանկեր կազմելու նախապատվությամբ:

(12)	ՎԱՂ ՀԻՆ ՎԵՐԻՆ ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆ	CCV→CV (C→ $\emptyset$ /-C)	ՈՒՇ ՀՎԳ	ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
	hnigan	→	nigan	խոնարիվել
	hlut	→	lut	բարձր
	hruofan	→	ruofan	կանչել
	hwiz	→	wiz	ճերմակ

Պալի լեզվում ևս, CCV հատույթները բառերում ենթարկվում են փոփոխության՝ հոգուտ CV կաղապարի(Vennemann, op. cit.:15)՝

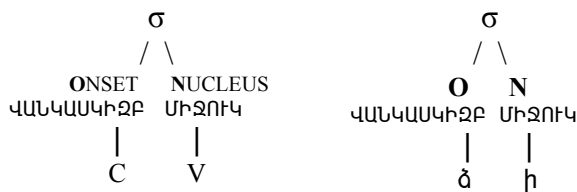
(13)	ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԶԵՎ	$C \rightarrow \emptyset /-C$	CCV→CV	ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
	ambm	→	Amba	մանգո
	srotas	→	Sota	հոսանք
	svapna	→	Soppa	քուն
	syandana	→	Sandana	սայլակ

Իտալերենում CVC վանկերը ևս հակված են CV դառնալու (Vennemann, op. cit.:14).

(14)	ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԶԵՎ	$C \rightarrow \emptyset / V-$	CVC→CV	ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
	patrem	→	padre	հայր
	cantat	→	canta	երգում է
	fac	→	fa	սարքիք
	dic	→	di	ասա՛

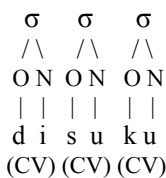
Բաց վանկեր կազմելու հակվածություն է դիտվում նաև ճապոներենում (տե՛ս Roca & Johnson, op. cit.), եգիպտական արաբերենում, չինական ամոյ և մանդարին լեզուներում (տե՛ս Anderson 1987), հայերենում (տե՛ս Մարգարյան 1997) և այլն: Վանկն ունի ենթաբաղադրիչներ և դրանց տրվող համապատասխան անվանումներ, որոնց միջոցով հնարավոր է նկարագրել ոչ միայն հիմք-վանկի, այլև բարդ կազմություն ունեցող վանկերի կառուցվածքն ու դրանցից բխող կամ դրանցով պայմանավորվող հնչույթաբանական, լեզվաբանական երևույթներ: Վանկերը պարունակում են ձայնավորական հենարան, որը, ինչպես հետագայում կտեսնենք, բոլոր լեզուների հնչույթաբանական արտահայտություններում պարտադիր և կենտրոնական դիրք է գրավում: Այն վանկի առանցքը կամ *միջուկն* է կազմում և լեզվաբանական գրականության մեջ հիշատակվում է որպես Nucleus (N)¹ միջուկ: Միջուկին նախորդող բաղաձայնը (կամ բաղաձայնական խումբը) համապատասխանում է *վանկասկզբին*¹ կամ Onset-ին (O): Հիմք-վանկի փոքր-ինչ մանրամասնած կառուցվածքը հետևյալն է՝

(15)

Վերը նշված ճապոներենի օրինակներից եռավանկ *disuku* «սկավառակ» բառը, որը կազմված է երեք (CV) հիմք-վանկերից, կարելի է պատկերել հետևյալ կերպ.

(16)

Համալեզվական բոլոր նկարագրական և տեսական ուսումնասիրությունները ճանաչում են CV վանկի համընդհանուր լինելու փաստը: Այս փաստի վավերականության մասին է վկայում նաև աշխարհի տարբեր լեզուներում մանուկների հնչույթաբանության մեջ հիմք-վանկի (CV) կայուն առկա-

¹ Վանկասկիզբը (Onset) հնչույթաբանական վանկի՝ *մեկ բաղաձայնից* կամ *բաղաձայնական զուգորդությունից* կազմված ձախ եզրի բաղադրիչն է, որը չի կարող երբևէ նույնացվել ընդհանրապես որևէ վանկի սկիզբ հանդիսացող հատույթի հետ: Այսպես՝ է, ում, ինչ, այս միավանկ (ձայնավորասկիզբ) բառերը հնչույթաբանական վերլուծությամբ՝ զրո վանկասկիզբ ունեն:

յությունը: Վանկային կառուցվածքի հատկապես CV (բաղաձայն+ձայնավոր) հաջորդականությունը բացատրվում է հնչույթների ներակա հնչեղության հատկանիշով¹: Հենց հնչեղությամբ է որոշվում հատույթների դիրքը վանկում: Վերջիններս դասավորվում են այնպես, որ նախ տեղի է ունենում հնչեղության աճ, ապա՝ անկում. այսինքն՝ հնչեղությունը վանկասկզբից սկսում է աճել, միջուկում հասնում է գագաթնակետին, ապա հնչեղության անկում է տեղի ունենում մինչև հաջորդ վանկասկիզբ: Հաշվի առնելով, սակայն, որ վանկի կառուցվածքը կարող է շատ ավելի բարդ լինել, քան բուն CV կաղապարը, անհրաժեշտ է Օ կամ Ն դիրքեր զբաղեցնող հատույթներից բացի դիտարկել այլ հատույթների գրաված դիրքերն ու նրանց դիրքային, բաղադրիչային կարգավիճակը: Վանկի տեսության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում վանկավերջի² դիրքը՝ Coda (C) ենթաբաղադրիչով: Coda երևույթը եղել և դեռևս մնում է տեսական մի շարք անհամաձայնությունների կիզակետում:

Ստորև տրվում է *հայրիկ* բառի վանկային բաղադրիչների գծապատկերը.

(17) ա. ՀԻՄՔ-ՎԱՆԿ (CV)			բ. ՀԻՄՔ-ՎԱՆԿ + ՎԱՆԿԱՎԵՐՋ (CV) + C	
σ	σ	Միջուկին (N) հաջորդող բաղաձայնները կազմում են վանկավերջ (C)	σ	σ
/\	/\		/\	/\
Օ Ն	Օ Ն		Օ Ն C	Օ Ն C
հ ա յ ր ի կ			հ ա յ ր ի կ	
(CV) (CV)			(CV)+C(CV)+C	

Նկատենք, սակայն, որ *վանկասկզբի*, *միջուկի* և *վանկավերջի* հատույթները վանկային հանգույցին ուղղակի կապով միացնելը այնքան էլ արդյունավետ չէ, քանի որ ենթաբաղադրիչները միմյանց հետ գտնվում են տարբեր, ոչ հավասարազոր հարաբերությունների մեջ: Այժմ դիտարկենք

(1) **ծառ**, **բառ**, **գառ**, **ճառ**, **զառ**, **թառ** բառերը, որոնք բանաստեղծական հանգերի սկզբունքով միմյանց հետ հանգեր են կազմում, ապա

(2) համեմատենք **ծառ**, **ծիտ**, **ծոր**, **ծուփ**, **ծափ**, **ծիվ**, **ծով** բառերը, որոնք, ի տարբերություն (1)-ին օրինակի, որևէ կերպ հանգ չեն կազմում: Մտովի պատկերացնելով (1)-ին և (2)-րդ բառաշարքերի վանկային կառուցվածքը՝ դժվար չէ նկատել, որ (1)-ում *միջուկ* և *վանկավերջ* բաղադրիչները միասին

¹ Վանկերի և հնչեղության հարաբերությունների վերաբերյալ դրույթներն ունեն մեկ դարից ավելի պատմություն. Օ. Եսպերսենը, Է. Զիվերզը անդրադարձել են վանկերի և հնչեղության գագաթների, հնչեղության փոփոխության խնդիրներին:

² Հնչույթաբանական վանկի *վանկավերջը* (Coda) միջուկին հաջորդող **բաղաձայնն** է, այլ ոչ թե՝ վանկը եզրափակող ցանկացած հատույթ: Օրինակ, մե.դու, գի.նի, ա.դա բառերում վանկերը եզրափակող հատույթները վանկավերջ տերմինով չեն կարող բնութագրվել: Հնչույթաբանորեն, վերոհիշյալ բառերը *վանկավերջ* չունեն. դրանք վերջանում են *միջուկ* (Nucleus) ենթաբաղադրիչով:

հանգ են կազմում: Վերջինս *տաղաչափական հանգ* միավորի նմանությամբ հնչույթաբանության մեջ ևս ստացել է «*հանգ*» անվանումը: Տեսական վերլուծության մեջ հանգի բաղադրիչը նշանակվում է R տառով (=Rime կամ Rhyme) և հիմնականում կազմվում է N և C ենթաբաղադրիչներից: Վանկասկիզբը հանգի հաշվառման մեջ որևէ դեր չի կատարում: Վանկի վերոհիշյալ (ենթա)բաղադրիչները հաշվի առնելով՝ կստանանք կառուցվածքային հետևյալ պատկերը.

$$(18) \quad \begin{array}{c} \sigma \\ / \quad \backslash \\ O \quad R \\ \quad \quad \backslash \\ \quad \quad N \quad C \end{array} = \begin{array}{c} \text{ՎԱՆԿ} \\ / \quad \backslash \\ \text{ՎԱՆԿԱՍԿԻԶԲ} \quad \text{ՀԱՆԳ} \\ \quad \quad \quad \quad \quad \backslash \\ \quad \quad \quad \quad \quad \text{ՄԻՋՈՒԿ} \quad \text{ՎԱՆԿԱՎԵՐԶ} \end{array}$$

Ծառ բառի վանկային կառուցվածքը, համապատասխանաբար, կլինի հետևյալը.

$$(19) \quad \begin{array}{c} \sigma \\ / \quad \backslash \\ O \quad R \\ | \quad \quad \backslash \\ | \quad N \quad C \\ | \quad | \quad | \\ \acute{o} \quad \text{ա} \quad \text{ռ} \end{array}$$

Վերը տրված օրինակը ներառում է վանկի տեսության մեջ ընդունված հիմնական բաղադրիչներն ու ենթաբաղադրիչները՝ O (վանկասկիզբ), R (հանգ), N (միջուկ) և C (վանկավերջ): Աշխարհի լեզուներում արձանագրված հիմնական վանկատեսակներն են.

- (20)
1. ON	վանկասկիզբ+միջուկ	(= CV)	բաղաձայն+ձայնավոր
2. ONC	վանկասկիզբ +միջուկ +վանկավերջ	(= CVC)	բաղաձայն+ձայնավոր+բաղաձայն
3. NC	միջուկ+ վանկավերջ	(= VC)	ձայնավոր+բաղաձայն
4. N	միջուկ	(= V)	ձայնավոր

1-ին օրինակի կաղապարը համապատասխանում է հիմք-վանկի կաղապարին, իսկ մնացած երեքը պարզապես նրա նվազագույն ածանցյալներն են:

Մանրամասները.

(21) ա. ON կաղապարը կարող է ազատվել իր վանկասկզբից՝ $ON \rightarrow N$ (հատույթային մակարդակում՝ $CV \rightarrow V$):

բ. վանկային բուն կաղապարին կարող է վանկավերջ կցվել՝ $ON \rightarrow ONC$ (հատույթային մակարդակում՝ $CV \rightarrow CVC$):

Վերը նշված փոփոխությունները ձևական արտահայտությամբ ստանուն են հետևյալ օրենքների տեսքը.

- (22) ա. $C \rightarrow \emptyset / -V$ (= բաղաձայնի անկում, միջավայրը՝ ձայնավորից առաջ)
 բ. $\emptyset \rightarrow C/V-$ (= բաղաձայնի հավելում, միջավայրը՝ ձայնավորից հետո)

Նկատի առնելով այս օրենքների ներգործությունը հիմք-վանկի կաղապարի վրա՝ կստանանք.

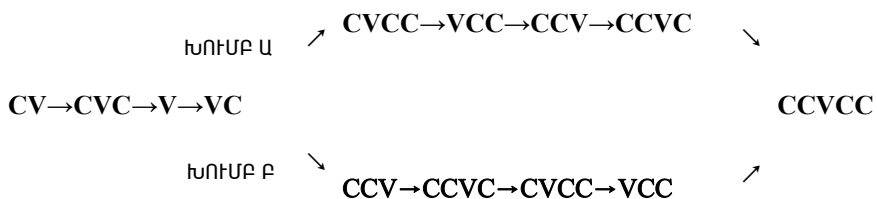
- (23) $CV \Rightarrow V$ (21ա)
 $CV \Rightarrow CVC$ (21բ)
 $CV \Rightarrow VC$ (21 (ա, բ))

Այս առնչությունների առավել ամփոփ աստիճանակարգական բանաձևն է՝

- (24) $VC \supset (V, CVC) \supset CV$ որտեղ $\supset$ = «ենթադրում է»

Կարևոր է նկատել, որ մանուկները վանկային կաղապարները յուրացնում են ճիշտ վերը տրված հաջորդականությամբ (տե՛ս Roca & Johnson, op. cit.: 247): Այս է վկայում նաև երեխաների կողմից վանկի տեսակների յուրացումն ըստ բարդության կարգի ներկայացնող Գաթմանի սանդղակը (տե՛ս Levelt et al.: 242).

- (25) **ԳԱԹՄԱՆԻ ՍԱՆԴՂԱԿ**
 (սլաքը ցույց է տալիս համեմատաբար ուշ յուրացվող կաղապարը)

Երեխան իր խոսքը սկսում է պարզ հիմք-վանկով՝ CV-ով, որին հետևում է վերջինիս նվազագույն ածանցյալների յուրացումը՝ $CVC \rightarrow V \rightarrow VC$ (տե՛ս սանդղակի ձախակողմյան հատվածը): Վանկատեսակների պարզից բարդ աստիճանական յուրացման հետագա ընթացքն արդեն կախված է մայրենի լեզվի ֆոնոտակտիկական առանձնահատկություններից, լեզվին բնորոշ վանկային կաղապարներից (սանդղակում համապատասխանաբար՝ ԽՈՒՄԲ Ա կամ ԽՈՒՄԲ Բ ներկայացնող լեզուներ): Յուրացման տեսակետից ամենաբարդ համարվող կաղապարը՝ CCVCC-ն (տե՛ս սանդղակի աջակողմյան հատվածը) մատչելի է դառնում միայն նախորդող կառույցներին լիովին տիրապետելուց հետո: Տարբեր լեզուներում առկա վանկային կաղապարները տրված են ստորև.

(26)	ՎԱՆԿԻ ՏԵՍԱԿԸ	ՀԱՍՆՊԱՏԱՍԽԱՆ ՎԱՆԿ(ԵՐ) ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ԼԵԶՈՒՆԵՐ
	CV	սենուֆո (Արևմտ. Աֆրիկա), հուս (Պապուա Նոր Գվինեա)
	CV, V	մաորի (Նոր Զելանդիա), կայուվավա (Բոլիվիա)
	CV, CVC	քլամաթ (Հս. Ամերիկա), արաբերեն (Միջին Արևելք, Հս. Աֆրիկա)
	CV, V, CVC, VC	ֆրանսերեն, ռուսերեն, ֆիններեն, իսպաներեն, անգլերեն, հայերեն

1.4.2 Վանկի կշիռը

Վանկի *հանգ* (*R*) բաղադրիչը անմիջականորեն առնչվում է վանկի *կշռի* հետ: Կշիռը հարաբերական հատկություն է, այսինքն՝ բնութագրվում է քանակական է և արտահայտվում է հատույթի կամ հատույթային զուգորդության զբաղեցրած «տարածությունը» հնչաշղթայում (տե՛ս Harris 2007): Կշռի տեսակետից հնչույթաբանական հակադրությունները կարող են լինել կարճ/երկար կամ թեթև/ծանր: Հայերենի հնչույթաբանության մեջ վերոհիշյալ հակադրություններին, ասել է թե՛ չափական կշռին էական անդրադարձ չի արվում: Այս փաստը հիմնականում պայմանավորված է լեզվում երկար և կարճ ծայնավորների բացակայությամբ: Հետևաբար, հայերենի ձևաբանական-հնչույթաբանական գործընթացներում թեթև կամ ծանր կաղապարների քննարկումն ինքնին դադարում է էական լինելուց:

Բացառություն են կազմում սիրիական (Սվեդիայի, Արամոյի, Քեսաբի) և Շամախիի հայերեն բարբառները, որոնցում առկա է ծայնավորների թե՛ որակական և թե՛ քանակական (երկար-կարճ ծայնավորների) հակադրություն:

Սվեդիայի բարբառ

(27)	ԳՈՅԱՎԱՆ	ԱՆՈՐՈՇ ԶԵՎ	ՈՐՈՇՅԱԼ ԶԵՎ	«սա X է»	ԳՐԱԲՈՐ
	xəliz	xəlejz	xəlejz mə	xəlejz i	xlez (խլեզ)
	murt	ma:urt	ma:urt mə	ma:urt i	mard (մարդ)
	syx	se:yx	se:yx mə	se:yx i	sox (սոխ)

Այս բարբառն ունի խորքային երկար **a:**, **u:**, **e:**, ինչպես նաև երկար **œ** ենթահնչույթը (հմմտ. qæno:n (Սվ.) kanon (գրաբ.), kœrœo:n (Սվ.) garun (գրաբ.)) (տե՛ս Vaux 1998:132, Անդրեասյան 1967)

Վանկի կաղապարի գծապատկերում կշիռը սովորաբար ներկայացվում է պայմանական ժամանակային միավորներով՝ x-երով.

(28) X X X X Ուրվագծւթին հարկւշււրք (ԿՇԻՌ)
 | | | | ՋՈՒԳԱԿՑՄԱՆ ԳԾԵՐ
 q w p w ՄԵՂԵԴԻ (ՀԱՏՈՒՅԹՆԵՐ)

Ոչ գծային կաղապարում տեղի է ունենում ուրվագծային դիրքերի և մեղեդային միավորների կապակցում և, միշտ չէ, որ մեկին-մեկ կապ է ստեղծվում.

(29) ա. կարճ միավոր բ. երկար միավոր

x	կամ	x	x x	կամ	x x
			V		V
i		t	i		t
[i]		[t]	[i:]		[t:]

Քանի որ հայերենում չկա երկար և կարճ ձայնավորների/բաղաձայնների հակադրություն, ստորև բերվում են օրինակներ անգլերենից, բանտու լեզվախմբին պատկանող լուգանդա լեզվից և իտալերենից.

(30) ա. ՄԵԿ ՀԱՏՈՒՅԹ և ՄԵԿԻՑ ԱՎԵԼԻ ՈՒՐՎԱԳԾԱՅԻՆ ԴԻՐՔԵՐ					
(i) ԱՆԳԼԵՐԵՆ		(ii) ԼՈՒԳԱՆԴԵՐԵՆ		(iii) ԻՏԱԼԵՐԵՆ	
hi:l	si:	li:ma	wa:ba	fa't:o	po'l:o
«կրունկ»	«ծով»	«լրտես»	«բողոք»	«փաստ»	«հավ»
x x x x	x x x	x x x x x	x x x x x	x x x x x	x x x x x
V	V	V	V	V	V
h i l	s i	l i m a	w a b a	f a t o	p o l o

Դիտարկենք մեկ ուրվագծային դիրքի և մեկից ավելի հատույթների կապակցման դեպքեր. հայերենում դրանք արտացոլված են պայթաշփականների և քմայնացած բաղաձայնների, իսկ լուգանդերենում՝ շրթնայնացած բաղաձայնների համապատասխան ինքնահատույթային գծապատկերներում.

բ. ՄԵԿԻՑ ԱՎԵԼԻ ՀԱՏՈՒՅԹՆԵՐ ԵՎ ՄԵԿ ՈՒՐՎԱԳԾԱՅԻՆ ԴԻՐՔ			
ՀԱՅԵՐԵՆ			
(i) պայթաշփականներ		(ii) քմայնացած բաղաձայններ	
ջ = dʒ	ծ = ts	C+j → C ^j (C=q)	C+j → C ^j (C=կ)
dʒ ur ջուր	otsel օծել	gjuw → g ^j uw գյուղ → գ'ուղ	kjan ^h k → k ^j an ^h k կյանք → կ'անք

$\begin{array}{c} x \ x \ x \\ \wedge \ \ \\ d\dot{z} \ u \ r \end{array}$	$\begin{array}{c} x \ x \ x \ x \\ \ \wedge \ \ \\ o \ t \ s \ e \ l \end{array}$	$\begin{array}{c} x \ x \ x \\ \wedge \ \ \\ g \ j \ u \ \text{ւ} \end{array}$	$\begin{array}{c} x \ x \ x \ x \\ \wedge \ \ \ \\ k \ j \ a \ n \ k^h \end{array}$
ԼՈՒԳԱՆԴԵՐԵՆ			
(iii) շրթնայնացած բաղաձայններ			
C+w→C^w (C=m)		C+w→C^w (C=m)	
mwa:na→m ^w a:na «երեխա»		mwo:gezi→m ^w o:gezi «խոսնակ»	
$\begin{array}{c} x \ x \ x \ x \ x \\ \wedge \ \vee \ \ \\ m \ w \ a \ n \ a \end{array}$		$\begin{array}{c} x \ x \ x \ x \ x \ x \\ \wedge \ \vee \ \ \ \\ m \ w \ o \ g \ e \ z \ i \end{array}$	

Կշռի և վանկային բաղադրիչների վերաբերյալ կարևոր է նկատի առնել հետևյալ առանձնահատկությունները.

1. Վանկի կշիռը (թեթև կամ ծանր) որոշվում է միայն վանկային մեկ ենթամասի միջոցով, այն է՝ ձայնավորական հենարանի ծախ եզրի և ձայնավորից դեպի վանկի աջ եզրն ընկած հատվածի կամ «պատուհանի» բովանդակությամբ: Եթե այս պատուհանն ունի երկու (կամ ավելի) դիրք, վանկը բնութագրվում է որպես ծանր, եթե «պատուհանի» ներսում զբաղեցված է մեկ դիրք՝ վանկը թեթև է:

2. Նույն վանկում վերոհիշյալ «պատուհանին» *նախորդող* բաղաձայնը կշռի վրա որևէ ազդեցություն չունի: Այսպիսով, կշռի համար էական է *հանգը*՝ իր ենթաբաղադրիչներով: *Վանկասկիզբն* այս առնչությամբ բացարձակապես որևէ դեր չի կատարում:

Պատկերենք վանկի ներքին կառուցվածքը թեթև և ծանր կշռի, ասել է թե՛ թեթև և ծանր հանգերի օրինակներով.

(31) (i) ԹԵԹԵՆ ՀԱՆԳ

(ii) ԾԱՆՐ ՀԱՆԳԵՐ

[ta]	[tan]	[tay] (երկհնչյուն)	[ta:]
$\begin{array}{c} \sigma \\ / \ \backslash \\ O \ R \\ \ \\ x \ x \\ \ \\ t \ a \end{array}$	$\begin{array}{c} \sigma \\ / \ \backslash \\ O \ R \\ \ \wedge \\ x \ x \ x \\ \ \ \\ t \ a \ n \end{array}$	$\begin{array}{c} \sigma \\ / \ \backslash \\ O \ R \\ \ \wedge \\ x \ x \ x \\ \ \ \\ t \ a \ y \end{array}$	$\begin{array}{c} \sigma \\ / \ \backslash \\ O \ R \\ \ \wedge \\ x \ x \ x \\ \ \vee \\ t \ a \end{array}$

Որոշ լեզուներում վանկի հիման վրա կատարվող և, մասնավորապես, նրա կշռի հետ կապված հնչյութաբանական երևույթների նկարագրության ու մեկնաբանության մեջ երբեմն նպատակահարմար է լինում վանկային կշիռն արտահայտել մեկ այլ միավորով՝ *մորայով* (mora), որը նշանակվում է **μ** տա-

ռով: Դասական լատիներենի ժամանակներից ի վեր բանաստեղծության մեջ վանկերի քանակը չափվել է մորաներով: «Մորա» լատիներեն նշանակում է «ուշացում, ծգծգում»: Թեթև վանկերը, սովորաբար, ունենում էին *մեկ մորա*, իսկ ծանր կամ երկար վանկերը՝ *երկու մորա*: Հնչույթաբանական տեսությունը դասական տաղաչափությունից փոխառել է այս միավորը (*հանգի* հետ միասին) և կիրառում է մի շարք լեզուներում¹ վանկային (չափական) երևույթների ու գործընթացների վերլուծության համար, հատկապես, երբ անհրաժեշտություն է ծագում ցույց տալ տարբեր բնույթի ծանր վանկերի համարժեքությունը: Այսպես, CVV և CVC վանկերը մորաներով հաշվելիս համարժեք են: Օրինակ՝

(32) ՎԱՆԿԵՐԻ ԿԵԻՈՒՄ ՄՈՐԱՆԵՐՈՎ (Broselow 1995:189)				
i. CV	ii. CVV	iii. CVC	iv. VV	v. CCVC
ta	taa	tap	aa	stap
σ μ 	σ ^ μμ v	σ μ 	σ ^ μ v	σ μ
t a	t a	t a p	a	s t a p

Ընդհանուր առմամբ, չափական աստիճանակարգությունը կարելի է ներկայացնել կամ հետևյալ հարկաշարքերով՝

(33)	ՀԿ	ՀՆՉՈՒՅԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ
	/ \	
բւո	բւո	ՉԱՓԱԿԱՆ ԲՈՒ
/ \	/ \	
Σ Σ Σ Σ	nsə	
/ \ / \		
σ σ σ σ σ σ σ σ	վսկ	
^ ^ ^ ^		
x x xx xx x xx x x x	վսկի ենթաբաղադրիչներ	

կամ էլ՝

¹ Կչոֆի մորայական միավորը կիրառվում է ճապոներենում (Tsujiura 2002), անգլերենում (Roca et al.), լատիներենում (Τρυβευκού 1960), արաբերենում (Broselow 1982), յուպիկ (Woodbury 1987), օնոնդագա (Michelson 1986) լեզուներում, սամոտրակի հունարենում (Newton 1972) և մի շարք այլ լեզուներում:

(34)	ՉԲ	ՉԱՓԱԿԱՆ ԲԱՌ	ՉԱՓԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ
	Σ	ՈՏՔ	
	σ	ՎԱՆԿ	
	μ	ՄՈՐԱ	

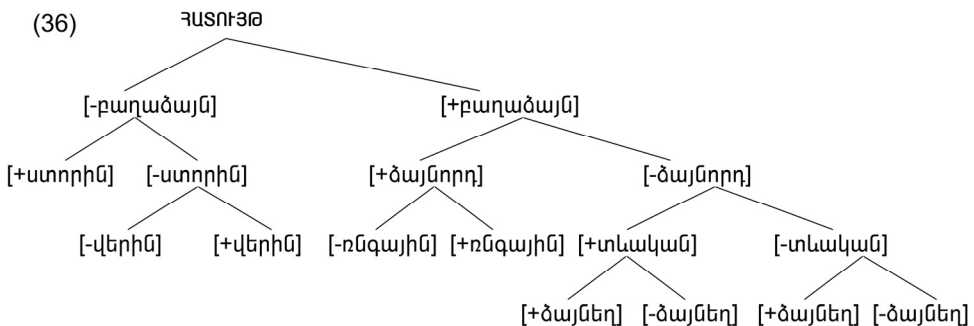
Գծապատկերներն այս կամ այն չափով մանրամասնելը կամ ներկայացնելու սկզբունքը կախված է հնչյութաբանական վերլուծության բնույթից և նպատակից:

1.4.3 Հնչեղություն

Հնչեղությունը հատույթների աստիճանական կարգի հատկությունն է, որը պայմանավորում է նրանց որոշակի տեղը վանկերում: Ջ. Բլեինսը, ամփոփելով մի շարք տեսաբանների ուսումնասիրությունների արդյունքները (Եսպերսեն, Լևին, Հանկաներ և Այսեն, Ստերիեյդ, Սելկիրկ և այլն), առաջարկում է համալեզվական հնչեղության հետևյալ սանդղակը.

(35) Հնչեղության սանդղակ¹

Յուրաքանչյուր հանգույցի համար ծախսկողմյան ճյուղն ավելի հնչեղ է, քան աջակողմյան ճյուղը, և որևէ որոշակի հատկանիշի համար հնչեղության հարաբերությունները որոշվում են միմիայն մայր հանգույցում գտնվող հատույթների հատկանիշային արժեքի առնչությամբ:

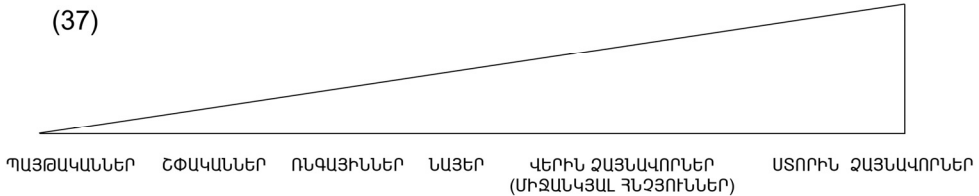

Գծապատկերից երևում է, որ *հնչեղության սանդղակը* կառուցվում է երկարժեք հարաբերությունների հիման վրա, որոնք համարվում են բացար-

¹ հիմնված է Է. Սելկիրկի (1982) և Ջ. Բլեինսի (1995) առաջադրած տարբերակների վրա:

ծակ: Փաստ է, որ աշխարհում հայտնի չէ որևէ լեզու, որտեղ ոչ ստորին ձայնավորներն, ասենք, ավելի հնչեղ լինեն, քան ստորին ձայնավորները (տե՛ս Blevins 1995: 211-212): *Հնչեղության սանդղակի* առավել հայտնի կառուցվածքը հետևյալն է՝ աստիճանաբար աճող հնչեղությամբ.

(37)

Հնչեղության հաջորդականության սկզբունքի համաձայն՝ օպտիմալ վանկը կազմված է հնչեղության գագաթից (միջուկից), որը կարող է (բայց պարտադիր չէ) երկու կողմերից շրջափակված լինել առավել փոքր հնչեղության հնչյուններով: Որքան հեռանում է հնչյունը միջուկից, այնքան պակասում է նրա հնչեղությունը (տե՛ս Blevins 1995, Roca et al., Harris 2007 և այլն): Հարկ է նշել, որ այս ընդհանրացումը տարբեր լեզուների հնչույթաբանություն ուսումնասիրող տեսաբանների կողմից կիրառվում է ոչ թե որպես բացարձակ, այլ նախընտրելի ուղեցույց, նախնական պայման: Ելնելով խնդրո առարկա լեզվի առանձնահատկություններից և այդ լեզվին բնորոշ հնչույթաբանական կանոնների ու սահմանափակումների բնույթից, տվյալ լեզվում հնչեղության սկզբունքը կարող է որոշակի, ոչ զգալի փոփոխություններ կրել, ապա ընդունել իր վերջնական տեսքը: Այսպես, անգլերենում [ps] (պայթական+շփական), [pn] (պայթական+ննգային) զուգորդություններ չկան (Roca et al.: 256), մինչդեռ հունարենում կան ռուսերենում այս զուգորդությունները բառերի լիիրավ հատույթներ են, օրինակ՝ [ps]ychologia (հուն., ռուս.) «*հոգեբանություն*», [pn]efmonia (հուն.) «*թրքաբորբ*» և [pn]istij (ռուս.) «*կոճղաշատ*», [ks]enos (հուն.) «*օտարական*», [kv]akfa (ռուս.) «*գորտ*» և այլն: Անգլերենում վանկասկիզբ կազմող զուգորդություններում բացառվում են պայթական+շփական՝ *ps, *pf կամ պայթական+ննգային՝ *pn, *gn զուգորդությունները (ի տարբերություն ռուսերենի և հունարենի), քանի որ շատ լեզուների նման անգլերենում ևս ենթավանկային բաղադրիչները խնդիր ունեն բավարարելու հնչեղության որոշակի *նվազագույն տարածության* պայման: Ըստ էության, հնչեղության հաջորդականության և հնչեղության նվազագույն տարածության պարտադիր պայմաններն ընկած են լեզուների ֆոնոտակտիկական հիմնական սահմանափակումների հիմքում¹: Անգլերենի համար վան-

¹ Որոշ սահմանափակումներ, իհարկե, պայմանավորված են այլ՝ արտաբերության տեղի հետ առնչվող խնդիրներով, ինչպես ասենք՝ *pw, *bw, *fw զուգորդությունների դեպքում:

կասկզբի ենթաբաղադրիչների միջև հնչեղության նվազագույն տարածությունը հստակորեն սահմանված է՝ երկու միավորի տարբերություն (տե՛ս Roca et al.:274).

(38)

ԱՌԱՎԵԼԱԳՈՒՅՆ ՀՆՉԵՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒՅԹՆԵՐ

5 ՈՉ ՎԵՐԻՆ ՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

4 ՎԵՐԻՆ ՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ

3 ՆԱՅԵՐ

2 ՈՆՊԱՅԻՆ ԲԱՂԱՉԱՅՆՆԵՐ

1 ԱՂՄԱՎՅԻՆ ԲԱՂԱՉԱՅՆՆԵՐ

ՆՎԱԶԱԳՈՒՅՆ ՀՆՉԵՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒՅԹՆԵՐ

Օրինակ՝ *glue* «սոսիճ» բառում *gl* զուգորդության [g] և [l] հատույթների միջև տարբերությունը, համաձայն հնչեղության աստիճանակարգական սանդղակի՝ երկու միավոր է: [g]-ն համապատասխանում է 1-ի (տե՛ս (38)), իսկ [l]-ն՝ 3-ի, 3-1=2, նույնն է նաև *dry* «չոր» բառում՝ [d] (1) և [r] (3), տարբերությունը կազմում է երկու միավոր:

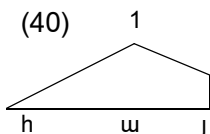
Հայերենում վանկասկիզբ ենթաբաղադրիչներ չունի. նախասկզբնական դիրքում, ասել է թե՛ բառասկզբում, հայերենը բաղաձայնական կուտակումներ չի հանդուրժում և ցանկացած CC զուգորդություն տարրալուծվում է ձայնավորական հենարան (գաղտնավանկային *ը*) տեղադրելու միջոցով: Դատելով վանկատման ժամանակ հատույթների դիրքային վարքագծից, կարելի է ենթադրել, որ հայերենում հնչեղության հաջորդականությունը լիովին համապատասխանում է համընդհանուր (համալեզվական) հնչեղության սկզբունքին, այն է՝ վանկասկզբում հնչեղության ուրվագիծը բարձրանում է մինչև միջուկ, հասնում է գագաթնակետին, ապա իջնում է մինչև հաջորդ վանկի սկիզբը: Գագաթների թվով է պայմանավորվում վանկերի թիվը:

(39) ՀԱՏՈՒՅԹԻ ՎԱՆԿԱՅԻՆ ԴԻՐՔ

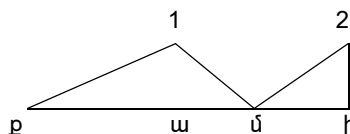
ՀՆՉԵՂՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ

1. վանկասկզբի բաղաձայն(ներ)	աճող հնչեղություն
2. միջուկ-վանկավերջ	նվազող հնչեղություն
3. վանկավերջ-վանկասկիզբ երկվանկանի հաջորդականության մեջ (անտառ, արդուկ, ապտակ, վեկտոր)	նվազող կամ հավասար հնչեղություն

(40)

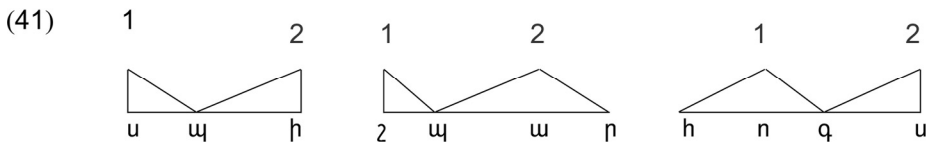
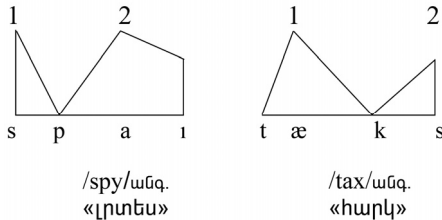

մեկ գագաթ՝
մեկ վանկ

երկու գագաթ՝
երկու վանկ

Հատուկ վերլուծության են արժանի շչական/սուլական+պայթական զուգորդությունները: Դատելով նրանց հնչեղության ուրվագծից, և հետևելով *հնչեղության հաջորդականության սկզբունքին*, ս/շ + պայթական զուգորդությունները ոչ միայն հայերենում, այլև որևէ այլ լեզվում միևնույն վանկին չեն կարող պատկանել:

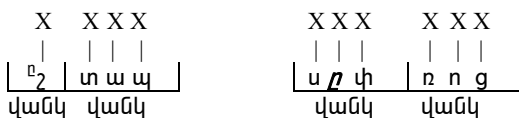

Հնչեղության հաջորդականության սկզբունքի (ՀՀՍ) համաձայն, նախասկզբնական շչական/սուլական+պայթական կադրապարը հայերենում վանկաբաժանման հնարավոր երկու լուծում կարող է ստանալ՝

i. C_1 (շչական/սուլական) + C_2 (պայթական) զուգորդության մեջ C_1 և C_2 բաղաձայնները կարող են դիրքեր զբաղեցնել միայն *կից վանկերում*, այլ ոչ թե միևնույն վանկում. համաձայն ՀՀՍ-ի՝ վանկասկզբում հնչեղության ած պետք է տեղի ունենա և ոչ թե՝ հակառակը (տե՛ս օրինակ 42(i)):

ii. C_1 (շչական/սուլական) և C_2 (պայթական) բաղաձայնները կարող են նույն վանկում դիրքեր գրավել այն դեպքում միայն, երբ նրանց միջև ձայնավորական հենարան է ստեղծվում՝ C_1VC_2 (սովորաբար սղված ձայնավորի տեղում), որն ապահովում է հատույթների հնչեղության ած-զագաթ-անկում հաջորդականություն (տե՛ս օրինակ 42 (ii)): Ստորև որպես օրինակ են ծառայում շտապ և սփռոց բառերը.

(42) i. շտապ կամ ii. սփռոց

(43)

				5	h					5	h
				4	ն					4	ն
				3	չ					3	չ
				2	ե					2	ե
				1	ղ					1	ղ
					ու						ու
					թ						թ
					յ						յ
					ու						ու
					ն						ն
2	տ	ա	պ			u	ը	փ	ռ	n	g

Վերը բերված օրինակներում բացահայտ կերպով արտացոլվում է այն փաստը, որ լեզվական արտահայտության *բառասկիզբը* ու *վանկասկիզբը* ոչ միշտ են համընկնում և, հետևաբար, կարևորվում է բառերից անկախ վանկային վերլուծությունը:

Վանկատումը հատուկների որոշակի շարքերի արտացոլումն է համապատասխան վանկային դիրքերում: Վանկատման մեխանիզմների հիմքում ընկած սկզբունքներն ու համընդհանուր պայմանները հասկանալու համար նախ անհրաժեշտ է մանրամասն վերլուծել վանկի կառուցվածքը: Համալեզվական հնչույթաբանության տվյալների համաձայն՝ բնական լեզուներում վանկային բաղադրիչների դիրքերը կարող են զբաղեցված կամ դատարկ լինել: Վանկային բաղադրիչներն էլ իրենց հերթին կարող են լինել ճյուղավորված՝ զբաղեցնելով երկու՝ x x դիրք, կամ միաճյուղ՝ մեկ x դիրքով: Փորձենք հայերենի օրինակներով համակարգված ներկայացնել համալեզվական հնչույթաբանության մեջ արձանագրված վանկային բաղադրիչների դիրքային առանձնահատկությունները: Հայերենում անհրաժեշտ օրինակների բացակայության դեպքում համապատասխան օրինակներ կներկայացվեն այլ լեզուներից:

1.4.4 Վանկասկիզբ

ա. Վանկասկզբի դիրքը կարող է դատարկ լինել, օրինակ՝ *աչք, ուլ, ինչ, օր, ըստ* և այլն:

բ. Վանկասկիզբը կարող է ունենալ մեկ՝ ճյուղավորված դիրք, օրինակ՝ *ջահ, ըու, ղեղծ, կուռ, ձեռք* և այլն:

գ. Վանկասկզբի բաղադրիչը կարող է կազմված լինել բաղաձայնական գույզորդությունից: Քանի որ հայերենում ճյուղավորված վանկասկիզբ չկա (հետագայում անդրադառնալու ենք այս խնդրին), օրինակներ բերենք այլ լեզուներից. անգլերեն՝ *pray* «աղթել», *clown* «ծաղրածու», *blue* «կապույտ», ֆրանսերեն՝ *plage* «ծովափ», *drap* «սավան», *fleur* «ծաղիկ», *fromage* «պանիր», իսպաներեն՝ *bruja* «վհուկ», *claro* «հստակ», *globo* «փուչիկ», *blanco* «ճերմակ», աֆրիկյան ֆոնգբե լեզու՝ *dlo* «խակ», *slan* «ծաղր», *ku* «քերել»,

մի «փաթաթել» և այլն: Ինքնահատույթային մակարդակում վանկասկզբի հնարավոր տարբերակները հետևյալներն են.

(44)

ա. ԶՐՈՅԱԿԱՆ ՎԱՆԿԱՍԿԻԶԲ	բ. ՄԻԱՃՅՈՒՂ ՎԱՆԿԱՍԿԻԶԲ	գ. ՃՅՈՒՂԱՎՈՐՎԱԾ ՎԱՆԿԱՍԿԻԶԲ
O N C x x □ u l (հայ.)	O N x x b u (հայ.)	O N O N ∩ ∩ ∩ x x x x x x x p r a y (անգլ.) k l u (ֆոնգրե)

1.4.5 Միջուկ

Միջուկը վանկի միակ պարտադիր բաղադրիչն է: Վանկի միջուկը, ընդհանուր առմամբ, կարող է պարունակել մեկ (պարտադիր) կամ առավելագույնը՝ երկու ենթաբաղադրիչ: Միջուկում երկու դիրք կարող են զբաղեցնել երկար ձայնավորներն ու/կամ երկինջյունները: Այս դիրքը կարող է լինել.

ա. չճյուղավորված՝ մեկ կարճ ձայնավորով, օրինակ՝ սեփ, թափ, կին, հոն, մոթ և այլն:

բ. ճյուղավորված՝ մեկ երկար ձայնավորով կամ երկինջյունով: Հայերենում համապատասխան օրինակների բացակայության պատճառով, օրինակներ բերենք անգլերենից՝ bay [beɪ] «ծոց», bite [baɪt] «կծել», hear [hɪə] «լսել», sea [si:] «ծով», կորեերենից՝ ma:l «խոսք», nu:n «ծյուն», i:l «գործ», և հոլանդերենից՝ daar «այնտեղ», aap «կապիկ», poes [pu:s] «էգ կատու»:

(45)

ա. ՄԻԱՃՅՈՒՂ ՄԻՋՈՒԿ	բ. ՃՅՈՒՂԱՎՈՐՎԱԾ ՄԻՋՈՒԿ
(i) N x k i n (հայ.)	(i) N (ii) N ∧ ∧ x x x x ∨ b a i t p u s bite [baɪt] (անգլ.) poes [pu:s] (հոլանդ.)

1.4.6 Հանգ

Ինչպես արդեն նշվել է, *հանգը* կարող է ունենալ մեկ կամ երկու ենթաբաղադրիչ՝ *միջուկ* (որը հանգի պարտադիր մասն է կազմում) և *վանկավերջ*:

Համաձայն ՀԲ-ի՝ հանգն էլ, վանկասկզբի և միջուկի նման վանկային կառուցվածքում կարող է ունենալ առավելագույնը երկու դիրք. այսինքն՝ կարող է լինել միաճյուղ կամ երկճյուղ: Սակայն, հաշվի առնելով այն փաստը, որ հանգի *միջուկ* ենթաբաղադրիչն իր հերթին կարող է երկճյուղ լինել, կարելի է ենթադրել, որ հանգի կազմությունը փոքր-ինչ տարբեր է մյուս բաղադրիչների կազմությունից (տե՛ս Harris 1994:65):

ա. Միաճյուղ հանգերը կազմում են *բաց վանկեր*: Սովորաբար դրանք կարող են արտահայտվել մեկ դիրքով և կազմել (i) *թեթև բաց* հանգեր, ինչպես ասենք՝ *կատու*, *գինի*, *առու*, *բարի*, *գերի* բառերում: Եթե տվյալ լեզվի մեջ առկա են երկար ձայնավորներ կամ երկինչյուններ, միջուկն ունենում է երկու դիրք և հետևաբար այն պարունակող հանգը լինում է (ii) *ծանր բաց*: Նման հանգեր հանդիպում են, օրինակ, անգլերենում՝ day [deɪ], «օր», how [haʊ] «ինչպես», pea [pi:] «ոլոռ», գերմաներենում՝ Liebe [li:be] «սեր», Zeitung [tʰsaɪtung] «թերթ», Fräulein [fʁɔɪlɛɪn] «օրիորդ» բառերում և այլն:

բ. Երկուդավորվող հանգերը կազմում են *փակ վանկեր*՝ (iii) *ծանր փակ* և (iv) *գերծանր փակ*: Կարճ ձայնավոր+բաղաձայն զուգորդությունները կազմում են ծանր փակ հանգեր, օրինակ՝ *արտույտ*, *կարպետ*, *անրակ*, *ուռկան*, *հնչու* և այլն, իսկ {երկինչյուն/ երկար ձայնավոր+բաղաձայն} զուգորդությունները կազմում են գերծանր փակ հանգեր, օրինակ անգլերենում՝ mountain [maʊntɪn] «լեռ», paint [peɪnt] «ներկ», child [tʃaɪld] «երեխա», ժամանակակից իռլանդերենում՝ cairde [kɑ:rdʲə] «ընկերներ», rang [raʊŋg] «դաս», long [lu:ŋg] «նալ», գերմաներենում՝ Liebchen [li:pxən] «սիրելի», Lügner [ly:gnər] «ստախոս» այլն:

Այժմ ներկայացնենք հանգի (միջուկ ենթաբաղադրիչով) կաղապարների ընդհանուր գծապատկերները, ապա վերջիններս մանրամասնենք վերը նշված որոշ օրինակներով.

(46) ա. ՄԻԱԾՅՈՒՂ ՀԱՆԳ		բ. ԵՐԿՈՒԴԱՎՈՐՎՈՐ ՀԱՆԳ	
(i) ԹԵԹԵՆ ԲԱՑ	(ii) ԾԱՆՐ ԲԱՑ	(iii) ԾԱՆՐ ՓԱԿ	(iv) ԳԵՐԾԱՆՐ ՓԱԿ
$ \begin{array}{c} R \\ \\ N \\ \\ x \end{array} $	$ \begin{array}{c} R \\ \\ N \\ \wedge \\ x \ x \end{array} $	$ \begin{array}{cc} R & \\ / \quad \backslash & \\ N & \\ & \\ x & x \end{array} $	$ \begin{array}{ccc} R & & \\ / \quad \backslash & & \\ N & & \\ \wedge & & \\ x \ x & & x \end{array} $

ա. ՄԻԱԾՅՈՒՂ ՀԱՆԳ		բ. ԾՅՈՒՂԱՎՈՐՎԱԾ ՀԱՆԳ	
(i) ԹԵԹԼ ԲԱՅ (միաճյուղ միջուկ)	(ii) ԾԱՆՐ ԲԱՅ (երկճյուղ միջուկ)	(iii) ԾԱՆՐ ՓԱԿ (միաճյուղ միջուկ+ վանկավերջ)	(iv) ԳԵՐԾԱՆՐ ՓԱԿ (երկճյուղ միջուկ+ վանկավերջ)
<pre> R N x կ ա տ ու p ε n y </pre>	<pre> R N ^ x x d e i t a i g </pre>	<pre> R / \ N x x x կ ա ղ ա յ ե տ w ն ռ ա կ </pre>	<pre> R / \ N x ^ x x x r a u ղ g tʃ a i l d </pre>

1.4.7 Վանկավերջ

Վանկավերջի բաղադրիչը առավել մանրամասն ու հատուկ վերլուծություն է պահանջում: Խնդիրն այն է, որ եթե մյուս բաղադրիչների վերաբերյալ հնչույթաբաններն ունեն քիչ թե շատ ընդհանուր և միասնական մոտեցում, ապա վանկավերջի վանկային կարգավիճակի շուրջ ներկայումս չրջանառող մոտեցումները բավականին իրարամերժ են, հակասական: Թեժ քննարկումները բառերի եզրերում գտնվող բաղաձայնների, և, հատկապես աջ եզրի՝ վանկավերջի բաղաձայնի կարգավիճակի վերաբերյալ են: Ընդհանուր առմամբ, ինչպես արդեն նշվել է, վանկատումն ընդունված է համարել հատուկային շարքերի ու վանկային բաղադրիչների հարաբերություն:

Հնչույթաբանական հետազոտությունների մեջ վերոհիշյալ հարաբերության նկատմամբ երկու էապես տարբեր դիրքորոշում կա:

1) **Հնչույթակենտրոն** մոտեցման կողմնակիցները (Vennemann 1972, Kahn 1976, Levin 1985, Itô 1986, Prince & Smolensky 1993, Blevins 1995 և ուրիշներ) վանկատման մեջ էական են համարում հատույթների հնչեղության գործոնը, այդպիսով ընդունելով, որ հնչեղության ցանկացած գազաթ վկայում է վանկի միջուկի առկայության, հետևաբար՝ վանկի առկայության մասին: Նրան ձախից ու աջից հարող հատույթները կան հատուկային շարքերը՝ նկատի առնելով դրանց հնչեղության նվազումը, համապատասխանաբար համարվում են վանկասկզբի և վանկավերջի եզրային միավորներ:

Համաձայն այս մոտեցման, ինչպես Ջ. Հարիսն ու Է. Գուսմանն են նշում, «անգլերեն *blank*¹ բառում *bl*-ն և *ŋk*-ն չգազաթի շուրջ ձևավորված բաղաձայնական եզրեր են, հետևաբար դրանք համապատասխանաբար դառնում են տվյալ բառի վանկասկիզբն ու վանկավերջը» (Harris & Gussmann 1998:139): Նույն տրամաբանությամբ, հայերենում *կյանք* բառի հնչեղության

¹ *blank* բառի հնչյունաբանական ձևը [blæŋk] է:

զագաթն է կազմում *ա* միջուկը, իսկ *կյ* և *նք* հատույթախմբերը համապատասխանաբար՝ վանկասկիզբն ու վանկավերջը.

(47)

	O	N	C
	^		^
	X	X	X X
	կ	յ	ա ն ք

Նման դիրքորոշում ունեցող տեսաբանների համար «բոլոր լեզուներում վանկերի եզրերը համընկնում են բառերի, արտաբերության եզրերի հետ» (Blevins 1995: 209):

Հնչույթակենտրոն մոտեցման համաձայն՝ մի կողմից հիմնավորվում է աշխարհի լեզուների հիմքում ընկած CV և CVC փակ բազմությամբ հիմքվանկերի տիպաբանությունը, մյուս կողմից, սակայն, չի բացառվում առավել բարդ, նշույթավորված վանկերի էապես բաց, անսահման բազմության հնարավորությունը: Այս մոտեցման նկատելի թերությունն այն է, որ սկզբունքային որևէ սահմանափակում չի դրվում բաղադրյալ վանկասկզբում և/կամ բաղադրյալ վանկավերջում հնարավոր բաղաձայնների թվի վրա (Harris & Gussmann, op cit.:140): Այսպիսով ստացվում է, որ, ասենք, ռուսերենի *вправо* /*vpravo*/ «*աջ*» կամ *скрипка* /*skripka*/ «*ջութակ*» բառերը կարող են վանկասկզբում պարունակել երեք՝ *fpr* կամ *skr* նախասկզբնական հատույթախմբերը, կամ օրինակ, անգլերենում՝ (thou) *triumphst* «(դու) *ցնծում ես*» կամ *sixths* «*վեցերորդներ*» բառերը կարող են վանկավերջում ունենալ չորս՝ *mfst* կամ *ksθs* բաղաձայն: Բնականաբար հարց է ծագում. իմաստ ունի՞ արդյոք վանկի կառուցվածքն առանձին ուշադրության արժանացնել, եթե «վանկի եզրերը համապատասխանում են բառի եզրերին», և վանկային կառուցվածքն էլ հնարավոր է սահմանել՝ ելնելով բառի հատույթային կառուցվածքից: Իհարկե, այո՝: Վանկային կառուցվածքի ինքնուրույն գոյության իրավունքն արդարացնելու համար անհրաժեշտ է հիմնավոր կերպով ապացուցել, որ այն ունի ձևաբանական կառուցվածքից անկախ որոշակի ինքնավարություն: Նույնիսկ հնչույթակենտրոն վերլուծության ներկայացուցիչները՝ համոզվելով, որ վանկերը, այնուամենայնիվ, բառերի սոսկ պատճենները չեն, և բառերի եզրերում դրանք հաճախ դրսևորում են խնդրահարույց վարքագիծ, իրենց ուսումնասիրություններում առաջ են քաշում «վանկային հավելում» և «արտավանկային տարր» հասկացությունները (տե՛ս Blevins 1995, Vaux 1998, Itō 1986 և այլն): Այդուհանդերձ, քննարկման կարիք են զգում մի շարք սկզբունքային հարցադրումներ, ինչպիսիք են, ասենք՝

- արդյոք վանկային կառուցվածքը, այնուամենայնիվ, բառերում հատույթային շարքերի հայելանման արտապատկերն է, թե՞ ոչ,
- բառեզրերում բառ-վանկ անհամապատասխանություններն արդյո՞ք սպառնիչ բացատրություն են ստանում «արտավանկային» կամ «հավելյալ տարր» հասկացությունների ներմուծությամբ և այլն:

2) **Վանկակենտրոն** դիրքորոշում ունեցող տեսաբանները (Kaye 1990, Charette 1991, Gussmann & Kaye 1993, Harris, 1990, 1994) այս հարցադրումների նկատմամբ դրսևորում են միանգամայն այլ սկզբունքային մոտեցում: Նրանք բառավերջի բաղաձայնը դիտում են որպես պոտենցիալ վանկասկիզք (ի տարբերություն *հնչույթակենտրոն* մոտեցման կողմնակիցների, որոնց համար բառավերջի բաղաձայնը պատկանում է վանկավերջին, իսկ եթե բառի աջ եզրը պարունակում է բաղաձայնախումբ, ապա վերջինս կազմում է «բաղադրյալ վանկավերջ»): Սույն ուսումնասիրության ընթացքում ծավալվող վերլուծությունը ևս հիմնվում է վանկակենտրոն մոտեցման վրա: Ջ. Հարիսն ու Է. Գուսմանը իրենց հայտնի «Եզրափակիչ վանկավերջեր. ինչու՞ էր արևմուտքը սխալվում» աշխատության մեջ (Harris & Gussman 1998) նպատակահարմար են գտնում եզրային բաղաձայնների կարգավիճակի հարցը քննարկել առավել լայն պատմական համատեքստում: Պարզվում է, որ բառի վերջնաբաղաձայնը վանկավերջ (...VC.]¹) համարելու ավանդույթը գալիս է տաղաչափության և հնչույթաբանության վերաբերյալ հունահռոմեական կամ «արևմտյան» ավանդական ուսմունքից: Մինչդեռ հինավուրց մեկ այլ՝ «արևելյան» ավանդական ուսմունք ենթադրում է, որ բառավերջի բաղաձայնը գրավում է տվյալ պահին անտեսանելի այն վանկի վանկասկզբային դիրքը, որը չունի որոշակիորեն արտահայտված միջուկ (...V.C□]): «Արևելյան» տեսակետի բացահայտ օրինակներ կարելի է գտնել վանկային գրահամակարգերում՝

ա. բրահմական ընտանիքը կազմող գրերում, օրինակ՝ *դևանագարի* վանկային այբուբենը կիրառող լեզուներում (սանսկրիտ, հինդի, բիջպուրեն, մարաթերեն, բենգալերեն, գուջարաթերեն, թելուգու, սինհալերեն և այլն),

բ. ճապոնական *կատականա* և *հիրագանա* գրերում,

գ. եթովպական *ֆիդել* վանկագրերում (դասական գեհեզերեն/եթովպերեն), ժամանակակից ամհարերեն, տիգրինիա, տիգրե, հարարի, դահլիկ, օրոմո լեզուներում և այլն): Ներկայացնենք Հարիսի և Գուսմանի (Op. cit.:141) կողմից բերվող օրինակը.

¹ Կետը (.) ցույց է տալիս վանկի սահմանը, իսկ ուղիղ փակագծերը (])՝ բառի/ձևույթի վերջը:

(48)	ՖԻԴԵԼ ՎԱՆԿԱՆԻՇԵՐ (Եթովպերենից)	ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ ՆԻՇԵՐ	ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ա.	ኃ	na	զալ
բ.	ቀኖ	k'əna	ազնիվ
գ.	ቀን	k'ən	օր

Վերը բերված օրինակից պարզ երևում է, թե ինչպես եթովպերենում յուրաքանչյուր նշան մի ամբողջ վանկ է ներկայացնում. **ኃ** նշանը (ա) և (բ) օրինակներում համարժեք է **na** վանկին, **ቀኖ**-ն ամփոփում է **k'ə** վանկը (բ) և (գ) օրինակներում, իսկ **ቀን**-ն (գ) օրինակում համապատասխանում է **n** բաղաձայնին՝ ենթադրելով, որ այն առանձին վանկի բաղադրիչ է և իրեն նախորդող **k'ə** վանկի մաս, ասել է թե՛ վանկավերջ, չի կազմում (ասենք, օրինակ՝ **[k' վանկասկիզբ ə միջուկ n վանկավերջ]վանկ*):

Փաստորեն, բոլոր վանկանիշ գրերում բառավերջի բաղաձայնը առանձին վանկ է կազմում (Harris & Gussmann, op.cit.): Վանկակենտրոն դիրքորոշման կողմնակիցները, ի դեմս Ջ. Հարիսի, Ջ. Քեյի, Է. Գուսմանի և այլոց, վանկի կառուցվածքի «արևելյան» վերլուծությունը համարում են հիմնարար և վստահ են, որ վերջինիս շնորհիվ հնարավոր է սպառնիչ պատասխաններ տալ ժամանակակից հնչույթաբանական տեսության մեջ վանկային կառուցվածքի շուրջ վիճարկվող մի շարք խնդիրների:

1.5 Վանկի կառուցվածքի համալեզվական ընդհանրություններ և տարբերություններ

Վանկի կառուցվածքի վերաբերյալ մինչև այժմ ներկայացված վերլուծությունը, ընդհանուր առմամբ, կարելի է ամփոփել հետևյալով.

Վանկասկիզբ • Վանկասկզբի բաղաձայնական դիրքով վանկեր կան մինչև այժմ ուսումնասիրված բոլոր լեզուներում: Որոշ լեզուներում, օրինակ՝ տոտոնակ (Մեքսիկա), քլամաթ (ԱՄՆ), արաբելա (Պերու) լեզուներում, եզիպտական արաբերենում բոլոր վանկերը պետք է ունենան սկզբնաբաղաձայններ (տե՛ս Blevins 1995:219): Այլ լեզուներում կարող են լինել նաև առանց սկզբնաբաղաձայնի, ասել է թե՛ առանց *հնչույթաբանական* վանկասկզբի վանկեր (հայերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն):

• Մեկ բաղաձայնով վանկասկիզբ հանդիպում է բոլոր լեզուներում: Կան լեզուներ, որոնք կարող են վանկասկզբի դիրքում թույլ տալ առավելագույնը մեկ բաղաձայն (օրինակ՝ չինարենում (մանդարին), աֆրիկյան յորուբա լեզուներում, հայերենում), իսկ որոշ լեզուներում, ասենք՝ անգլերենում, լեհերենում, հունարենում կամ ռուսերենում, վանկասկիզբը կարող է պարունակել մեկից ավելի բաղաձայն:

• Լեզվի յուրացման ժամանակ մեկ բաղաձայնական դիրքով վանկասկիզբը հայտնվում է մյուս վանկասկզբային տեսակներից առաջ (տե՛ս Levelt et al. 2000):

Ամփոփում. բուն կամ չնշույթավորված վանկասկիզբը միաճյուղ է և ոչ զրոյական:

Միջուկ • Միայն որոշ լեզուներ ունեն երկար և կարճ ձայնավորների հակադրություն: Երկար ձայնավորներ ու երկինչյուններ պարունակող քերականությունները կարող են թույլ տալ ճյուղավորված՝ երկճյուղ միջուկային դիրքեր: Մինչդեռ առաջինների բացակայության դեպքում արձանագրվում են միջուկային չճյուղավորվող դիրքեր:

• Մանուկների հնչույթաբանության ուսումնասիրությունները ևս վկայում են, որ ցանկացած լեզվի յուրացման վաղ շրջանում մանուկներն առաջին հերթին սովորում են պարզ՝ չճյուղավորված միջուկներով վանկերը (Carlisle 2001):

Ամփոփում. բուն կամ չնշույթավորված միջուկը միաճյուղ կառուցվածք ունի:

Հանգ • Բաց հանգերով վանկեր առկա են բոլոր լեզուներում: Լեզվական որոշ համակարգեր հանդուրժում են միայն բաց հանգեր:

• Սովորաբար, մանուկները ցանկացած լեզու սովորելիս բաց հանգերը յուրացնում են փակ հանգերից առաջ (տե՛ս Roca & Johnson, op. cit.):

Ամփոփում. բուն կամ չնշույթավորված հանգը միաճյուղ կառուցվածք ունի: Ինչպես արդեն քննարկվել է, բուն վանկի կառուցվածքը CV-ն է՝ չճյուղավորված վանկասկզբով և նրան հաջորդող չճյուղավորված հանգով:

Մինչև այժմ կատարված ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ բոլոր լեզուներում վանկի կառուցվածքը կարող է ունենալ պարզ՝ չճյուղավորված բաղադրիչներ: Այսպիսով լեզուների վանկային պարամետրերը կարող են տարբերվել միմյանցից՝ կախված այն բանից, թե արդյո՞ք այս կամ այն լեզվում վանկային տվյալ բաղադրիչը կամ բաղադրիչները կարող են նաև ճյուղավորված կառույցներ ունենալ: Անգլերենում, օրինակ՝ բոլոր բաղադրիչներն էլ կարող են ճյուղավորված լինել: Հիմք ընդունելով Հարիսի առաջարկած աղյուսակը, ստորև, թեթևակի փոփոխություններով, տրվում է որոշ լեզուների վանկային բաղադրիչների պարամետրային նկարագրությունը.

(49)	ԲԱՂԱԴՐԻՉԱՅԻՆ ՊԱՐԱՄԵՏՐԵՐ	ՉՃՈՒՂԱՎՈՐՎՈՂ	ՃՈՒՂԱՎՈՐՎՈՂ
	ՎԱՆԿԱՍԿԻԶԲ		
	Ճապոներեն, սվահիլի, մալայերեն, հայերեն	ԱՅՈ	ՈՉ

անգլերեն, իսպաներեն, հունարեն, ռուսերեն	ԱՅՈ	ԱՅՈ
ՄԻՋՈՒԿ		
հունարեն, հայերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն	ԱՅՈ	ՈԶ
գերմաներեն, անգլերեն, շվեդերեն	ԱՅՈ	ԱՅՈ
ՀԱՆԳ		
յորուբա, զուլու, հավայերեն	ԱՅՈ	ՈԶ
անգլերեն, գերմաներեն, հայերեն, հունարեն	ԱՅՈ	ԱՅՈ

Հայ լեզվաբանների ուսումնասիրություններում (տե՛ս Ջահուկյան 1974, Մարգարյան 1997, Ղարազուլյան 1979, Խաչատրյան 1988, Աղայան 1987 և այլն) բառի և վանկի միջև հստակ տարբերակում կամ որոշակի սահմանագիծ ինչ-ինչ պատճառներով չի դրվում, հետևաբար՝ վանկասկիզբը սովորաբար նույնանում է բառասկզբի, վանկավերջն էլ՝ բառավերջի հետ: Ավանդական վերլուծությունների համաձայն հայերենում

- *վանկասկիզբը* կարող է պարունակել գրոյից մինչև երեք՝ $[x_0^3]$ դիրք:

Օրինակ՝ ունք (0), կաթ (1), սպի (2), սկյուռ (3),

- *վանկավերջում* հատույթների թիվը կարող է հասնել գրոյից երեքի՝ $[x_0^3]$

Օրինակ՝ թի (0), հազ (1), ազգ (2), կուրծք (3):

Վանկային կառուցվածքի վերոհիշյալ բնութագրությունը ենթադրում է, որ հայերենում

1. ընդունելի *վանկասկիզբը* համապատասխանում է *բառասկզբի* բաղաձայնական զուգորդություններին,

2. ընդունելի *վանկավերջը* համապատասխանում է *բառավերջի* բաղաձայնական զուգորդություններին (տե՛ս Գ. Ջահուկյան 1974, էջ 81-83):

Այսպիսի մոտեցման դեպքում վանկի կառուցվածքային հետազա վերլուծությունը փակուղու առաջ է հայտնվում: Վանկերի ու բառերի սահմանները նույնացնող տեսաբանների էական բացթողումը թերևս այն է, որ նրանց կողմից չի «նկատվում» մի շատ կարևոր հանգամանք, այն է՝ *վանկերը կարող են գոյություն ունենալ բառերից անկախ*: Այսպիսով, թեև վանկերի կառուցվածքային առանձնահատկությունները սերտորեն կապված են բառակազմական-ձևաբանական մի շարք երևույթների հետ, վերջիններս հաճախ գործում են բացառապես *վանկի տիրույթներում* և պայմանավորվում, սահմանվում են վանկերի վրա հիմնված հնչույթաբանական, երբեմն էլ՝ ձևաբանական-հնչույթաբանական գործընթացներով:

ԳԼՈՒԽ 2 ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎԱՆԿԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Հայերենում, ինչպես շատ այլ լեզուներում, վանկն ունի ներքին աստիճանակարգական կառուցվածք: Այս դրույթը կարելի է հիմնավորել մի շարք՝ արդեն իսկ վավերացված լեզվաբանական գործընթացների բնույթով. վանկասկզբի, վանկամիջի և վանկավերջի դիրքերում հնչույթաբանական հատույթների (կամ հատույթային կապակցությունների) տրոհական վարքագծով, շեշտադրությամբ, կոկորդային առնամանությամբ, շնչեղացմամբ և այլն, որոնք հանգամանորեն բացատրվում են միայն վանկային կառուցվածքի, վանկի անմիջական բաղադրիչների ու ենթաբաղադրիչների վկայակոչությամբ: Այս գլխում փորձ է արվում հիմնավորել սույն ուսումնասիրությամբ առաջադրվող հայերենի բուն վանկային կառուցվածքի վավերականությունը, որի համաձայն՝ վանկային կաղապարը հայերենում ունի հետևյալ պատկերը.

$$(1) \quad \begin{bmatrix} x_0^1 \end{bmatrix} \text{ վանկասկիզբ} \begin{bmatrix} x^1 \end{bmatrix} \text{ միջուկ} \begin{bmatrix} x_0^1 \end{bmatrix} \text{ վանկավերջ}$$

Եթե փորձենք բառերով արտահայտել վերը պատկերվածը, ապա $\begin{bmatrix} x_0^1 \end{bmatrix}$ վանկասկիզբ նշանակում է, որ հայերենում վանկասկզբում կարող է լինել 0-1 հատույթային միավոր (գրո կամ առավելագույնը մեկ բաղաձայն), վանկի միջուկը՝ $\begin{bmatrix} x^1 \end{bmatrix}$ միջուկ, կարող է զբաղեցնել ոչ ավելի և ոչ պակաս մեկ (պարտադիր) հատույթ. հայերենում այս դիրքը մշտապես գրավում են ձայնավոր հնչյունները: Վանկավերջը՝ $\begin{bmatrix} x_0^1 \end{bmatrix}$ վանկավերջ, կարող է ունենալ 0-1 բաղաձայն, ասել է թե՛ բաղաձայնը կարող է լիովին բացակայել կամ ներկա լինել մեկ հատույթի տեսքով: Ավանդական լեզվաբանական աշխատությունների, դասագրքերի մեջ մանրամասնորեն նկարագրված են բառերի, ինչպես նաև վանկերի մեջ բաղաձայնների ու ձայնավորների որոշակի դիրքեր զբաղեցնելու առանձնահատկությունները (բառավերջի/վանկավերջի բաղաձայնական խմբեր, ձայնավորական հորանջ, բաց և փակ վանկեր, *բառասկզբի օրենք* և այլն): Սույն աշխատության մեջ փորձ է արվում արդեն իսկ առկա բազմաթիվ նկարագրական փաստերի կիրառությամբ, տեսականորեն հիմնավորել, թե ինչպիսի լեզվաբանական և, մասնավորապես, հնչույթաբանական գործընթացներով, սկզբունքներով ու կանոններով են պայմանավորված նկարագրվող լեզվական իրողությունները կամ «պարտադրվող» ուղղագրական-ուղղախոսական օրենքները:

2.1 Վանկասկիզբը հայերենում

Հնչյութաբանորեն լավ կազմված վանկասկիզբը հայերենում համապատասխանում է բառասկզբի եզակի բաղաձայնի: Վանկասկզբի բաղաձայն+բաղաձայն կապակցությունները՝ [ԲԲ- (կամ ինչպես ընդունված է հնչյութաբանական գրականության մեջ՝ [CC-)] հայերենում անթույլատրելի են: *Բառասկզբի օրենքին* (տե՛ս Խաչատրյան 1988, էջ 97) համապատասխանելու նպատակով վանկասկզբի դիրքեր զբաղեցնում են միայն մենահատույթ բաղաձայնները: Վանկասկզբի խորքային բաղաձայնական կապակցությունները մակերեսային կառուցվածքում հանդես են գալիս գաղտնավանկային ը-ով: Ըստ էության, սա պայմանավորված է *թույլատրելի նվազագույն վանկասկզբի սկզբունքով* (այսուհետ՝ **ԹՆՎՍ**), ըստ որի՝ «...*(վ)անկի սահմանագիծը դրվում է այնպես, որ վանկասկիզբն ունենա նվազագույն երկայնություն այնքանով, որքանով այն համապատասխանում է պարտադիր վանկասկզբի սկզբունքին* (ՊՎՍ)¹» (Goslin & Fraunfelder 2001: 432):

Հայերենում հատուկ մոտեցում է պահանջում C_1C_2 , որտեղ $C_2 = \text{յ}$ (միջանկյալ հնչյուն՝ սահում) կապակցությունը: Այս կաղապարը ($C\text{յ}$) գաղտնավանկային ը-ի զետեղման խնդիր չի առաջացնում: $C+\text{յ}$ կապակցությունները հայերենում կարող են դիտվել որպես քմայնացված մենահատույթներ՝ C' (տե՛ս Խաչատրյան նշվ. աշխ., էջ 104):

Վանկասկզբի բաղաձայնի քմայնացումը համալեզվական երևույթ է: Այն սովորաբար արձանագրվում է բաղաձայնական զուգորդություններ չհանդուրժող լեզվական համակարգերում: Օրինակ՝ ճապոներենը ևս ունի միայն մեկ բաղաձայնով կամ *բաղաձայն+յ* կազմով վանկասկիզբ, և $C+\text{յ}$ զուգորդությունը այս լեզվում ևս դիտվում է որպես քմայնացված մենահատույթ (Vance 1987: 29), օրինակ՝

(2) **ՃԱՊՈՆԵՐԵՆ** **ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.**

/kan'oo/	դրամ
/g'obo-g'obo/	ողողել
/um'oo/	սալոր
/kar'uu/	պարտք
/har'uu/	ասեղ
/tor'uu/	թռչուն

(Kawahara & Hara 2009: 477)

¹ Պարտադիր վանկասկզբի սկզբունքի (*Obligatory Onset Principle*) համաձայն՝ միջուկին նախորդող դիրքում վանկասկզբային բաղաձայնի առկայությունը վանկի կազմության համար անհրաժեշտ և պարտադիր պայման է:

Հայերենում Cj հնչյունախումբը չի խախտում ԹՆՎՍ-ն և արտասանական (մակերեսային) մակարդակում հանդես է գալիս առանց գաղտնավանկային ը-ի.

(3) [C ₁ C ₂ - ՁՈՒԳՈՐԴԻԹՅՈՒՆՆԵՐ C ₂ ≠ j]		[C ₁ C ₂ - ՁՈՒԳՈՐԴԻԹՅՈՒՆՆԵՐ C ₂ = j]	
հորքային ձև	Մակերեսային ձև	հորքային ձև	Մակերեսային ձև
/գղալ/	[գըթալ]	/գյուղ/	[գ'ուղ]
/բլուր/	[բըլուր]	/հյուր/	[հ'ուր]
/դրախտ/	[դըրախտ]	/սյուն/	[ս'ուն]
/կտրիճ/	[կըտրիճ]	/կյանք/	[կ'անք]

Հայերենում առանց սկզբնաբաղաձայնի վանկեր սովորաբար չեն խրախուսվում¹ (տե՛ս Ա. Մարգարյան 1997, էջ 119, օրինակների համար՝ 3. Ավետիսյան և Հ. Ջաքարյան 2007, էջ 49): Նկատի առնելով *պարտադիր վանկասկզբի սկզբունքը*, ձևայնության և բառերի վերջադիր բաղաձայնները հայերենում, ինչպես և *համընդհանուր քերականության* վանկատման տեսության մեջ, վանկաբաժանման մեջ չեն ընդգրկվում. պատճառը՝ վերջիններիս ձայնավորասկիզբ որևէ ձևությամբ հաջորդելու դեպքում հնչույթաբանական լրացուցիչ գործողությունից՝ վերավանկատումից խուսափելն է: Նկատենք, որ հայերենը ձգտում է բաց՝ բաղաձայն+ձայնավոր (CV) վանկերի կազմության (Ա. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 118): Այսպիսով, հաշվի առնելով հայերենի վանկային կառուցվածքի որոշ առանձնահատկություններ, ինչպես նաև հիմք ընդունելով *պարտադիր վանկասկզբի սկզբունքն ու ճբ* վանկակազմության մեխանիզմները, հայերենում ձևային (բառի) վերջադիր բաղաձայնը կարելի է որակել որպես վանկասկիզբ:

(4) . C (վանկասկիզբ)] ԿԱՎ, ԼԻՃ, ՈՒԹ

ԿԱՎ			ԿԱՎԵ		
ա)	i. *O N C ²	ii. O N O	բ)	O N O N	
	կ ա վ	կ ա.վ		կ ա. վ ե	

Հայերենում ձևայնավերջի կամ բառավերջի դիրքերում CC կապակցությունները ակնհայտորեն կազմում են վանկավերջ-վանկասկիզբ կաղապարներ:

¹ Բացառություն են կազմում ստորին ձայնավորական հորանջով կապակցություններն ու ստորին ձայնավորով նախասկզբնական վանկասկիզբը, օրինակ՝ բառ.բաբ, առ.վակ:

² Վանկային կաղապարներն այսուհետև կներկայացվեն հնչույթաբանական գրականության մեջ ընդունված Onset (O)=վանկասկիզբ, Nucleus (N)= միջուկ և Coda(C)= վանկավերջ նշաններով:

(5) C (վանկավերջ). C (վանկասկիզբ)] ՀԱՐ. Թ, ԴԵՂ. Ձ, ՎԱՆ.Կ

ՎԱՆԿ					ՎԱՆԿԵՐ				
ա	i.	*O	N	C	ii.	O	N	C	O
		վ	ա	ն	կ	վ	ա	ն.	կ

Ձևույթի վերջադիր բաղաձայնը, մինչև պարբերական (ցիկլային) վանկատման որոշակի պահ (տե՛ս վերը բերված (4աii) և (5աii)), մնում է չվանկատված: Այն հնչույթաբանական տեսության մեջ ստացել է «թերի, կիսատ վանկասկիզբ» որակումը (Harris 1994: 74): Առանց լրացուցիչ վերավանկատման անհրաժեշտության, վերջինս լիարժեք վանկասկիզբ է դառնում հաջորդող պարբերության միջուկի համար: Կարելի է ենթադրել, որ այս, այսպես կոչված, «արտավանկային (կամ արտաչափական) սկզբունքն» ընկած է հայերենի վանկաբաժանման հիմքում: Բոլոր լեզուներում ընդհանրապես (տե՛ս Harris & Gussmann 2002), իսկ հայերենում՝ մասնավորապես, վանկավերջ-վանկասկզբի վերլուծությամբ է պայմանավորվում վանկի տիպաբանությունը:

2.2 Վանկի միջուկը հայերենում

Վանկի միջուկային մասը սահմանափակվում է ճիշտ մեկ դիրքային միավորով: Մակերեսային մակարդակում հայերենի բոլոր վանկերն ունեն բացառապես ձայնավորական միջուկներ, քանի որ բաղաձայնները հայերենում (ի տարբերություն անգլերենի, գերմաներենի, չեխերենի, արաբական որոշ բարբառների, սլովակերենի, չինարենի և այլն) վանկարար չեն¹ (տե՛ս Գ. Ջահուկյան 1974, էջ 86, Ռ. Թոխմախյան 1983, էջ 10, Հ. Աճառյան 1971, էջ 148-152): Մեկ դիրքային միավոր պարունակելու միջուկի պայմանը բավարարելու նպատակով VV կապակցությունները բաշխվում են տարբեր վանկերի միջև, այսինքն՝ գրավում են տարավանկ դիրքեր. -VV → V.V (տե՛ս Ա. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 116):

- (6)
VV	→	V.V
/քաոս/	→	[քա.ոս]
/լաո/	→	[լա.ո]
/կակաո /	→	[կակա.ո]
/կոալա/	→	[կո.ալա]

¹ Հարկ է նշել, սակայն, որ ըստ Բ. Վոքսի՝ հայերենում բաղաձայնները կարող են զբաղեցնել վանկային միջուկի դիրքեր «ածանցման նախնական փուլերում» (Vaux 1998:77):

Խորքային ոչ վերին ձայնավորների զուգորդությունները հայերենում խախտում են *պարտադիր վանկասկզբի* պայմանը և մակերես են ելնում վերը նշված ձևերով: Սակայն, վերին և ոչ վերին ձայնավորական խմբերն, այնուամենայնիվ, առաջացնում են *յ* ձայնորդի արտասանությամբ սահում (տե՛ս Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 72), ինչը համապատասխանում է *պարտադիր վանկասկզբի սկզբունքին* և միաժամանակ բավարարում է *հորանջի պարտադիր պայմանը* (Vaux, op. cit.:112, տե՛ս նաև Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 119, Ավետիսյան և Ջաքարյան, նշվ. աշխ., էջ 49):

(7)	VV	ՍԱՀՈՒՄ
	/պոետ/	[պո.յետ]
	/ալոն/	[ալո.յե]
	/միակ/	[մի.յակ]
	/լիովին/	[լի.յովին]
	/սարո-ի/	[սարո.յի]
	/է-ություն/	[է.յություն]

2.3 Հանգը հայերենում

Հայերենում բառի աջ եզրը, այսինքն՝ միջուկն ու նրան հաջորդող բաղաձայնը (VC) կամ բաղաձայնական խումբը (VCC), պահանջում է մանրամասն քննություն:

Ձևության ներսում կարելի է առանձնացնել միջանկյալ հանգերի, այսպես կոչված, *թեթև* (բաց) և *ծանր* (փակ) տեսակները, որոնք համապատասխանում են V. և VC. ձևական կաղապարներին:

1. ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ՆԵՐՁԵՎՈՒՅԹԱՅԻՆ ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ ՀԱՆԳԵՐԸ

ա. (1) **ԹԵԹԸ** (բաց) V. (2) **ԾԱՆՐ** (փակ) VC.

ա.վազ	ար.ծիվ
բե.րան	մատ.ոոց
հո.գի	ամ.րոց
ու.րախ	այ.րի ¹

¹ Ձայնավոր+սահում (յ) կապակցությունը հայերենում երբևէ երկձայն չի կազմում: Ժամանակակից հայերենում, ի տարբերություն դասական հայերենի՝ գրաբարի, երկձայն կամ երկբարբառ հնչյուններ չկան (տե՛ս Հ. Աճառյան 1971, էջ148-152; Ա. Մարգարյան 1997, էջ 68; Ռ. Թոխմախյան 1983, էջ 33), հետևաբար, հանգի Vյ կապակցությունը դիտվում է որպես միջուկ-վանկավերջ (nucleus-coda) հարաբերություն:

բ. Ներձևության *միջանկյալ հանգի* ընդհանուր կաղապարը կարող է ունենալ առավելագույնը *մեկ* վերջնաբաղաձայն:

Ձևայինների վերջադիր հանգերում կարող են արձանագրվել ինչպես .VC], այնպես էլ .VCC] կաղապարներ, օրինակ՝

2. ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ՆԵՐՋԵՎՈՒՅԹԱՅԻՆ ՎԵՐՋԱՊԻՐ ՀԱՆԳԵՐԸ

ա.	(1) VC]	(2) VCC]
	կոր	հասկ
	բալ	բարդ
	մուգ	գանձ
	թեյ	ուրց

բ. VCCC] կաղապարը, որի մասին նշվում է Գ. Ջահուկյանի «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» աշխատության մեջ (1974, էջ 88), հայերենին բնորոշ չեն ընդհանրապես: Կարելի է, ընդամենը, առանձնացնել սակավաթիվ օրինակներ պարունակող հետևյալ շարքերը.

- փոխառություններ կամ օտարալեզու բառեր՝ տեքստ, Մարքս, Կուրսկ, Մինսկ, Մալք և այլն,

- բնիկ բառեր, որոնց հիմքերը որպես մենաձևությ են ընկալվում, սակայն իրականում պատմականորեն երկու ձևայինների միասնություն են ներկայացնում. օրինակ՝ անգք, վարձք, կուրձք (վերջադիր ք-ն պատմականորեն հոգնակիակերտ ձևությ է):

գ. Ներձևության *վերջադիր հանգի* ընդհանուր կաղապարը կազմված է առավելագույնը *երկու* բաղաձայնից:

2.4 Վանկավերջը հայերենում

Հայերենում հնչույթաբանորեն լավ կազմված վանկավերջը համապատասխանում է բառավերջի մեկ բաղաձայնի: Հայոց լեզվի մակերեսային կառուցվածքներում պարզ վանկավերջ կարող է կազմել ցանկացած բաղաձայն: Նախքան Բ. Վոքսի կողմից «բաղադրյալ» որակվող վանկավերջի բաղադրիչին անդրադառնալը (Vaux, op. cit.:82), կարևոր է հաշվի առնել, որ, ընդհանուր առմամբ, հայերենում *չածանցված* միջանկյալ դիրքերը պարունակում են առավելագույնը երկու բաղաձայն (օրինակների համար տե՛ս Թ. Ղարաբյուլյան, նշվ. աշխ., էջ 37): Ցանկացած VCCV միջավայրում արմատին պատկանող CC կապակցությունները գրավում են տարավանկ դիրքեր և հետևողականորեն վանկատվում են որպես VC.CV՝ անկախ քննարկման առարկա բաղաձայնների հատկանիշային բնութագրից (տե՛ս Մարգարյան, նշվ.

աշխ., էջ 119, օրինակների համար՝ Ավետիսյան և Ջաքարյան, նշվ. աշխ., էջ 49):

(8)	VCCV	վերմակ	գանգատ	ռազմիկ	ապտակ	երկաթ	հաստոց
	VC.CV	վեր.մակ	գանգատ	ռազ.միկ	ապ.տակ	երկ.աթ	հաս.տոց

Թե՛ -C.C- և թե՛ -CC] միջավայրում բաղաձայնները գտնվում են վանկավերջ-վանկասկիզբ հարաբերության մեջ (տե՛ս Harris 1997: 326): Ի պաշտպանություն այս տեսակետի՝ ստորև ներկայացվում են -CC] կապակցությունների օրինակներ, որոնք ցուցաբերում են նույն տրոհական հատկանիշները, ինչ որ նրանց - C.C - կրկնորդները.

(9)

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎԵՐՋԱՂԱՐ - CC] ԵՎ ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ -C.C- ԿԱՊԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ			
ՊԱՅԹԱԿԱՆ - ՊԱՅԹԱԿԱՆ		ՇՓԱԿԱՆ - ՊԱՅԹԱԿԱՆ	
<i>ՎԵՐՋԱՂԱՐ</i>	<i>ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ</i>	<i>ՎԵՐՋԱՂԱՐ</i>	<i>ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ</i>
միտք	ոտ.քի	անհաղթ	մաղ.թել
ցատկ	պատ.կեր	դաշտ	պաշ.տել
տակտ	ակ.տիվ	փաստ	նապաս.տակ
ՋԱՅՆՈՐԴ - ՊԱՅԹԱԿԱՆ		ՋԱՅՆՈՐԴ - ՇՓԱԿԱՆ	
<i>ՎԵՐՋԱՂԱՐ</i>	<i>ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ</i>	<i>ՎԵՐՋԱՂԱՐ</i>	<i>ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ</i>
վարկ	երկու	գորշ	արշավ
հայտ	կայ.տառ	ընկույզ	հույ.զեր
խումբ	ամ.բար	վարժ	շար.ժում

ՊԱՅԹԱՇՓԱԿԱՆ - ՊԱՅԹԱԿԱՆ		ՋԱՅՆՈՐԴ - ՊԱՅԹԱՇՓԱԿԱՆ	
<i>ՎԵՐՋԱՂԱՐ</i>	<i>ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ</i>	<i>ՎԵՐՋԱՂԱՐ</i>	<i>ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ</i>
ծածկ	կոծ.կել	լուրջ	արջուկ
մեջք	քաջ.քեր	տանձ	ան.ձավ
խմիչք	աչ.քաբաց	ճանճ	կն.ճիթ

Վերջահար և միջանկյալ բաղաձայնական կապակցությունների միջև անցկացվող ֆոնոտակտիկական զուգահեռները վկայում են այն մասին, որ վերոհիշյալ կապակցությունները, անկախ բառի մեջ զրաված դիրքից, ենթարկվում են վանկատման միևնույն սկզբունքին: Օրինակ՝ տանձ→տան.ձ (Մվանկավերջ.ձվանկասկիզբ) *հմմտ.* տան.ձուտ (Մվանկավերջ.ձվանկասկիզբ):

Բ. Վոքսի կողմից «բաղադրյալ վանկավերջ» բնութագրվող CC կապակցությունների տեսակներն (Vaux, op. cit.: 82) առհասարակ հանդիպում են ձևաբանորեն բարդ կառույցներում: Դրանք, ըստ էության, հայերենում ձևային-

ների հնարավոր վերջադիր կապակցություններ են, որոնք ենթարկվում են *հնչեղության* և *օրինականության սկզբունքներին* և առաջանում են բաղաձայնասկիզբ ձևույթի կցման հետևանքով: Մինչդեռ, ձայնավորասկիզբ ձևույթները կասկածի տակ են առնում «բաղադրյալ վանկավերջի» վավերականությունը: Վերջիններս միանգամայն փոխում են պատկերը և վերականգնում են վանկի՝ նախկինում արդեն հաստատված, ընդհանուր և անփոփոխ կառուցվածքը:

(10)	ՍԱՀՈՒՄ (յ) +C	ՈՆԳԱՅԻՆ+ՀՈՄ-ՕՐԳԱՆԱ- ԿԱՆ ¹ ՊԱՅԹԱԿԱՆ/ՊԱՅ- ԹԱՇԹԱԿԱՆ	ՆԱՅԱԿԱՆ + պակաս հնչեղությամբ C	ՇԹԱԿԱՆ + ՊԱՅԹԱԿԱՆ կամ ՇԹԱԿԱՆ
ԲԱՂԱՉԱՅՆԱ- ՍԿԻԶԲ ՉԵՎՈՒՅԹՆԵՐ	այլը.վածք խայթ.վել	անկ.ման թամբ. ված	կարճ.լիկ կալւ.վել	գաղտ.նախոս ծախս.ված
ՉԱՅՆԱՎՈՐԱ- ՍԿԻԶԲ ՉԵՎՈՒՅԹՆԵՐ	ալ.ըող խալ.թոց	ան.կում թամ.բից	կար.ծություն կալ.սել	գաղ.տագողի ծախ.սեր

Նկատենք, որ հայերենում հնչույթաբանական գործընթացների միջանկյալ և նույնիսկ վերջնական փուլերում հնչույթաբանական արտահայտությունները միշտ չէ, որ ունենում են լավ կազմված վանկի կաղապարներ: Ինչպես Ջ. Բլևինսն է նշում. «Երբ նմանօրինակ անկանոնության դեպքեր հանդիպում են վանկատման տիրույթի եզրերում, դրանք սովորաբար ընդունվում են մակերեսային մակարդակում, չնայած որ խոտորված շարքեր են կազմվում» (Blevins, op. cit.: 223): Այսպիսով, ածանցված միջավայրում վանկի աջ եզրում գրանցվող նույնական կառուցված շարքերը հայերենում հավանաբար ավելի տրամաբանական կլինի համարել «խոտորված շարքեր», քան «բաղադրյալ վանկավերջ»: Սա շատ էական է նաև առաջարկվող վանկային կաղապարի անխաթարությունը հետևողականորեն և առանց բացառությունների պահպանելու առումով:

¹ Հոմօրգանական (homorganic) են կոչվում արտաբերության միևնույն տեղում ձևավորվող հնչյունները:

ԳԼՈՒԽ 3

ՇՆՁԵՂԱՑՈՒՄ և ՎԱՆԿԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ

ԱՂՍԿԱՅԻՆ ԲԱՂԱՋԱՅՆՆԵՐԻ ԿՈԿՈՐԴԱՅԻՆ ՎԱՐՔԱԳԻԾԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ.

Հայերենում պայթականներն ու պայթաշփականները «ուժեղ» և «թույլ» համարվող դիրքերում ցուցաբերում են եռաշար (դ-տ-թ, բ-պ-փ, գ-կ-ք, ծ-ծ-ց և ջ-ճ-չ) կոկորդային հատկանիշներ: Հայերենի աղմկային բաղաձայնների համար վերջահար դիրքերը, հակառակ կոկորդայինների վերաբերյալ ընդունված համընդհանուր մոտեցումների՝ ամենևին էլ «թույլ» չեն: Մեր լեզվի հնչույթաբանության մեջ խոսքի ճանաչման/յուրացման համար անհրաժեշտ պայմաններով է թելադրվում արտաբերության վերջում [ծայնեղ] հատկանիշի *արտոնումը*: Կարևոր է, որ վերջադիր աղմկայինները հակադրական ձևույթներում պահպանեն իրենց ձայնային առանձնահատկությունները, հատկապես, երբ նրանց միջոցով կազմավորվում են նվազագույն զույգեր, օրինակ՝ *վարկ-վարք, հաք-հափ, հույս-հույզ, վախ-վաղ*, և այլն: Արտաբերության վերջահար դիրքերում կոկորդային հատկանիշների պահպանումը միակ միջոցն է խոսող-խոսակից հարաբերություններում թյուրընկալումից խուսափելու համար: Վերջահար աղմկայինների թուլացման գործընթացները գործուն չեն հայերենում: Ավելին, լեզուն գործի է դնում «ամրացման» ուղղված միջոցներ. վերջահար դիրքերը ամրացվում են՝ *ձևույթների եզրերը (կամ սահմանները)* և *վանկասկզբի դիրքերը* սահմանազատելու նպատակով:

Այս բաժնում համապատասխան նյութերի և օրինակների հիման վրա առաջադրվում է այն վարկածը, որ հայերենում վերջահար դիրքերը կամ միջավայրերը հնչույթաբանական/հնչյունաբանական առումով մեծ տեղեկություն են պարունակում լեքսիկական հակադրությունների և ձևույթ/վանկ սահմանների վերաբերյալ:

Հայերենում աղմկային բաղաձայնների կոկորդային վարքագծի քննարկումն այստեղ ծավալվում է երկու ուղղությամբ. առաջին՝ չթուլացող վերջահար դիրքերի վերլուծությունը կատարվում է «*Ազդանշանի արտոնման*» (*Cue Licensing*) սկզբունքով և երկրորդ՝ ամրացման գործընթացներն ու Աղմկային₁Աղմկային₂ (Ա₁Ա₂) բաղաձայնական խմբերի առնմանության փաստերը հիմնավորվում են «*Չափական արտոնման*» (*Prosodic Licensing*) սկզբունքով:

Կոկորդային առնմանություն տեղի է ունենում նախաաղմկային միջավայրերում: Հայերենում առնմանության *հետընթաց* բնույթը, ինչպես կտեսնենք, պայմանավորված է լեզվի վանկաչափական առանձնահատկություններով:

Այս գլխում քննարկվում են հետևյալ խնդիրները. 1) պայթաշփական ու շնչեղ խուլ բաղաձայնների հատուկային կարգավիճակը, 2) հայերենի վան-

կային կառուցվածքն ու կոկորդային գործընթացներում վանկաչափության դերը, 3) [ծայնեղ] հատկանիշի պահպանումը բառավերջի աղմկայինների ընկալման տեսակետից կարևոր ծայնային հակադրություններում, 4) *շնչեղացումը* որպես վանկասկզբային դիրքերը «ամրացնող» կամ «ուժեղացնող» գործընթաց, 5) կոկորդային միջավայրերում առկա շնչեղացման տարբեր գործառնություններ ու վերլուծության արժանի կոկորդային առնմանության մի շարք փաստեր և 6) ծայնորդների չեզոք վարքագիծը առնմանության գործընթացներում:

3.1 Պայթաշփական ու շնչեղ խուլ բաղաձայնների հատույթային կարգավիճակը

Հայերենի բաղաձայնական հատույթների կազմը, ներկայացված հայերեն և միջազգային հնչյունաբանական այբուբենի (IPA) գրանշաններով, հետևյալն է.

(1)	բ (b)	պ (p)	փ (p ^h)	վ (v)	ֆ (f)	մ (m)	լ (l)	ր (r)
	գ (g)	կ (k)	ք (k ^h)	զ (z)	ս (s)	ն (n)		ռ (R)
	դ (d)	տ (t)	թ (t ^h)	ժ (ʒ)	շ (ʃ)			
	ծ (dz)	ծ (ts)	ց (t ^h s)	ղ (ɟ)	խ (x)			
	ջ (dʒ)	ճ (tʃ)	չ (t ^h ʃ)		հ (h)			

Ավանդաբար, հայերենի բաղաձայնները դիտվել են որպես «պարզ» և «բարդ» (Աբեղյան 1974, էջ 72): «Պարզ» բաղաձայնները այսպես կոչված «մաքուր» պայթականներն են՝ *պ, տ, կ, բ, դ, գ*, իսկ «բարդ» բաղաձայնները՝ շնչեղ խուլ պայթականներն (փ, թ, ք) ու պայթաշփականների բոլոր շարքերը (ծ, ծ, ց, ջ, ճ, չ): Այս մոտեցման համաձայն, որն ի դեպ համալեզվական երևույթ է, *փ* (p^h) հնչյունն, օրինակ դիտվում է որպես *պ* և *հ* (p^h=p+h), *թ*-ն՝ *տ* և *հ* (t^h=t+h) (տե՛ս Kim 1970), *ծ*-ն՝ *տ* և *ս* (ts=t+s), *չ*-ն՝ *թ* և *շ* (t^hʃ=t^h+ʃ) հնչյունների կապակցություն և այլն: Հիմնվելով արդեն իսկ գոյություն ունեցող ուսումնասիրությունների վրա (տե՛ս Ա. Խաչատրյան նշվ. աշխ., Ревзун 1971, Lombardi 1994), փորձենք ցույց տալ, որ «բարդ» բաղաձայնները հայերենում հանդիսանում են մենահատույթ տարրեր և հնչույթաբանորեն դրանք պետք է քննվեն որպես այդպիսիք: Նման պնդումը հիմնված է հետևյալ փաստերի վրա.

(1) Հայերենում, ինչպես հայտնի է, բառասկզբում բաղաձայնական խմբերը, և հատկապես, պայթական-շփական զուգորդություններն անընդունելի են (տե՛ս Աճառյան 1971, Ջահուկյան 1974), մինչդեռ բազմաթիվ բառեր սկսվում են շնչեղ խուլներով ու պայթաշփականներով: Այս փաստն, անշուշտ, չի հակասում բառասկզբի սահմանափակման սկզբունքին (*[CC—] այն դեպ-

(2) Վանկային սահմանագծերում պայթաշփական կամ շնչել խուլ բաղաձայններ ունեցող բառերի վանկատումից այդ բաղաձայնների բաղադրիչները երբեք չեն զատվում, այլ՝ դիրք են զբաղեցնում վանկի աջ կամ ձախ թևում, անվերապահորեն ենթարկվելով *հնչեղության հաջորդականության սկզբունքին*.

(2)

σ	σ		*	σ	σ	σ
/	/		/	/	/	
O N	O N O		O N	O N	O N O	
x x	x x x		x x	x x x	x x x	
p ^h u . t ^h f i k			p ə . h u t ^h . f i k			
ʔ n l . ʒ ɪ ɫ			ʔ ɲ . h n l ɸ . ʒ ɪ ɫ			

Պայթականների մեմա- կամ երկհատույթային հատկանիշները պարզելու նպատակով, սովորաբար կիրառվում է *ներածանցման/ներմասնիկավորման (infixation) մեթոդը*: Ռուսերենի համար, օրինակ, Ռեզինը (տե՛ս Ревзин, նույն տեղում, էջ 221-222) առաջարկում է հետևյալ փորձը. եթե բաղադրիչ տարրերի միջև գետեղված *ը*-ն բառիմաստը չի փոխում, ապա գործ ունենք երկու առանձին հատույթների հետ: Հակառակ դեպքում՝ քննարկման առարկա պայթաշփականը (ռուսերենում շնչեղ խուլերի դասը բացակայում է) մեմա-հատույթ է: Իրոք, ռուսերենում *джаз* /dʒaz/ [-dʒəz], *джунгли* /dʒungli/ [-dʒəzungli] բառերը *ը*-ով արտասանելիս չեն փոխում իրենց իմաստները: Այլ օրինակներ բերենք կամբոջերենից: Այս լեզվում շնչեղ խուլերը համարվում են *C+ h* զուգորդություններ: Ըստ Լոմբարդիի, վերջիններս իրոք երկհատույթ խմբեր են, քանի որ բաղադրիչները ներածանցով բաժանելի են: Մեմա-հատույթի նկատմամբ ներածանցի գետեղումը այլապես անհնար է (Lombardi, op.cot.: 122).

(3)

-am- ներածանցի գետեղումkhəŋ «զայրանալ»kamhəŋ «զայրույթ»khaat «կորցնել»kamhaat «կորուստ»

Հայերենում անհնար է մասնիկի գետեղումով բառիմաստը չաղավաղել, ավելին՝ շնչեղ խուլերն ու պայթաշփականները իրենց «բաղադրիչներով» կարող են նույնիսկ կազմել հակադրություններ (Խաչատրյան, նույն տեղում, էջ 96)։

(4)

t + s <i>հմմտ. ts</i>		t + h <i>հմմտ. t^h</i>	
/krt.ser/	/krtser/	/thas/	/t ^h as/
[kərt.ser]	[kər.tser]	[tə.has]	[t ^h as]
կրտսեր	կրծեր	տհաս	թաս

(3) Հայոց այբուբենը հիմնականում հնչույթային է։ Այն կազմված է միանիշ միավորներից (տառերից/գրույթներից), որոնցով գրվում, են շնչեղ խուլերն ու պայթաշփականները՝ Բ, Թ, Չ, Ծ և այլն։ Կարելի է, ենթադրել որ վերջիններիս մենահատույթ բնույթը ամրագրվում է նաև ուղղագրությամբ։ Այս փաստը, չնայած ոչ այնքան հիմնավոր, որքան նախորդները, այնուամենայնիվ պաշտպանում է այն տեսակետը, որ հայերենում շնչեղ խուլերն ու պայթաշփականները բնագոյրեն ընկալվում են որպես մենահատույթներ։

3.2 Վանկային կառուցվածքն ու կոկորդային բաղաձայնների վարքագիծը

Կոկորդային հակադրությունների միջավայրերն ու համապատասխան հնչյունային փոփոխությունները վերլուծելու համար կարևոր է անդրադառնալ հայերենի վանկային կառուցվածքի առանձնահատկություններին ու կոկորդային գործընթացներում դրանց ունեցած դերին։

Հայերենում նվազագույն լիիմաստ բառերը կարող են ունենալ CV և/կամ (C)VC կաղապարներ՝ ձու, բու, թի, լու և/կամ գահ, բառ, բակ, ջուր, գութ, դուռ, ափ, օդ, օձ և այլն։ Շեշտը կայուն պարբերական բնույթի է, այն սովորաբար ընկնում է բառի վերջին/վերջընթեր վանկի լրիվ ձայնավորի վրա։ Շեշտով էլ պայմանավորվում է չափական ոտքի բնույթը։ Հայերենում հնչույթաբանական ոտքը յամբական է. ոտքի հիմնամասը աջակողմյան է և ոտքերի կազմությունը տեղի է ունենում աջից՝ ձախ։ Այսպիսով, անկախ ձևաբանական ածանցման տեսակից, վերջադիր ոտքը (որը միաժամանակ նույնացվում

է ոտքի հիմնամասի հետ) պետք է ունենա նվազագույն բառի կառուցվածք, այն է՝ CV կամ (C)VC, որպեսզի կարողանա բավարարել ոտքի հիմնամասի պայմանը (տե՛ս McCarthy & Prince 1986): Սույն ուսումնասիրության մեջ *բառավերջի մենահատույթ բաղաձայնի վանկատման երկու հնարավոր մեխանիզմներից* հայերենի համար գործուն և տեսականորեն ընդունելի է համարվում վանկասկզբային մեխանիզմը: Սա մասամբ հիմնավորվում է նաև վանկային հանգի կառուցվածքային առանձնահատկությամբ. հայերենը չունի ո՛չ երկար ձայնավորներ և ո՛չ էլ երկհնչյուններ, հետևաբար, *ձևաբանական / մակարդակում*, այսինքն՝ *արմատի ձևաբանության* մակարդակում հանգերն ունեն առավելագույնը երկճյուղ դիրքեր.

(5)	ՄԻԱՃՅՈՒՂ ՀԱՆԳ	ԵՐԿՃՅՈՒՂ ՀԱՆԳ
	$\begin{array}{c} R \\ \\ N \\ \\ x \\ \\ \text{կա. տակ} \\ \text{ու. րախ} \\ \text{ի. լիկ} \end{array}$	$\begin{array}{cc} R & \\ \wedge & \\ N \backslash & \\ \backslash & \\ x & x \\ & \\ \text{ա} & \text{ր. մավ} \\ \text{զը} & \text{ն. չու} \\ \text{տա} & \text{խ. տակ} \end{array}$

Հայերենում բառավերջի հնարավոր կաղապարներն են՝ V(C) և VCC: Ո՛չ բառավերջում և ո՛չ էլ վանկավերջում դրվող *եզակի* բաղաձայնների վրա որևէ սահմանափակում չկա: Այսինքն, բառավերջի բոլոր նայերը, ռնգայիններն ու աղմկայինները կարող են հնարավոր վանկասկիզբ լինել: Գոուդն ու Քանգը վերջադիր բաղաձայնների(որպես պոտենցիալ վանկասկիզբ) վերլուծության երկու կառուցվածք են առաջադրում (Goad & Kang 2003:122): Նրանց կարծիքով, վերջադիր բաղաձայնը կարող է հանդիսանալ ա. *բացակա միջուկով վանկերի վանկասկիզբ* *ԲՄԿԿ* կամ բ. *վանկասկիզբ-միջուկ կապի բաղադրիչ ՎՄԿԲ, օրինակ՝*

(6)	ա. ԲՄԿԿ վանկասկիզբ	բ. ՎՄԿԲ վանկասկիզբ
	$\begin{array}{cccc} \sigma & & \sigma & \\ / \backslash & & / \backslash & \\ O & R & O & R \\ & & & \\ & N & & N \\ & & & \\ x & x & x & x \\ & & & \\ p & a & & t \end{array}$	$\begin{array}{cccc} \sigma & & \sigma & \\ / \backslash & & / \backslash & \\ O & R & O & R \\ & & & \\ & N & & N \\ & & & \\ x & x & x & x \\ & & / & \\ p & a & & t \end{array}$

Հայերենին առավել համապատասխանում է վերլուծության երկրորդ տարբերակը, քանի որ լեզվում հնարավոր շատ բառեր կազմում են նաև CVCV՝ շարքեր, օրինակ՝ [գաթա՛], [հիմա՛], [տըղա՛], [մեղո՛ւ], [կատո՛ւ], [գինի՛], [բարի՛], [վըկա՛], [քանի՛] և այլն: «Կառավարման հնչյութաբանության» մեջ ընդունված է, որ վանկավերջի բաղաձայնի վանկասկզբային կարգավիճակը «արտոնվում է» նրան հաջորդող դատարկ միջուկի կամ ձայնավորական հենարանի դիրքով (տե՛ս Harris & Gussmann 1998; Brockhaus 1995; Kaye 1990): Հայերենի դեպքում վերոհիշյալ միջուկի դիրքը պարտադիր չէ, որ դատարկ լինի: Բացի դրանից, հայերենի քերականության մեջ քննարկվող դիրքը զուգորդվում է պոտենցիալ շեշտակիր դիրքի հետ: Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ լեզուն ունի կայուն վերջնավանկային շեշտ, կարելի է ենթադրել, որ այն այդպիսին է արտասանական-հնչյունաբանական, այսինքն՝ մակերեսային մակարդակում, մինչդեռ ձևաբանական-հնչյութաբանական վերլուծության տեսակետից ակնկալվում է, որ շեշտը (ունենալով պարբերական բնույթ) շարժվելու է դեպի աջ, դեպի նախորդ ածանցման ընթացքում դեռևս դատարկ միջուկի արդեն իսկ զբաղեցված դիրք: Ստորև բերվում են բաղաձայնով և ձայնավորով վերջացող նվազագույն բառեր, որոնք բառակազմական հաջորդական փուլերում ստանում են համապատասխան շեշտադրություն.

(7)	ա. (C)VC-ով բառավերջ	բ. CV-ով բառավերջ
	<u>CV</u> .C□՝ <u>V</u> .C□՝	<u>CV</u> . (C) □՝
	թա. գ□ ա. փ□ թա. գե՛.ր□ ա. փե՛.ր□ թա. գե. ռի՛ ա. փե. ռո՛ւմ	թի՛.(C) □ թի. (C) ա՛.կ□ թի. ([j]) ա .կի՛

Մասնիկավորման յուրաքանչյուր փուլում վերջին բաղաձայնը տեղափոխվում է հաջորդ վանկ՝ գրավելով վանկասկզբի դիրք, իսկ եթե այդ վանկը նաև բառի վերջին վանկն է, միջուկի դիրք է գրավում շեշտակիր (չափական ոտքի հիմնամասը հանդիսացող) ձայնավորը: Մեկ այլ հայտնի փաստ՝ ի պաշտպանություն հայերենում վերջնաբաղաձայնը վանկասկիզբ նշանակելու և «վանկասկզբային վերլուծության» լեզու համարելու օգտին. Գոռլոն ու Քանգը գրում են. «...(Ա)րտամղման հատկանիշներն են սահմանում աջակողմյան վանկասկզբի վանկատման ԲՄՎՎ կամ ՎՄԿԲ կարգավիճակը: Այն լեզուներում, որոնցում վերջնաբաղաձայնները վանկատվում են որպես վանկասկիզբ, այդ բաղաձայնները, հնչյունաբանորեն զբաղեցված միջուկներին նախորդող բաղաձայն-վանկասկզբին զուգահեռ, մշտապես արտաբերվում են բաց արտամղումով: Մենք սա համարում ենք ամրացում կամ ուժեղացում:

Բաց արտամղումը ազդանշան է այն բանի, որ վերջնաբաղաձայնի հատկանիշային բովանդակությունը տարածվել է դատարկ միջուկի վրա» (Goad & Kang, op. cit.: 124):

Նրանց կարծիքով, նման լեզուները (եվրոպական ֆրանսերենը, յափերենը և այլն) ունեն *ՎՄԿԲ* կառուցվածք: Ինչպես ցույց կտրվի ստորև, հայերենում ևս տեղի են ունենում ամրացման կանոնավոր գործընթացներ, հետևաբար, հայերենը ևս լիովին ենթակա է նման վերլուծության: Ավելին, հայերենը որպես վանկասկզբային լեզու ընդունելը հնարավոր է դարձնում առաջին հայացքից «անբնական» կամ «բացառիկ» թվացող կոկորդային իրողությունները բացատրել:

3.3. Վերջադիր [ծայնեղ] հատկանիշը՝ արտոնված

Եռաշար կոկորդային տարբերակումների առկայությունն ու մեծաթիվ ձևաբանական հակադրություններում դրանց կատարած դերի կարևորությունը ենթադրում է, որ բնիկ հայախոսներն այդ հակադրությունները պահպանելու նպատակով բանեցնում են հատուկ հնչույթաբանական ու հնչյունաբանական մեխանիզմներ: Հնչույթաբանություն–հնչյունաբանություն արտապատկերման հետևանքով երբեմն ի հայտ են գալիս այսպես կոչված «անբնական» փաստեր (Iverson & Salmons 2006), որոնք մարտահրավեր են նետում համալեզվական համրահայտ փաստերին: Նման «անբնական» փաստ է այն, որ հայերենում արտաբերության վերջահար դիրքերում ձայնեղ աղմկայինները չեն խլանում կամ չեզոքանում: Ոչ միայն *վերջահար աղմկայինների խլացում* (ՎԱԽ), այլև հնչյունական թուլացման այլ փաստեր, ինչպիսիք են շփականացումը (spirantisation), ըմպանայնացումը (glottalisation), ձայնավորացումը (vocalisation), դեբուկալիզացիան (debuccalisation)՝ բերանի նախախորշային մկանների թուլացումը՝ չկան հայերենի հնչույթաբանական քերականության մեջ: Լոմբարդին կարծում է, որ բոլոր այն լեզուներում, որտեղ *ծայնեղության սահմանափակումը*¹ բառավերջում ձայնեղության չեզոքացման չի հանգեցնում, «վերջնաբաղաձայնները ցուցաբերում են բացառիկ վարքագիծ» (Lombardi, op. cit.:30): Հայերենում [ծայնեղ] հատկանիշը պահպանվում է ոչ միայն պայթականների ու պայթաշփականների, այլև շփականների դեպքում. օրինակ՝ *սա[զ], բա[ղ], քա[ջ], գան[ծ], ծո[վ], դե[ղ], թու[զ], խե[ժ]* և այլն: Բառավերջի ձայնեղ աղմկայիններն իրենց համարժեք խուլերի հետ կազմում են բազմաթիվ հակադրական զույգեր.

¹ Ձայնեղության սահմանափակման պայմանի համաձայն բառավերջի/վանկավերջի խորքային ձայնեղ բաղաձայնները մակերես են ելնում առանց [ծայնեղ] հատկանիշի:

(8)	ուղ - ութ հող-հոտ	ուժ-ուշ ող-ոխ	անող-անոթ հավ-հաֆ	կաղ-կախ ցեղ-ցեխ	մագ-մաս փող-փոխ
-----	----------------------	------------------	----------------------	--------------------	--------------------

Ի տարբերություն նախաձայնավորական և միջձայնավորական աղմկայինների՝ աղմկայինին նախորդող և վերջադիր աղմկայինները (**Ա₁Ա₂** և **—Ա**) չունեն հիմնական VOT¹ ազդանշաններ: Այդուհանդերձ, բառավերջի *հետձայնավորական* աղմկայինները ձայնային տարբերակումների առումով ավելի բարենպաստ միջավայրում են, քան *նախաաղմկային* դիրքում գտնվողները այն իմաստով, որ «V— #² դիրքը առավելություն ունի **—Աղմկային** դիրքի նկատմամբ՝ հակադրվող ձայնեղություն հայտնաբերելու համար տրվող առավել մեծ քանակի ազդանշանների տեսակետից» (Steriade 1997: 47):

Հայերենում CC խմբերին սովորաբար նախորդում են ձայնավորներ, քանի որ բաղաձայնական կուտակումները լեզվի համար անհանդուրժելի են: Այսպիսով, հայերենում հետձայնավորական վերջադիր պայթականներն ունեն ձայնեղության բոլոր այն ազդանշանները, ինչ՝ նախաաղմկային պայթականները. դրանք են՝ փակումային ձայնեղացում, փակվածքի տևողություն, նախորդող ձայնավորի F₁ արժեքներ, ձայնավորի տևողություն և այս ամենին գումարած՝ մեծ հավանականություն ունեցող լսելի պայթյուն: Հայերենում վերջադիր պայթականներն արտաբերվում են ցայտուն արտամղումով, հետևաբար **—Աղմկ.** դիրքի համեմատ վերջադիր պայթականներն ունեն ձայնեղացման ավելի շատ ազդանշաններ, որոնք հաղորդվում են դադարին նախորդող պայթյունի տևողության և ամպլիտուդի միջոցով: Հայերենում, ինչպես ասեմք՝ անգլերենում, նախորդող ձայնավորի հարաբերական ժամանակի ազդանշանները կարևոր դեր են կատարում ձայնային տարբերակումների վերականգնման համար: Ձայնավորը համեմատաբար ավելի երկար է չեզոք աղմկայիններից կամ ձայնորդներից առաջ, քան լարված աղմկայիններից առաջ (Harris 1994:136):

¹ VOT (Voice Onset Time). լայնորեն կիրառվում է հնչյունաբանական վերլուծության մեջ և նշանակում է պայթյունի պահից սկսած՝ ձայնի ներգրավման ժամանակը (տես՝ Ա.Խաչատրյան, նույն տեղում, էջ 148):

² # նշանով ցույց է տրվում բառի/ծևույթի սահմանը:

(9)	ՀԱՅԵՐԵՆ	ԱՆՊԼԵՐԵՆ				
	շտա[պ]-շտա[բ]	ca[p]	«կեպի»	—	ca[b]	«տաքսի»
	հա[փ]-հա[բ]	sla[p]	«սալտակ»	—	sla[b]	«սալաքար»
	հո[տ]-հո[դ]	co[t]	«օրորոց»	—	co[d]	«ծողածուկ»
	յո[թ]-յո[դ]	ba[t]	«չղջիկ»	—	ba[d]	«վատ»
	թա[ք]-թա[գ]	clo[k]	«ժամացույց»	—	clo[g]	«փայտե կոշիկ»
	մե[կ]-մե[գ]	pe[k]	«կտցել»	—	pe[g]	«սես»

Ստորև բերվում է Քենստովիչի, Աբու-Մանսուրի և Թորքենցիի կողմից առաջադրվող աղմկայինների ձայնային հակադրությունների միջավայրերի ստորակարգական պատկերը (Kenstowicz, Abu-Mansour & Törkenczy 2003:273):

(10) *[±ձայնել] / __ [- ձայնորդ] >> *[±ձայնել] / __ # >> *[± ձայնել] / __ [+ձայնորդ]

Հայերենի աղմկայինների համար սահմանափակումների դասակարգումը (հունգարերենի ու յիդիշի նման) ստանում է հետևյալ հաջորդականությունը.

(11) *[±ձայնել] / __ [- ձայնորդ] >> Պահպանել [ձայնել] >> *[± ձայնել] / __ # >> *[± ձայնել] / __ [+ձայնորդ]

3.4 Ամրացումը/ուժեղացումը որպես «չեզոքացման» գործընթաց

Հայերենում վերջադիր միջավայրերը ակնհայտորեն թույլ չեն: Վերջիններիս մասին նման կարծիք է արտահայտվում նաև Ա. Խաչատրյանի «Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանությունը» աշխատության մեջ (Խաչատրյան, նույն տեղում, էջ 103): Մի կողմից՝ գործ ունենք փաստացի հնչույթաբանական իրողության հետ, մյուս կողմից՝ գոյություն ունեն մեծ թվով բառեր, որոնցում վերջադիր ձայնել պայթականները ենթարկվում են շնչեղացման: Այվերսոնն ու Սամոնզը շնչեղացման այս գործընթացը նկարագրում են որպես հատկանիշի *հավելում* (ի հակադրություն հատկանիշի *զեղչման*), և կարծում են, որ այն, այնուամենայնիվ, «աղմկայինի չեզոքացման» երևույթ է, որը որոշ լեզվական համակարգերում (հիմնականում՝ գերմանական լեզուներում) կրում է «վերջահար ամրացման» բնույթ (տե՛ս Iverson, G. & J. Salmons 2007): ՎԱԽ լեզուներում կոկորդային հակադրությունները չեզոքանում են որոշակի տիրույթի սահմաններում վերջահար դիրքի [ձայնել] հատկանիշի

անջատումով, իսկ այլ լեզուներում վերջահար դիրքերը չեզոքանում են՝ [ծգված ձայնաճեղք] հատկանիշի հավելումով.

(12)	• <i>Վերջադիր խլացում</i>	/d, t/ → [t]	(դանիերեն, լեհերեն, մալթերեն)
	[d] _σ	Հնչույթային հակադրություն	/d/ /t/
	≠		
	[ձայնեղ]		[ձայնեղ] []
	• <i>Վերջադիր ամրացում</i>	/t ^h , t ~ d/ → [t ^h]	(գերմաներեն, կաշմիրի, վաշո)
	[t] _σ	Հնչույթային հակադրություն	/t ^h / /t/ (կամ /d/)
	↑		
	[ծգված]		[ծգված] []

(Iverson & Salmons 2007: 125)

Դատելով շնչեղացման բնույթից, հայերենում այս գործընթացը կարելի է համարել վերջադիր ուժեղացում, իսկ հայերենն էլ դասել «շնչեղացման» լեզուների շարքը: Այն, որ եռաշար կոկորդային տարբերակումներ ունեցող լեզուն իրականացնում է վերջահար դիրքերի ամրացում, կարելի է հիմնավորել հայերենում առկա հակադրական ձևույթների առատությամբ: Ակնհայտորեն, վերջադիր ամրացումը տիրույթների (բառերի, վանկերի) սահմանները հստակորեն ու ճշգրտորեն արտահայտելու ավելի հուսալի մեխանիզմ է, քան վերջադիր խլացումը: Վոքսն ու Սամուելզը կարծում են, որ ցանկացած (Դ, Տ, Թ) համակարգում (Դ : Թ) հակադրությունն ավելի դյուրին է ընկալվում, քան (Դ : Տ)-ն (Vaux & Samuels 2005):

Թե՛ երկշար և թե՛ եռաշար հակադրություն ունեցող լեզուները կիրառում են վերջադիր ամրացման մեխանիզմը՝ «...ձայնեղ և խուլ հնչույթային դասերի միջև ձայնաբանական (ակուստիկ)-հնչյունաբանական տարածությունը մեծացնելու և ընկալման ժամանակ նրանց հակադրությունը ընդգծելու նպատակով» (Vaux & Samuels, op. cit.: 410): Հետևելով Վոքսին (նկատի առնելով նրա հայերենի հնչույթաբանության ծավալուն ուսումնասիրությունը), սույն աշխատանքում ևս շնչեղ խուլերի շարքերը հայերենում դիտվում են որպես «նվազագույնս նշույթավորված», իսկ ոչ շնչեղ՝ պարզ խուլերի շարքերը՝ «նշույթավորված»: Այս եզրակացությունը հիմնվում է հնչյունաբանական բազմիցս փորձված այն իրողության վրա, որ ձայնեղ պայթականների շարքը պահանջում է «հատուկ մկանային վերահսկողություն և VOT-ի համաժամանակյա զուգակցում», ոչ շնչեղ խուլերի շարքը պահանջում է VOT-ի «ճշգրիտ կարգավորում», մինչդեռ շնչեղ խուլերի շարքը կարիք չունի ցուցաբերելու վերը նշված «հսկողության» կամ «կարգավորման» տեսակներից և ոչ մեկը (Vaux & Samuels, op. cit.: 408):

Հայերենում շնչեղացումը նախասկզբնական, միջձայնավորական և բառավերջի/ծնությանվերջի դիրքերում կատեգորիական նշանակություն ունի: Վերոհիշյալ դիրքերում նրա *հնչությանբանական* գործառույթը կոկորդային հակադրությունների արտացոլումն է, ինչպես նաև լեզվաբանական տիրույթների սահմանների ազդարարումը: Շնչեղացման հնչյունական կողմը դրսևորվում է արտաբերության սահմանագծերի հատվածներում, ինչպես նաև Ա₁Ա₂ որոշակի միջավայրերում՝ որպես մեկ հնչույթից մյուսին անցման բնական հետևանք:

3.5 Շնչեղացման կոկորդային գործառույթները

(ա) Հակադրական գործառույթ

Հայերենում առկա հակադրությունները բնորոշ են թե՛ «շնչեղացման» (գերմաներեն, անգլերեն, շվեդերեն) և թե՛ «ծայնեղացման» (ֆրանսերեն, ռուսերեն, հունգարերեն) լեզուներին: Նախասկզբնական, միջանկյալ և վերջափար բոլոր դիրքերն էլ բառերում կոկորդային տարբերակումների համար հնարավոր դիրքեր են: (13ա) և (13բ) օրինակների «ուժեղ» դիրքերը, շնորհիվ հիմնական VOT ազդանշանների (և ի լրումն այլ հնչունաբանական ու հնչությանբանական գործոնների)՝ ծայնային տարբերակումների համար համալեզվական սկզբունքներով/փաստերով հայտնի ու ընդունված դիրքեր են.

(13)

ԵՐԱՇՆՈՐ ՀԱՎԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ								
ա. ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ԴԻՐՔԵՐ			բ. ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ ԴԻՐՔԵՐ			գ. ՎԵՐՋԱՎՈՐ ԴԻՐՔԵՐ		
բարկ	պարկ	փառք	Գոքի	կոպի	կոփի	տաք (կոմս.)	տապ	տափ
դող	տող	թող	անող	անտղ	անոթը	կող	կոտ	կոթ
գող	կող	քող	վարգի	վարկի	վարքի	թագ	թակ	թաք
ջոջ	ճոճ	չոչ	աջար	աճառ	(ան)աչառ	Թաջ (Մահալ)	աճ	աչ
ծին	ծին	ցին (վնդ.)	անծանց	անծանծ	անցանց	անծ	այծ	այց

(բ) Չափական սահմանազատման գործառույթ

Հայերենում այս գործառույթն ունի *հարացույցային* և *չարակարգային* դրսևորումներ. այն ազդարարում է ձևայինների եզրերը և ցուցաբերում է *հարացույցային համանմանության*¹ երևույթներ: Հայերենում խորքային ծայնեղ-

¹ *Հարացույցային համանմանություն* (Paradigm Uniformity). X հարացույցի անդամներից յուրաքանչյուրի համար ընդհանուր հանդիսացող μ (μ = morpheme) ձևային բոլոր մակերեսային արտահայտությունները Հ հատկության համար պետք է ունենան նույնական արժեքներ: *Հարացույցային համանմանությունը*, այսպիսով, առաջադրում է մի պայման, որի համաձայն որոշակի տվյալ հարացույցում որոշակի հնչյունային հատկությունը մնում է նույնական և հարացույցային մի միջավայրից մյուսն է անցնում՝ առանց փոփոխության ենթարկվելու: Օրինակ՝

ների շարքը բառավերջում մակերես է ելնում շնչեղացած, և, ինչպես Գ. Ջահուկյանն է նկատում (Ջահուկյան 1972), հիմնականում՝ ռ-ից հետո.

(14)	սու/զ/ - սու[ք]	եր/զ/ - եր[ք]	նուր/բ/ - նուր[փ]	օ/ծ/ - օ[ց]	անհո/զ/ - անհո[ք]
	մե/ջ/ - մե[ջ]	ար/ջ/ - ար[ջ]	վար/դ/ - վար[թ]	օ/դ/ - օ[թ]	վար/ծ/ - վար[ց]

Կարելի է ենթադրել, որ վերջադիր ձայնեղ աղմկայինների շնչեղացումը, կոկորդային հատկանիշների չեզոքացում է: Բացարձակ վերջահար դիրքում չարտոնված [ձայնեղ] հատկանիշի անջատման ժամանակ խորքային թույլ ձայնեղների շարքերը չեզոքանում են որպես թույլ խուլ հատույթներ (b→b): Թույլ հնչույթաբանական միջավայրերում որոշ կարևոր ազդանշաններ հնչյունաբանական տեղեկության մեջ բացակայում են: Հավանաբար, մի շարք «շնչեղացման» լեզուների նման, հայերենն էլ իրականացնում է վերջահար ուժեղացում՝ բառավերջում չեզոքացման ենթարկված եզրերն ամրացնելու նպատակով: Ձայնեղ պայթականների և պայթաշփականների չեզոքացման միջավայրերի մանրակրկիտ քննությունից պարզվում է, որ հայերենում [ծզված] հատկանիշը զուգորդվում է վանկասկզբի հետ: Բ. Վոքսի կողմից առաջարկվող «վերջահար ամրացումը» հայերենի դեպքում, այնուամենայնիվ, այնքան էլ ճշգրիտ որակում չէ (տե՛ս Vaux 1998: 239): Դրա փոխարեն, սույն ուսումնասիրության մեջ առաջարկվում է կիրառել պարզապես «ամրացում» բառը, քանի որ վանկասկզբի դիրքերը ուժեղացվում/ամրացվում են և՛ բառավերջում (ինչպես արդեն քննարկվել է, հայերենում վերջնաբաղաձայնը վանկատվում է որպես վանկասկիզբ) և՛ բառամիջում: Անհրաժեշտ է նշել, որ ամրացման այս բավականին կանոնավոր գործընթացը պայմանավորված չէ որոշակի հատույթային միջավայրով: Ամրացման համար միջավայրը կարող է լինել *վերջադիր* — # (տե՛ս (14)), ինչպես նաև *միջձայնավորական* կամ *միջձայնավորակերպ*¹ (Ձ) (ասել է թե՛ ձայնավորներ, ձայնորդներ):

/երզ/→ [երք] → [երք]արան, [երք]արվեստ, [երք]իչ, [երք]չախումբ, քայլ[երք], օրհն[երք] և այլն:

¹ **Ձայնավորակերպը** (*Vocoid*) արտաբերության եղանակով, այսինքն՝ հնչյունաբանորեն սահմանված ձայնավորն է: Այն որոշակիորեն տարբերվում է հնչույթաբանական իմաստով ձայնավորից, որը սահմանվում է բառային ու վանկային կառույցներում իր ունեցած դերով: Այսպիսով, (w, j) հնչյունները ձայնավորական են, թեև հնչույթաբանական տեսակետից դրանք համարվում են բաղաձայններ:

(15) 2 – 2					
օ./զ/ուտ	օ.[ք]ուտ	դա./դ/ար	դա.[թ]ար	համ./բ/ույր	համ.[փ]ույր
եր./դ/ում	եր.[թ]ում	ար./ծ/ա.կուրդ	ար.[ց]ա.կուրդ	օ./ծ/ա.ծուկ	օ.[ց]ա.ծուկ
ան./զ/ամ	ան.[ք]ամ	կեն./դ/ա.նի	կեն.[թ]ա.նի	դեր./ծ/ակ	դեր.[ց]ակ
ուր./բ/աթ	ուր.[փ]աթ	վար./ծ/ել	վար.[ց]ել	մար./զ/արե	մար.[ք]ա.րե
մի./ջ/ին	մի.[չ]ին	ա.ռա./ջ/ին	ա.ռա.[չ]ին	ավա./զ/անի	ավա.[ք]անի

Շնչեղացումը առանձնացնում է վանկերի եզրերը և արմատային մակ-արդակում (ծնույթի ներսում) և ու բառակազմական մակարդակում (բառի/ծնույթի սահմաններից դուրս, ներառյալ բառակազմական գործընթացնե-րը): Օրինակ՝

(16) ԱՐՄԱՏԱՅԻՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿ		ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿ	
Վերջադիր վանկասկիզք		Միջանկյալ վանկասկիզք	
բար./դ/ → բար.[թ]		բար.[թ]ել,	բար.[թ]ու.թյուն
մու./զ/ → մու.[ք]		մը. [ք]ա.նալ,	մը. [ք]ա. մորթ
վեր./ջ/ → վեր.[չ]		վեր.[չ]ա.վոր,	վեր.[չ]ա.կետ
փոր./ծ/ → փոր.[ց]		փոր. [ց]ա.րան,	փոր. [ց]ա. գետ

Ինչպես երևում է վերը բերված օրինակներից, ամրացված վանկով ձևությամբ ընդունում է հնչյունաբանորեն խրախուսվող (շնչեղացած) կառուց-վածքի անփոփոխությունը և, ածանցման բնույթից անկախ, այն ընդհանրաց-նում, տարածում է հարացույցի մյուս ենթաձևությունների վրա: Այսպես, *օ/դ/* բա-ռը բառային ցիկլում մակերես է ելնում շնչեղացած՝ *օ/թ/* և պահպանում է այս նույն հատկությանը բովանդակությունը ածանցման/բառաբարդման մյուս ձևերում. Օրինակ՝ *օ/դ/* - *օ[թ]→օ[թ]ով→օ[թ]ային→օ[թ]աչու→օ[թ]անավ→օ[թ]անավակայան* և այլն:

(գ) Հնչյունաբանական²ն, թե՞ հնչույթաբանական շնչեղացում

Ըստ Բ. Էլսոնի Ա₁Ա₂ զուգորդություններում, որտեղ *Աղմկ₁*- ին հաջորդող *Աղմկ₂* հնչույթի արտաբերության տեղը տարբեր է *Աղմկ₁*-ի արտաբերության տեղից, խուլ պայթականների շնչեղացումը կրում է սոսկ հնչյունաբանական բնույթ: Նման միջավայրերում *Աղմկ₂*-ի հնարավոր հնչյունական դրսևորում-ները պայմանավորվում են նախորդող բաղաձայնի հատկանիշներով: Կից աղմկայինները կիսում են օդի հոսքի բերանային արտամղման հատկություն-ները: Ձայնաճեղքի տատանումների բացակայության դեպքում, *Ա₁-ից Ա₂-ին*

անցման ժամանակ օդի արտամղումը սովորաբար ընկալվում է որպես շնչեղացում: Այս երևույթն էլստոն անվանում է «բաց անցում» (Elson 1947:16): Համապատասխան հնչյունական ձև ընդունելու համար պարզ խուլ պայթական խմբերը՝ խոսքի ֆիզիոլոգիայով պայմանավորված՝ ներմուծում են [ծգված ձայնաճեղք] հատկանիշը.

(17) $\emptyset \rightarrow [+ \text{ծգված ձայնաճեղք}] / [- \text{ծգված ձայնաճեղք}] - [- \text{ծգված ձայնաճեղք}]$

Հայերենում նման «ընկալվող» շնչեղացումը, ելնելով վերջինիս հնչույթաբանական գործառնությունների տրամաբանությունից, ամենայն հավանականությամբ նպատակ ունի ազդարարել վանկի սահմանները: Օրինակ՝

(18)

տե/կ.տ/ոնական → տե[կ ^h .տ]ոնական	հո/կ.տ/ենբեր → հո[կ ^h .տ]ենբեր
պառա/կ.տ/ել → պառա[կ ^h .տ]ել	կա/պ. տ/ուկ → կա[պ ^h .տ]ուկ
եզի/պ.տ/ոս → եզի[պ ^h .տ]ոս	տրա/կ.տ/որ → տրա[կ ^h .տ]որ
պա/տ.կ/եր → պա[տ ^h .կ]եր	ա/պ.տ/ակ → ա[պ ^h .տ]ակ
ծ/պ.տ/ուն → ծ[պ ^h .տ]ուն	դ/պ.տ/ի → դ[պ ^h .տ]ի
կա/պ.կ/ել → կա[պ ^h .կ]ել	լ/կ.տ/ի → լ[կ ^h .տ]ի

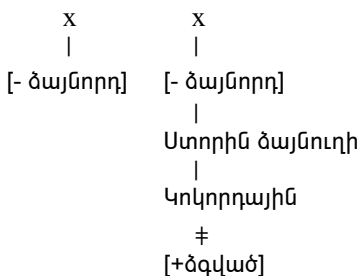
(դ) Շնչեղության վերացում (զեղչում)

Ա₁Ա₂ զուգորդություններում ներձևության խորքային շնչեղ պայթականները մակերես են ելնում շնչեղությունը կորցրած, եթե Ա₁-ը շփական է: Չայնեղ շփականները խլանում են.

(19) $\text{նա/վթ} \rightarrow \text{նա[ֆտ]}$ $\text{գա/դթ} \rightarrow \text{գա[խտ]}$ $\text{մե/դթ} \rightarrow \text{մե[խկ]}$
 $\text{թու/դթ} \rightarrow \text{թու[խտ]}$ $\text{անհա/դթ} \rightarrow \text{անհա[խտ]}$ $\text{ճե/դթ} \rightarrow \text{ճե[խկ]}$

Շնչեղության վերացման կանոնը տրված է ստորև (Vaux 1998:225).

(20)

Շփականներին հաջորդող աղմկայիններն ունեն $[+\delta q]$ ված ձայնա-
ճեղք՝ առանց շնչեղանալու անհրաժեշտության (տե՛ս Vaux 2002) : Կարելի է
ենթադրել, որ $[շնչեղ]$ հատկանիշի զեղչումը պայմանավորված է հնչյունա-
կան միջավայրով: Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ $[շնչեղ]$ հատկա-
նիշը պահպանվում է ներթափանցող ձևությային սահմաններում: Օրինակ՝ **-ք**
(որի պատմականորեն հոգնակիակերտ ձևությ $[խնեղ]$ քիչ թե շատ գիտակց-
վում է) կամ **-քան** վերջադիր բաղադրիչով բառերում $[շնչեղ]$ խուլ բաղաձայն-
ներից առաջ խորքային ձայնեղ աղմկայինները խլանում են, սակայն, ի տար-
բերություն (19)-ում բերված օրինակների՝ *ապաշնչեղացում* տեղի չի ունե-
ցում:

(21)

/աշ+ք/	[աշք]	/նզով+ք/	[նզոֆք]	/վազ+ք/	[վասք]
/քաջ+ք/	[քաշք]	/հավ+ք/	[հաֆք]	/այս+քան/	[այսքան]
/ոտ+ք/	[վոտք]	/աղոթ+ք/	[աղոթք]	/սող+ք/	[սոխք]
/զով+ք/	[զոֆք]	/ինչ+քան/	[ինչքան]	/այդ+քան/	[այտքան]

3.6 Կոկորդային առնմանություն

Հայերենում կոկորդային առնմանություն է տեղի ունենում ինչպես
ներձևությային միջանկյալ (CC), այնպես էլ ձևայինների սահմանագծերին
գտնվող տարավանկ (C.C) զուգորդություններում: Աղմկայինների բոլոր զու-
գորդությունները կոկորդային հատկանիշներով համաձայնեցվում են: Վան-
կավերջ-վանկասկիզբ շարքերում աղմկայինների բաշխման սահմանափա-
կումները բացատրելու համար կարևոր է հաշվի առնել տվյալ վերլուծության
համար անհրաժեշտ հետևյալ հնչությաբանական փաստերը:

1. Բոլոր VCCV զուգորդությունները ստանում են VC.CV վանկատում:
Նկատենք, որ նույնավանկ C_1C_2 խմբերը անկախ C_2 բաղաձայնի բնույթից
(պայթական, շփական կամ ձայնորդ) մշտապես մակերես են ելնում գաղտ-
նավանկային ք-ով : Միակ CC բաղաձայնախումբը, որ առանց գաղտնավանկի
է մակերես դուրս գալիս $C+j$ զուգորդությունն է՝ *գյուղ, հյուր, դյուրին, կյանք,*
քյուրեղ և այլն: Այս կաղապարը չի համարվում ճյուղավորված վանկասկիզբ,
այլ դիտվում է որպես քմայնացած մենահատույթ բաղաձայն:

(22)

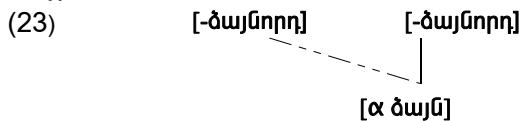
* O N O	O N O
\	
x x x x	x x x
q j ու տ	q' ու տ
p j ու ը	p' ու ը

2. Արմատային մակարդակում CC բաղաձայնախմբերը առանց բացառության տարավանկ դիրքեր են զբաղեցնում, հետևաբար նույնավանկ CC խմբերի ի հայտ գալը կարող է վկայել *Բառակազմական մակարդակի* առկայության մասին:

3. Ընդհանուր առմամբ, բոլոր հիմնական հնչյունային փոփոխությունները տեղի են ունենում արմատային մակարդակում, և քանի որ հայերենում, մի շարք այլ լեզուների նման աղմկայինները ցուցաբերում են *հարացույցային համանմանության* (տե՛ս Sturgeon 2003) հակվածություն, *արմատային մակարդակում* տեղի ունեցող փոփոխությունները տարածվում են հարացույցի մյուս մակարդակների վրա:

Զնայած հայերենի *վերջնաբաղաձայնները* խախտում են *ծայնեղության սահմանափակման պայմանը*, *բառամիջի բաղաձայնները* կանոնավոր կերպով ենթարկվում են ձայնային առնմանության: Եթե [+ելք] գործողությունը չնչեղացման հետ տեղեկություն է տալիս վանկասկզբի աղմկայինների կոկորդային կարգավիճակի մասին, ապա ելքի պահի հայտնաբերել բաղաձայնից առաջ՝ գրեթե անհնար է (Harris op. cit.: 201): Նախաբաղաձայնական դիրքերը հայերենում սովորաբար զուգորդվում են վանկավերջի դիրքերի հետ: Նկատի առնելով այն փաստը, որ վերջիններս չունեն համապատասխան ազդանշաններ, վանկավերջի բաղաձայններում ելքի պահի բացակայությամբ տեղի է ունենում կոկորդային չեզոքացում:

Հայերենում կոկորդային առնմանությունը կրում է օրինաչափ *հետընթաց* բնույթ՝

Թե՛ բառամիջի և թե՛ բառավերջի Ա₁Ա₂ խմբերում Ա₁-ն ընդունում է Ա₂-ի կոկորդային հատկանիշը, ասել է թե՛ «վանկավերջը նմանվում է (կառավարող) վանկասկզբի մեջ առկա կոկորդային տարրին» (Harris 1990:280): Խուլ աղմկայինների նախորդող ձայնեղ աղմկայինները կորցնում են [ձայնեղ] հատկանիշը, օրինակ՝

(24)

օ/գտ/ակար	[կ/քտ]	մը/զկ/իթ	[սկ]	կե/ղծ/	[խծ]	մե/ջտ/եղ	[ճ/չտ]
այ/դա/իսի	[տ/թա]	վար/ծկ/ան	[ծ/ցկ]	թե/վք/	[ֆք]	փե/դկ/	[խկ]
խա/բկ/անք	[պ/փկ]	օ/ժտ/ված	[շտ]	հու/ժկ/ու	[շկ]	գա/դտ/նիք	[խտ]

Առնմանությամբ *ծայնեղացման* դեպքերը համեմատաբար քիչ են և հիմնականում հանդիպում են ձևայինների սահմանագծերին՝

(25)	նա/խո/իր	[ղղ]	մա/կո/իր	[գղ]
	պա/տգ/ամ	[ղգ]	Մա/կբ/եթ	[գբ]
	փա/կ #բ/երան	[գբ]	կե/ս#ժ/ամ	[գժ]
	ճ/շգ/րիտ	[ժգ]	ֆու/տբ/ուլ	[ղբ]
	կե/ս#գ/իշեր	[գգ]	մե/կ#դ/ար	[գդ]

Անկախ տիրույթների (արմատ, բառ, բառակապակցություն) սահմաններից, վանկաչափական մակարդակում հայերենի CC բաղաձայնախմբերը սովորաբար մակերես են ելնում տարավանկ դիրքերում: Սովորաբար, երբ վանկավերջի ձայնեղ պայթականը խախտում է *ծայնեղության սահմանափակման պայմանը*, ձայնեղության հատկանիշի անջատում է տեղի ունենում: Սակայն այս պայմանը որոշ դեպքերում, այնուամենայնիվ, խախտվում է: Ըստ Լոմբարդիի, խոսքն այն դեպքերի մասին է, երբ վանկավերջի աղմկայինը (Ա₁) զուգակցվում է իրեն հաջորդող ձայնեղ աղմկայինի (Ա₂) հետ: Նրա կարծիքով, նման դեպքերում հատկանիշի տարածվելը «ստեղծում է *կցորդված* կառույցներ» (Lombardi op. cit.: 31)

(26)	σ	σ	σ	σ
	↗	↗	↗	↗
	պա	տ.	գ	ամ
	↘	↘	↘	↘
	պա	տ.	գ	ամ
	↖	↖	↖	↖
	[ծայնեղ]		[ծայնեղ]	

Ա₁Ա₂ *ծայնեղ* բաղաձայնախմբերը միշտ մակերես են ելնում իրենց խորքային ձևերով: Կրկին, Ա₁-ը վանկավերջի դիրքում լինելով հանդերձ՝ խլացման չի ենթարկվում: Այս դեպքում, սակայն, ակնհայտորեն չկա ո՛չ *առնմանության*, ո՛չ էլ *տարածման* երևույթ, քանի որ կոկորդայինների որակը բոլոր բաղաձայնախմբերում մնում է անփոփոխ կայուն: Ձայնեղ արտասանությունն արտացոլվում է նաև ուղղագրության մեջ.

(27)	աղվես	[ղվ]	գովազդ	[զղ]	Աբգար	[բզ]
	Վազգես	[զզ]	աղջամուղջ	[ղջ]	կղզի	[ղզ]
	բաղձանք	[ղձ]	կուղբ	[ղբ]	եզդի	[զդ]
	լաջվարդ	[ջվ]	ազգ	[զզ]	մարզվել	[զվ]
	Աղվան	[ղվ]	մաղձ	[ղձ]	լեզգի	[զգ]

Սովորաբար, *պարտադիր ուրվագծի սկզբունքը*¹ նույն կոկորդային հատկանիշներն ունեցող կից աղմկայիններ չի հանդուրժում (Roca & Johnson 1999: 401): Լոմբարդիի վերլուծությամբ ենթադրվում է, որ ստեղծվում է *երկակի կցորդված* կառույց, որտեղ որևէ կողմից անջատումն արգելվում է *կցորդման պայմանով*²: Այսպիսով, վերը բերված օրինակներում գործ ունենք երկու նման կոկորդային հանգույցների *ծուլված* կաղապարների հետ: Ստորև ցույց է տրվում, որ հայերենի խորքային կառույցներում հնարավոր են նաև կից *խուլ* բաղաձայնախմբեր: Այս իրողությունը ենթադրում է, որ [±ձայնեղ] կցորդված կառույցները հայերենի հնչույթաբանության մեջ ընդունելի են.

(28)

դրա/խտ/	[խտ]	հե/շտ/	[շտ]
պա/տկ/եր	[տկ]	լ/կտ/ի	[կտ]
երա/շխ/իք	[շխ]	հա/սկ/	[սկ]
կա/պտ/ուկ	[պտ]	ա/ստ/ված	[ստ]
մար/տկ/ոց	[տկ]	մա/ճկ/ալ	[ճկ]

Վեթզելզն ու Մասկարոն, հիմք ընդունելով իրենց համալեզվական ուսումնասիրությունների արդյունքները, եզրակացնում են, որ «լեզուների համար բնական է ունենալ նույնասեռ ձայնային հատկանիշներով բաղաձայնախմբեր, որոնք առաջանում են վերջիններիս ողջ խմբի վրա [±ձայնեղ] հատկանիշի մեկ կամ մյուս որակի տարածումով, սովորաբար՝ հետընթաց կարգով» (Wetzels & Mascaro 2001:241): Հարկ է նշել, որ հայերենում բառերի ոչ մեծ խումբ, այնուամենայնիվ, դրսևորում է անկանոն կոկորդային վարքագիծ. խորքային ձայնեղ աղմկայինների որոշ զուգորդություններ մակերեսում վերածվում են համապատասխան նույնասեռ *խուլ* բաղաձայնախմբերի, օրինակ՝

(29)

զ/ղջ/անք →	[խճ]	Վար/դգ/ես →	[տկ]	ա/դք/յուր →	[խպ]
ամբո/ղջ/ →	[խճ]	ե/դք/այր →	[խպ]	չ/ղջ/իկ →	[խճ]
ա/դք/ →	[խպ]	դե/ղձ/ →	[խձ]	դա/ղձ/ →	[խձ]
ո/դք/ →	[խպ]	կիսախե/ղդ/ →	[խտ]	առո/ղջ/ →	[խճ]

Մինչև այժմ քննարկված կանոնները մակերեսային մակարդակում կկանխատեսեն ձայնեղների զուգորդություններ, մինչդեռ վերը բերված օրինակ-

¹ *Պարտադիր ուրվագծի սկզբունքի* (Obligatory Contour Principle) համաձայն՝ նման կից տարրերը (հատույթներ, կառույցներ, տոներ և այլն) անընդունելի են:

² Ինքնահատույթային հնչույթաբանության մեջ *կցորդումը* (Linking) զուգակցումով միացված/կցված տարրերի միջև ստեղծվող որոշակի հարաբերությունն է, որը խնդրո առարկա հնչույթաբանական կառուցվածքում պարտադիր պետք է ունենա համաժամանակյա իրագործում:

ներում խնդրո առարկա բոլոր գուգորդությունները հնչյունաբանորեն խուլ են:

Համաձայն «պատմական» վերլուծության (Խաչատրյան, նույն տեղում, էջ 101), հայերենում պայթականների ու պայթաշփականների համար **դ-ից** (և **ր-ից**) հետո դիրքը համարվում է թույլ, քանի որ գործ ունենք «պատմականորեն ավարտված հնչյունափոխության հետ», որը «մեզ ավանդվել է»: «Դրանք ընդունված են և գործածվում են որպես այդպիսիք՝ կազմելով արտասանական նորմա»¹: Հարց է ծագում. ո՞րն է *չեզոքացում* երևույթի քննարկման մեջ «**ր-ի** և **դ-ի** մոտ գտնված դիրքերին» առանձին անդրադառնալու իմաստը: Ի՞նչ սկզբունքով են բացառապես տարբեր բնական դասեր կազմող այդ բաղաձայնները քննարկվում միևնույն համատեքստում: Եվ, ի վերջո, ի՞նչ հնչույթաբանական կամ լեզվաբանական խնդիր է լուծվում վերջիններս հատուկ քննության արժանացնելով: Ա. Խաչատրյանի աշխատության մեջ այս հարցերի պատասխանը հնարավոր չէ գտնել: Տպավորություն է ստեղծվում, որ այդպիսով ընդամենը փորձ է արվում «արդարացնել» արտասանական մի քանի «անկայուն» տարբերակների գոյությունը, որն, իհարկե, տեսական առումով անհասկանալի է: Արդեն նշված պատճառներով չանդրադառնալով *ր ձայնորդին* «մոտ գտնված դիրքերին», փորձենք ցույց տալ, թե ինչով է անհիմն «*դ աղմկային/Ա/ + ձայնեղ աղմկային/Ա/ միջավայրը հատկապես կապ չունի համապատասխան աղմկայինների խլացման հետ*» մոտեցումը:

Նախ՝ որպեսզի ընդունենք, որ *դ-ի* դերը նման միջավայրերում էական է և, որ աղմկայինները խլանում են *դ-ին* հաջորդելու պատճառով, պետք է ընդունենք (հետևելով Խաչատրյանին), որ տեղի է ունենում *առաջընթաց առնմանություն*, այսինքն՝ գտնվելով վանկավերջի դիրքում, *դ-ն* ենթարկվում է թուլացման, ապա [- ձայնեղ] հատկանիշը տարածվում է նրան *հաջորդող* հատույթի վրա: Նման վերլուծությունն, իհարկե, լիովին տարբերվում է մինչև այժմ քննարկված դեպքերից: Նկատենք, որ Խաչատրյանն ինքն իրեն հակասում է, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ այդ նույն աշխատության մեկ այլ էջում նա, այնուամենայնիվ, անուղղակի կերպով հաստատում է հայերենում առնմանության *հետընթաց* բնույթը.

«Ձայնեղություն/խլություն հակադրությունը չեզոքացում է մեկ այլ բաղաձայնից առաջ, ընդ որում չեզոքացվող հնչյունի որակը պայմանավորված է հաջորդ (ընդգծումը իմն է - Յ.Գ.) բաղաձայնի որակով. եթե վերջինս խուլ է, ապա չեզոքացվող հնչույթը խլանում է, իսկ եթե ձայնեղ՝ ձայնեղանում է»:

(Խաչատրյան, նույն տեղում, էջ 104)

¹ Ա. Խաչատրյանի աշխատանքում նշվում է նաև «գրային արտասանության» փաստը, միևնույն հնչույթաբանական միջավայրում հանդիպող ձայնեղ, ապա՝ խուլ պայթականների առկայությունը: Վերլուծության մեջ հետևողականության բացակայության պատճառով վերջիններս չեն քննարկվում սույն ուսումնասիրության մեջ:

Հայերենի աղմկայինները ուսումնասիրված նախորդ բոլոր դեպքերում ցուցաբերում են կանոնավոր *հետընթաց առնմանություն*, և խախտել այդ օրինաչափությունը սոսկ *դ+ծայնեղ Ա* կաղապարի համար *առաջընթաց առնմանություն* ներմուծելու համար՝ առնվազն անհետևողականություն է.

*Առաջին*¹ տեսականորեն անտրամաբանական ու անհավանական է, որ միևնույն հնչույթաբանական միջավայրում առնմանության երկու ձևերն էլ հավասարաչափ վավերականություն ունենան. մի դեպքում վանկավերջի *դ*-ն հետընթաց առնմանության թիրախ է դառնում, մյուս դեպքում՝ *դ*-ն ինքն է առաջընթաց հերթագայության պատճառ հանդիսանում:

*Երկրորդ*² եթե *դ*-ն իրոք առնմանության մեջ գործում էր ունենար, ապա (27)-ում ևս բոլոր համապատասխան *դ+ծայնեղԱ* խմբերը պետք է վերածվեին նույնասեռ խուլ զուգորդությունների: Այս ուսումնասիրության մեջ ենթադրվում է, որ (29)-ի օրինակները (27)-ից տարբերվում են նրանով, որ առաջինները չեն ենթարկվում *ծուլմամ*¹, այլ՝ բաղաձայնախմբերի երկրորդ բաղաձայններն ամրանում են՝ շնչեղացման միջոցով ազդարարելով իրենց զբաղեցրած վանկասկզբային դիրքերը: Ուժեղացման/շնչեղացման արդյունքը հստակորեն երևում է այն *դ+Ա* [*+ծայնեղ*] զուգորդություններում, որտեղ աղմկայինները պայթաշփականներ են (/ղջ/ կամ /ղծ/): Ուժեղանալով, դրանք վերածվում են իրենց համարժեք շնչեղ խուլերի. /ջ/ → [ջ] և /ծ/ → [ց]: *Դ+ծայնեղ* պայթականները արտաբերվում են որպես ոչ շնչեղ խուլեր: Սա կարելի է բացատրել զուտ հնչյունաբանական միջավայրով (տես (19)-ում բերված օրինակների վերաբերյալ քննարկումը²): Այս ամենից հետո միայն *դ*-ն, որպես սովորական վանկավերջ՝ չեզոքանում է: Հետընթաց առնմանության կանոնների համաձայն՝ այն ընդունում է հաջորդող վանկասկզբի կոկորդային կարգավիճակը: Այս գործընթացն ավելի տեսանելի կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ.

(30)	1.	Մուտքային բառ	ա.	/աղջիկ/	բ.	/եղբայր/
	2.	Վանկատուն		/աղ.ջիկ/		/եղ.բայր/
	3.	Ամրացում (վանկասկզբ)		աղ.[ջ]իկ		եղ.[ա]այր
	4.	Հետընթաց առնմանություն		ա[խ.ջ]իկ		ե[խ.ա]այր
	5.	Ելք /Արդյունք		[ախջիկ]		[յեխայր]

¹ *Չուլումը* (*Fusion*) հնչույթաբանական գործընթաց է. լեզվաբանական որոշակի կառույցներում գտնվող հաջորդական հատույթները միանում են, միաձուլվում՝ կազմելով մեկ ամբողջական հատույթ:

² Հնչյունաբանական տեսակետից շնչեղ և ոչ-շնչեղ խուլ պայթականները հայերենում հերթագայելի են և որոշակի միջավայրերում նրանք հանդես են գալիս որպես ընդհանուր կարգի տարբերակներ:

3.7 Ձայնորդները կոկորդային գործընթացներում

Աղմկային-Ձայնորդ (ԱՁ) զուգորդությունները հայերենում սահմանվում են վանկատման կանոններով, որոնք խստորեն վերահսկվում են *հնչեղության հաջորդականության սկզբունքով*: ԱՁ խմբերը որպես կից հատույթներ են մակերես ելնում միայն վանկերի սահմանագծերին, այսինքն՝ երբ տարբեր վանկերի են պատկանում: *CC վանկասկզբի սահմանափակումը* արգելում է նույնավանկ կից ԱՁ զուգորդությունների առկայությունը: Այդպիսով, վանկերի ներսում դրանք հանդես են գալիս միայն գաղտնավանկային ը-ով:

(31) ՏՈՐԱՎԱՆԿ ԱՁ ԽՄԲԵՐ		ՆՈՒՅՆԱՎԱՆԿ ԱՁ ԽՄԲԵՐ	
/ԱՁ/բառ → [Ա.Ձ]		/ԱՁ /վանկ → [ԱըՁ]	
/տազնապ/	→ [տազ.նապ]	/զնդակ/	→ [զըն.դակ]
/օթյակ/	→ [օթ.յակ]	/բռնակ/	→ [բըռ.նակ]
/մեղդամոմ/	→ [մեղ.դամոմ]	/անջրպետ/	→ [ան.ջըր.պետ]
/տատրակ/	→ [տատ.րակ]	/ընկրկում/	→ [ըն.կըր.կում]

Ձայնորդները կոկորդային առնմանության չեն ենթարկվում: Սա պայմանավորված է ԱՁ միջավայրերի առանձնահատկություններով: Ձայնեղ-պարզ խուլ – շնչեղ խուլ տարբերակումները պահպանվում են թե՛ վանկամիջում և թե՛ վանկերի սահմանագծերին: Այսպիսով, նախաձայնորդական աղմկայինների [+ձայնեղ] հատկանիշն արտոնվում է միջանկյալ և վերջահար վանկավերջերում:

(32) ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ ՎԱՆԿԱՎԵՐՋ		ՎԵՐՋԱՅԱՐ ՎԱՆԿԱՎԵՐՋ	
ա[զ].նիվ	չա[ղ].լիկ	դյուզա[զ]ն	մե[ղ]մ
հե[զ].նանք	ծան[ծ].րույթ	կա[ղ]ր	մե[ղ]ր
սա[ղ].մոս	ա[ղ].րենալին	վա[զ]ր	թան[ծ]ր
Ա[բ].րահամ	կենտա[վ].րոս	Հա[ջ]ն	մա[վ]ր

Հնչյունաբանական ու հնչույթաբանական տարբեր միջավայրերում աղմկային բաղաձայնների հետագա ուսումնասիրությունը՝ հիմնված նրանց որոշակի կոկորդային վարքագծի, շնչեղացման/չեզոքացման փաստերի վրա, կարող է նպաստել լեզվական ու լեզվաբանական այլ իրողությունների բացահայտմանն ու հիմնավորմանը:

ԳԼՈՒԽ 4

ՎԱՆԿԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

4.1 Ը ԻՆՅՈՒՆԻ ԿԱՐԳԱՎԻԾԱԿԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻԿ ԽԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ուսումնասիրության այս մասում քննարկվում է իսկական **ը** (ə կամ schwa) ձայնավորի ինչո՞ւնաբանական-ինչո՞ւթաբանական կարգավիճակը: Ժամանակակից իսկ լեզվաբանական գրականության մեջ ընդհանուր առմամբ գերակշռող դիրքորոշումը, որի համաձայն՝ **ը**-ն համարվում է «յուրահատուկ», «ինքնուրույն» **ինչո՞ւթ**, ասել է թե՛ ինչո՞ւթաբանական միավոր, ունի որոշ խոցելի կողմեր:

Այս ենթազլխի նպատակն է լեզվաբանության տեսության համապատասխան օրենքների ու սկզբունքների, ինչպես նաև համալեզվական ու իսկականին բնորոշ փաստերի վերլուծությամբ փորձել հիմնավորել որպես ուսումնասիրության արդյունք առաջադրվող նոր դրույթների վավերականությունը, ինչպես նաև՝ լեզվաբանական հետազոտ ուսումնասիրությունների համար դրանց կարևորությունը:

Ստորև առաջ են քաշվում հետևյալ հարցերը.

1. Ինչո՞ւ է **ը** ձայնավորը ինչո՞ւթ համարելը խնդրահարույց:
2. Որո՞նք են **ը**-ի ինչո՞ւթաբանական, ինչո՞ւնաբանական գործառնությունները:
3. Ի՞նչ դեր է կատարում **ը**-ն իսկականի վանկատման գործընթացներում, և ինչո՞ւ է պայմանավորված նրա կանխատեսելիությունը զետեղման մեխանիզմներում:

Վերոհիշյալ հարցերի քննարկման ընթացքում նկատի է առնվել այն, որ

- ինչո՞ւթաբանական համակարգերն, ընդհանուր առմամբ, բավականին բարդ կառուցվածք ունեն,
- հատուկային միջավայրով պայմանավորված՝ ինչո՞ւնները զգալիորեն տարբերվում են միմյանցից (հիմնականում *ինչո՞ւնաբանական* պատճառներով),
- ինչո՞ւնների բաշխումը լեզվում կամայական չէ, այլ պայմանավորված է որոշակիորեն սահմանված ինչո՞ւթաբանական կանոններով,
- ինչո՞ւթաբանությունը սահմանակցում և հաճախ հատվում է քերականության այլ բաղադրիչների՝ մասնավորապես ձևաբանության ու շարահյուսության հետ,
- ինչո՞ւնային կաղապարները տարբեր կողմերով կարող են արտացոլել վերոհիշյալ բաղադրիչների հետ կապերը:

4.1.1 Արդյո՞ք հայերենում Ը ծայնավորը կարող է հնչույթի կարգավիճակ ունենալ

Նախքան այս խնդրին անդրադառնալը փորձենք ընդհանուր գծերով ամփոփել «հնչույթ» հասկացության լեզվաբանական էությունը: Ընդունված է, որ բնական լեզուներում հնչույթը հնչյունի տեսական, վերացական արտահայտությունն է: Հնչույթը տվյալ լեզուն ներկայացնող հնչյունական կազմի միավոր է, որի՝ բառում կամ բառակապակցության մեջ ունեցած դիրքի մասին սովորաբար չի նշվում: Հնչույթը նաև համարվում է մտային կառույցներում հնչյունի հնարավոր ամենաչեզոք ձևը, որի միջոցով կարելի է բառեր կամ ձևույթներ տարբերակել: Բառում մեկ հնչույթը մեկ ուրիշով փոխարինելու դեպքում հնարավոր է մեկ այլ բառ/ձևույթ ստանալ կամ էլ՝ իմաստ չարտահայտող կառույց: Լեզվի տեսության համապատասխան սահմանումների համաձայն՝ *հնչույթները* ոչ թե *ֆիզիկական* հատկություններն են, այլ՝ դրանց *մտավոր* վերացարկունը: Հնչույթը կարելի է դիտել որպես հարակից հնչյունների (ենթահնչույթների) ամբողջություն: Վերջիններս տվյալ լեզվով խոսողների համար մտածելու, խոսելու և լսելու (կատեգորիական առումով նման) միավորներ են ու միմյանցից տարբերվում են հնչյունական տարբեր միջավայրերում հանդես գալու հատկանիշներով: Հնչույթի սահմանման ու սկզբունքային մոտեցումների առումով լեզվաբանական տարբեր դպրոցներ (բրիտանական դպրոց, ամերիկյան ստրուկտուրալիստներ, Պրագայի դպրոց, Կազանի դպրոց և այլն) տարբեր շեշտադրումներով են ներկայացնում: Հարկ է նշել, սակայն, որ չնայած ելակետային մոտեցումներում տարաձայնություններին, գրեթե բոլոր հայտնի ուղղություններն ընդունում ու հնչույթի սահմանման հիմքում դնում են *տարբերակիչ հատկանիշների տեսությունը*:

Թեև *հնչույթի* մեկնաբանությունը հայ լեզվաբանների հայտնի աշխատանքներում էապես տարբերվում է ժամանակակից այլ՝ արևմտաեվրոպական ու ամերիկյան գիտնականների ամենից շատ շրջանառվող ու հեղինակավոր համարվող մեկնաբանություններից¹, նրանցում ևս ընդգծվում է հնչույթաբանական վերլուծության մեջ տարբերակիչ հատկանիշների կարևորությունը:

¹ Օրինակ՝ «Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանությունը» գրքում (1988) Ա. Խաչատրյանը գրում է. «Հնչույթները բազմադարյան ավանդությամբ, արտահայտության պլանի նվազագույն միավորներն են և գրերի համարժեքները: *Դրանք տպավորված են մարդու գիտակցության մեջ որպես տառ...*» (էջ 21, ընդգծումը իմն է - Յ.Յ.): Հարց է ծագում. իսկ ի՞նչ կարելի է ասել փոքր տարիքի երեխաների կամ ոչ գրաճանաչ չափահասների մասին: Նրանք, ինչ է, չեն խոսում, թե՞ բառ ու գառ բառերում *բ*-ն *գ*-ից չեն տարբերում՝ ենթադրելով, որ տառերը չեն ճանաչում: Չէ՞ որ հնչույթաբանությունը բանավոր, հնչող և մտային բառապաշարում գործող խոսքի/լեզվի ուսումնասիրությամբ է զբաղվում ու գրավոր խոսքի, մասնավորապես տառերի հետ գործ չունի:

«Հնչույթը տվյալ լեզվի արտահայտության պլանի նվազագույն գծային միավորն է, որը բաղկացած է տարբերակիչ հատկանիշների գումարից և որով կարելի է միմյանցից տարբերել տվյալ լեզվի բառերը կամ բառաձևերը:»

Վ. Առաքելյան, Ա. Խաչատրյան, Ս. Էլոյան 1979, էջ 28

«Հնչանշանները (հնչական կամ ծայնական նշանները) միմյանցից տարբերող նվազագույն միավորները հնչույթներն են, որոնք, ինչպես ամեն տեսակի այլ միավորներ, իրարից տարբերվում են որոշակի հատկանիշներով:»

Գ. Ջահուկյան 1974, էջ 57

«Տարբերակիչ հատկանիշների անտեսումը հնչույթաբանական նկարագրության ժամանակ, մեր կարծիքով, սխալ է, քանի որ հնչույթի նկարագրությունը այդ դեպքում կլինի թերի, իսկ բովանդակությունը՝ չբացահայտված:»

Ա. Խաչատրյան 1988, էջ 20

Ը-ի հնչյունային կարգավիճակի քննարկումն արժե, թերևս, սկսել Ա. Խաչատրյանի հետևյալ հարցադրումով. «...խոսքում հաճախ հանդես են գալիս այնպիսի հնչյուններ, որոնք լոկ հնչյունական պայմանների ու անցումների հետևանք են, և որոշել դրանց գործառնությունը լեզվում հաճախ մեծ դժվարություն է ներկայացնում: Արդյո՞ք միշտ է հեշտ որոշել, օրինակ հայերենի **ը** կամ **յ** հնչյունների արժեքը խոսքում: Արդյո՞ք դրանք միշտ ինքնուրույն հնչույթներ են և հակադրվում են այլ հնչույթներին, թե ոչ» (Վ. Առաքելյան, Ա. Խաչատրյան, Ս. Էլոյան, նշվ. աշխ., էջ 26-27):

Ցավոք, տեսական առումով բացառիկ կարևորության այս հարցերին ո՛չ հեղինակը և ո՛չ էլ որևէ այլ հնչույթաբան հետազայում չեն անդրադարձել: Դրա փոխարեն, Ա. Խաչատրյանը փաստեր է բերում հոգուտ **ը**-ի միաժամանակ և՛ հնչույթային և՛ ոչ հնչույթային վարքագծի վերաբերյալ: Նրա կարծիքով, հայերենում **ը** ծայնավորը կատարում է երեք գործառնություն.

ա. **Ը**-ն չեզոք ծայնավոր է, որը հերթագայվում է մյուս ծայնավորներով:

բ. **Ը**-ն վանկային ծայնավորի դիրք է գրավում ՇՇ բաղաձայնական կապակցությունների ներսում (գաղտնավանկային ը):

գ. **Ը**-ն ինքնուրույն հնչույթ է (հատկապես որոշիչ հոդի դեր կատարելիս):

Ա. Խաչատրյանն այն կարծիքին է, որ բնիկ հայախոսները «**ը**-ն չեն համարում լիարժեք հնչույթ, այլ նրան վերագրում են հիմնականում վանկարար գործառնություն» (նշվ. աշխ., էջ 64):

Իսկ ինչի՞ հիման վրա պետք է ոչ լեզվաբան բնիկ հայախոսները **ը**-ին «վերագրեն» հնչույթի արժեք: Որոշ լեզվաբանների համար (տե՛ս Վ. Առաքելյան 1979, Հ. Բարսեղյան 1999, Ա. Խաչատրյան 1988 և ուրիշներ) **ը տառի** առկայությունը այբուբենում լուրջ հիմքեր է տալիս հայերենում այն հնչույթ համարելու համար: Սակայն առավել ընդգրկուն, համալեզվական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ տառի առկայությունը ամենևին էլ կապ չունի նրա հնչույթ լինել-չլինելու հետ: Ավելին, հնչույթաբանական համատեքստում տառի հիշատակումն ընդհանրապես անտեղի է թվում, երբեմն

նույնիսկ՝ ապակողմնորոշիչ: Անգլերենի այբուբենից, օրինակ, *թ* տառը բացակայում է, սակայն այս լեզվում *թ*–ն բավականին հաճախ հանդիպող հնչյուն է և կարող է նույնիսկ ցուցաբերել իմաստատարբերակիչ հատկություն: Օրինակ՝

(1)	/curd/ [kə:d]	կաթնաշոռ	—	/card/ [ka:d]	բացիկ
	/work/ [wə:k]	աշխատել	—	/walk/ [wɔ:k]	քայլել
	/sheet/ [ʃi:t]	սավան	—	/shirt/ [ʃə:t]	շապիկ

Հնչույթաբանական գրականության մեջ *թ*–ն բնիկ անգլիախոս և *թ*–ն օտարազգի տեսաբանները այնուամենայնիվ «զգուշանում» են *թ*–ն հնչույթ համարել: Ավանդական մոտեցումներում այն ավելի շուտ դիտվում է որպես ձայնավորի սղման հետևանք:

Ա. Խաչատրյանը, սակայն, հավատացած է, որ հայերենում բառային մակարդակի *զրո/ը* *հերթագայությունները* չեն կարող անտեսվել և փորձում է այդ պնդումը հիմնավորել իր կողմից ներկայացվող հետևյալ «նվազագույն զույգերի» առկայությամբ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 58):

(2)

ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ	ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՁԵՎ (զրո)	հմմտ.	ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ	ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՁԵՎ (ը)
ա. /տակտ/	[տակտ]		բ. /տակ-դ/	[տակըտ]
/աղերս/	[աղերս]		/աղեր-ս/	[աղերըս]
/չափս/	[չափս]		/չափ-ս/	[չափըս]
/հոգս/	[հոգս]		/հոգ-ս/	[հոգըս]
/սերտ/	[սերտ]		/սեր-դ/	[սերըտ]

Միանգամից նկատենք, որ *զրո/ը* «հերթագայություններն» այստեղ դիտարկվում են մի կողմից՝ առանց հաշվի առնելու օրինակ բերվող ձևային կատեգորիական տարբերությունները. (2ա)-ում ներկայացված են պարզ ձևային, միհնչյուն (2բ)-ում գործ ունենք ածանցված ձևային հետ, մասնավորապես՝ *ծնույթ(ներ)+* ձևային՝ *ս/դ* հոդ (վերլուծության հետևողականության առումով սա տեսականորեն անընդունելի է համարվում¹): Մյուս կողմից, դեռևս պարզ չէ՝ (2բ)-ում տրված արտահայտությունների կազմում *ը*-ն լիիրավ, խորքային «հնչյուն» է, թե՞ (որ ավելի հավանական է) արտասահական փուլում *երկու ձևային սահմանագծում* վանկատման համալեզ-

¹ Հնչույթաբանական վերլուծության ժամանակ ձևային սահմանները «տեսանելի» են ցանկացած միջավայրում, հետևաբար դրանց անտեսումը որպես կանոն հանգեցնում է հակասական ու խնդրահարույց արդյունքների:

վական սկզբունքներով ներմուծվող ծայնավոր հնչյուն: Անտեսելով վերոհիշյալ փաստերը, և հաշվի առնելով *զրո/ը* «հերթագայությունների» ու բնիկ հայ բառապաշարում *ը* տառով գրվող բառարանային միավորների առկայությունը (*ընկեր, ընտանիք, ընդհանուր* և այլն), խաչատրյանն, այնուամենայնիվ, հակված է կարծելու, որ *ը*-ն ունի հատուկ հնչույթի կարգավիճակ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 69): Ընդհանրապես, հայ լեզվաբանական գրականության մեջ *ը*-ն հնչույթ է համարվում (տե՛ս Աղայան 1964):

Ավանդական գրականության մեջ *զրո/ը* հերթագայություններից բացի նշվում են նաև այլ «հերթագայություններ»: Օրինակ՝

- (3) ա-ը տ[ա]ներ-տ[ը]ներ, մ[ա]տնել-մ[ը]տնել, հ[ա]րել-հ[ը]րել, բ[ա]նական-բ[ը]նական
 ե-ը ս[ե]րել-ս[ը]րել, բ[ե]րել-բ[ը]րել, գ[ե]րել-գ[ը]րել
 ո-ը կ[ո]տրել-կ[ը]տրել, կ[ո]րել-կ[ը]րել
 ի-ը ս[ի]րել-ս[ը]րել
 ու-ը մ[ու]տքեր-մ[ը]տքեր և այլն:

Նույնիսկ առանց հատուկ վերլուծության կարելի է տեսնել, որ «հերթագայվող» կամ «հակադրական» կոչվող վերոհիշյալ զույգերում -ը- «հնչույթով» ներկայացվող տարբերակներն ընդամենը *հ, ու, ռ* (իսկ լեզվում, ընդհանրապես, նաև *ա, ե*) լրիվ ծայնավորների սղված դեպքեր են և ոչ թե «ինքնուրույն *ը* հնչույթ» պարունակող արտահայտություններ¹:

(4) տոււն-տ[ը]ներ, բոււն-բ[ը]նական, սուր-ս[ը]րել գիր-գ[ը]րել, կիր-կ[ը]րել, միտք-մ[ը]տքեր, և այլն²:

Ը-ի մեկ այլ «առանձնահատկություն», որ նրան բաժանում է մյուս ծայնավորներից և հատկապես կարևորվում է սույն աշխատանքում, այն է, որ հայերենում *ը* -ով որևէ արմատ կամ ձևույթ չկա և պատմականորեն երբևէ չի էլ արձանագրվել: Հիմք ընդունելով Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան» և «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» հեղինակավոր աղբյուրները՝ կարելի է պնդել, որ *ը*-ով սկսվող որևէ բառ կամ ձևույթ հայերենում կա՛մ *ա, ե, ո, ու, ի* ծայնավորների համապատասխանորեն սղված/ հնչյունափոխված տարբերակն է (տե՛ս (5)ա), կա՛մ էլ ածանցված է ԸՍՏ և ԸՆԴ նախդիրներից, որոնք իրենց հերթին սերում են *posti* → *post* → *st* → *est* և *anti* → *ant* → *and* (*und*) → *and* արմատական ձևերից (տե՛ս (5)բ): Օրինակ՝

¹ Դժվար թե հայերենին տիրապետող որևէ մարդ, ասենք՝ *տներ* բառը լսելիս, այն նույնացնի կամ զուգակցի *տըն* (պարզապես գոյություն չունեցող) ձևի հետ: Փոխարենը նրա մտային բառարանում միանգամից «ակտիվանում» է *տոււն* (+*եր* → մեկից ավելի, շատ) ձևույթը: Նույնը կարելի է ասել *բըն* (*բուն*), *կըր* (*կիր*), *սըր* (*սուր*) և մյուս նման ձևերի/ձևույթների վերաբերյալ:

² Նկատենք, որ վերոհիշյալները, առանց բացառության, ածանցված/թեքված բառաձևեր են:

(5)

ա. Լեզվաբանական տարրեր (համաժամանակյա/պատմական) գործընթացների հետևանքով հնչյունափոխված տարրերակներ՝ V(ծայնավոր) → Թ(ը)

ա → ը	ի → ը	ու → ը
անկողին - ընկողին անթանոց - ընթանոց անդաճել - ընդաճել անծխոտ - ընծախոտ	իղծ - ըղծանք ինչու - ընչու ինծ+ուղտ - ընծուղտ ինչ+ա+սեր - ընչասեր	ուղեղ - ըղեղ ունալ - ըմպան ուղտափուշ - ըղտափուշ ունդ/իունտ - ընդաբույս
	ե → ը	ո → ը
	ենթադրեմ - ընթադրեմ ենթակա - ընթակայ	ողորկ - ըղորկ

բ. ԸՍՏ նախդիրից ածանցված ձևեր	ԸՆԴ նախդիրից ածանցված ձևեր
ըստ+մասնայք → ըստմասնայք ըստ+գտանել → ըստգտանել ըստ+անծին → ըստանծնել(= ստանծնել)	ընդ+բռնել → ընդբռնել→ ըմբռնել ընդ+պահկել → ընդպահկել → ըմբահկել ընդ+ կեր → ընդկեր → ընկեր ընդ+ոստուցեալ → ընդոստ → ըմբոստ և այլն

Օրինակները բազմաթիվ են ու, կարելի է ասել, առանց բացառության վկայում են վերը նշված փաստի, այն է՝ հայերենի խորքային կառույցներում **ը**-ի հավանական բացակայության մասին:

Ը-ի հնչությայնությունը որոշելու համար բավական է դիմել ստորև ներկայացվող սխեմատիկ հարաբերությանը, որի օգնությամբ կարելի է որոշել ցանկացած երկու հնչյունների հնչությային կարգավիճակը: Գծապատկերն¹, ընդհանուր առմամբ, արտացոլում է ներկայումս հնչությաբանական տեսության մեջ ընդունված հատույթի հնչությային արժեքը սահմանող մոտեցումները:

(6)

¹ Տե՛ս Phoneme-allophone-determination-chart.svg.

րությանը արտասանական որևէ ակտիվ օրգան չի մասնակցում. «լեզուն ու շուրթերը գտնվում են հանգստի վիճակում», և նրա դիրքը «լեզու-արտաբերական համակարգ հարաբերության մեջ», փաստորեն, «տարբերակային միջին դիրք է բոլոր լրիվ ձայնավորների համար» (Gick & Wilson 2006:637): Մյուս ձայնավորների համեմատ **ը**-ն ունի դիրքային սահմանափակումներ: Նշենք նաև, որ **ը**-ն հայերենում գրեթե միշտ (բացառությամբ որոշ բարբառների) հանդես է գալիս թույլ, անշեշտ դիրքերում: Բառերում, ձևայիններում վերջընթեր **ը**-ի առկայությունը նույնիսկ փոխում է լեզվի կայուն չափական կաղապարը. շեշտը տեղափոխվում է նախավերջին վանկ:

- հայերենում **ը**-ի կարգավիճակի վերաբերյալ առավել հիմնավոր վարկածը թերևս այն է (ամփոփելով գծագրում նշվող հարաբերությունները), որ **ը** հնչյունը մյուս ձայնավորական հատույթների հետ գտնվում է ազատ փոփոխակային հարաբերության մեջ և, այնուամենայնիվ, հայերենի հնչույթային կազմի խորքային հատույթ չէ:

Նկատի առնելով այն, որ **ը**- ին հնչույթի կարգավիճակ վերագրող լեզվաբանները փաստարկում են ժամանակակից բնիկ հայախոսի մտային բառարանում *ընկեր*, *ընծուղտ*, *ըմբոստ* և այլ բառերի առկայությունը, այս բառերը կազմող **ը**-ն պետք է պարզապես ընդունել որպես հնչյունափոխված մակերեսային հատույթ կամ *հնչյուն*, բայց ոչ *հնչույթ* այն պարզ իրողությամբ, որ **ը**-ն իր հնչյունաբանական-հնչույթաբանական հատկանիշներով ու գործառույթներով չի բավարարում հնչույթաբանական քերականության՝ հնչույթի համար սահմանված անհրաժեշտ նվազագույն պայմանները:

4.1.2 Որո՞նք են **Ը** -ի հնչյունաբանական, հնչույթաբանական գործառույթները

Ժամանակակից համալեզվական վերլուծություններում տեսական ու փորձառական առումով արժեքավոր փաստեր են արձանագրվում թ ձայնավորի հատկանիշների ու որոշակի հնչյունական միջավայրերում նրա վարքագծի վերաբերյալ: Այն, որ այս՝ schwa կոչվող հնչյունը հնչյունաբանական հատկանիշներից զուրկ և հետևաբար չեզոք ձայնավոր է կամ ամենազգայունն է ձայնավորական ներդաշնակության նկատմամբ, թերևս նորություն չէ: Հարկ է նշել, սակայն, որ ներկայումս տեսական առումով կարևորվում է **ə** -ի *հնչյունաբանական* ու *հնչույթաբանական* գործառույթների միջև հստակ տարբերակում մտցնելը: *Համընդհանուր քերականության* հնչույթաբանական բաղադրիչում, օրինակ, **ə** – ին վերագրվում է վանկային/չափական կառուցվածքը (զետեղման միջոցով) «բարելավող» ձայնավորական հենարանի գործառույթ:

Ձայնավորական հենարանների զետեղումը *բաղաձայնական խմբերը* կամ որոշակի հնչույթաբանական ու ձևաբանական գործընթացների հետևանքով առաջացած *բաղաձայնական կուտակումները* տարրալուծելու բավականին տարածված համալեզվական երևույթ է:

Ընդհանրապես, հնչույթաբանական որևէ հատույթի՝ ձայնավորի կամ բաղաձայնի ներմուծում կարող է տեղի ունենալ տարբեր նպատակներով.

• նեղլեզվական հնչույթաբանության մեջ խորքային և մակերեսային ձևերի միջև որոշակի հարաբերություններ ստեղծելու *կամ*

• միջլեզվական հնչույթաբանական կառույցների միջև անհամապատասխանությունները հարթելու (ինչպես, ասենք՝ այլ լեզուներից փոխառությունների հնչյունական կառույցները մայրենի լեզվի ֆոնոտակտիկական (*հնչույթների կապակցելիության*), չափական կառուցվածքներին հարմարեցնելու) համար և այլն:

Այսպես, արաբական որոշ բարբառներում, ռուսերենում, հայերենում, բրազիլական պորտուգալերենում, ֆիններենում և էլի մի շարք լեզուներում խորքային բաղաձայնական կուտակումները քերականական տարբեր նպատակներով մակերեսում հանդես են գալիս ձայնավորական հենարաններով.

(7) ա. ԲԵՐԲԵՐԱԿԱՆ ԱՐԱԲԵՐԵՆ		բ. ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԱՐԱԲԵՐԵՆ	
<i>խորքային ձև</i>	<i>Մակերեսային ձև</i>	<i>խորքային ձև</i>	<i>Մակերեսային ձև</i>
/n-bda/	[neɸda] <i>մենք սկսեցինք</i>	/nimr/	[nimir] <i>վագր</i>
/hrwl/	[herweɫ] <i>զբոսնել</i>	/dibs/	[dibis] <i>օշարակ</i>
/t-qwa/	[θeqwa] <i>այն ամուր է</i>	/ʒild/	[ʒilid] <i>կաշի</i>

(Hdouch 2004)

(Gouskova & Hall 2007)

գ. ՌՈՒՍԵՐԵՆ		դ. ՀԱՅԵՐԵՆ	
<i>խորքային ձև</i>	<i>Մակերեսային ձև</i>	<i>խորքային ձև</i>	<i>Մակերեսային ձև</i>
/metr/	[metər] <i>մետր</i>	/tslkel/	[tsəlkel] <i>ծլկել</i>
/korablʲ/	[korabəlʲ] <i>նավ</i>	/mkrtel/	[məkərtel] <i>մկրտել</i>
/vixrʲ/	[vixərʲ] <i>մորիկ</i>	/andʒrdi/	[andʒərdi] <i>անջրդի</i>

Ցանկացած լեզու փոխառությունների նկատմամբ ցուցաբերում է որոշակի վերաբերմունք, այն է՝ խնդրո առարկա լեզվական միավորը հարմարեցնել, համապատասխանեցնել փոխառու լեզվի հնչույթաբանական-ձևաբանական սկզբունքներին. ստորև ցույց է տրված, թե ինչպես են, օրինակ, ղազախները և Ալյասկայի էսկիմոսները (լեզուն՝ յուպիկերեն) ռուսերենից փոխառությունները հարմարեցնում իրենց մայրենի լեզվի 8 հնչակաղապարներին.

(8)

ա. ՂԱԶԱՆԵՐԵՆ		բ. ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՅՈՒՊԻԿԵՐԵՆ	
Փոխառություն	Մայրենիի տարբերակը	Փոխառություն	Մայրենիի տարբերակը
/smena/	[iˈsmen] <i>հերթափոխ</i>	/knut/	[kənuːtaq] <i>մտրակ</i>
/spravka/	[iˈspɪrafka] <i>տեղեկանք</i>	/platók/	[pələtoq] <i>քաշկինակ</i>
/fat/	[iˈfat] <i>նահանգ</i>	/stekló/	[stikəloq] <i>ապակի</i>

(Сулейменова 1965)

(Hammerich 1954)

Ֆարսի լեզվում (գ), ճապոներենում (դ) փոխառություններն ընդունում են հետևյալ ձևերը՝

գ. ՓՈՒՍԱՌՈՒԹՅՈՒՆ	ՖԱՐՍԻ	դ. ՓՈՒՍԱՌՈՒԹՅՈՒՆ	ՃԱՊՈՆԵՐԵՆ
Սպարտա	[ɛsparta]	բիզնես	[bizjinesu]
Շվարց	[ʃɔwartz]	կատալոգ	[katarogu]
Պլուտոս	[pɛlutos]	ինդեքս	[indekusu]
Շնայդեր	[ɛfnajder]	կրեմ	[kɛrimu]
Շրի Լանկա	[ʃɛri lanʃka]	գազ	[gasu]

(Fleischhacker 2002)

(Ohso1973)

Գրականության մեջ հաճախ քննարկվում են հնչյունաբանական տեսակետից «թույլ» (կամ «մակաճ») ə-ի (excrecent schwa) և «ներխուժող» ə-ի (intrusive schwa) տարբերակները: «Թույլ» ղ հայերենում կարող է համարվել չչական/սուլական+պայթական (Շ/Ս+Պ) բաղաձայններից առաջ արտաբերվող, կիսով չափ լսելի ղ հնչյունը, օրինակ՝ ^Ըշտապ, ^Ըզգույշ, ^Ըստահակ, ^Ըշպար, ^Ըսկահակ և նման բառերում («Շ/Ս+Պ»): «Ներխուժող» ղ-ն, որ կոչվում է նաև «օգնող ձայնավոր», սանսկրիտի սվարաբհակտի (svarabhakti) ձայնավորի համարժեքն է: Սովորաբար ղ-ի այս զետեղմանը վերագրվում է հնչույթաբանական կարգավիճակ այն առումով, որ ղ-ն «օգնում» է խորքային (հնչույթաբանական) և մակերեսային (հնչյունաբանական) կառույցների միջև որոշակի համապատասխանություն ստեղծելուն: Սակայն մի շարք հնչյունաբաններ, հիմնվելով համապատասխան փորձառական արդյունքների վրա, պնդում են, որ ղ-ի ընկալումը հաճախ պայմանավորված է ոչ թե մտածված, նպատակային զետեղումով, այլ՝ պատահական հետևանք է բնախոսական որոշակի գործընթացների:

Այսպես, Բ. Գիքն ու Ի. Վիլսոնը կարծում են, որ «ներխուժող» ղ-ն արտաբերական օրգանների միջև ստեղծվող բախումները լուծելուն ուղղված ջանքերի հետևանք է: Օրինակ, անգլերենի որոշ բարբառներում հետնալեզվային հնչյունից առաջնալեզվայինի անցնելու համար լեզուն բերանի խոռոչում անցնում է որոշակի փուլերով, այդ թվում նաև «ղ-ի տարածքով» (տե՛ս Gick & Wilson, op.cit.): Այսպիսով, որպեսզի արտաբերության առումով բախվող

հնչյուններից յուրաքանչյուրը արտասանվի, տեղի է ունենում «**ը** -ով արտահայտվող լսելի անցում»: Չի բացառվում, որ Ա. Խաչատրյանը **ը** ու **յ** հնչյունների մասին գրելիս «լոկ հնչյունական պայմանների ու անցումների հետևանք» ասելով, նկատի է ունեցել վերը նշված երևույթը:

4.1.3 Ի՞նչ դեր է կատարում Ը-ն հայերենի վանկատման գործընթացներում, և ինչո՞վ է պայմանավորված նրա կանխատեսելիությունը գետեղման մեխանիզմներում

Ձայնավորական հենարանի գետեղումը վանկատման հետ առնչվող թերևս ամենաբարդ հնչույթաբանական գործընթացն է հայերենում: Մի կողմից խորքային արտահայտությունները ներկայացնում են հաջորդական բաղաձայնների երկար շարքեր՝ վեց կամ նույնիսկ ավելի կից բաղաձայններով (ներառյալ կրկնավոր և բնաձայնական հարադրությունները), ինչպես օրինակ՝ **սպրոդել, մկրտել, ճշգրտել, խրխնջալ, ծոմոված, քրթմնջալ, քրխկրխկոց** և այլն, մյուս կողմից՝ հայոց լեզուն խիստ սահմանափակումներ է դնում մակերեսային արտահայտություններում բաղաձայնական կուտակումների վրա: Խորքային և մակերեսային արտահայտությունների միջև կատարյալ համապատասխանություն ստեղծելու նպատակով լեզուն դիմում է ձայնավոր հնչյունի գետեղման մեթոդին: Սա, իհարկե, բնորոշ է ոչ միայն հայերենին, այլև շատ այլ լեզուների: Հայերենում ներմուծվող ձայնավորական հենարանի դեր է կատարում **ը** (schwa) հնչյունը: Բնիկ հայախոս չափահասները և նույնիսկ մանուկները խորքային բաղաձայնական խմբերն արտասանում են, ընդհանուր առմամբ, կանխատեսելի և քերականորեն ճիշտ համարվող ձևերով: Այս իրողությունը վկայում է այն մասին, որ մակերեսային արտահայտություններում գաղտնավանկային **ը**-ի հայտնվելը ուղղակիորեն կապված է որոշակի հնչույթաբանական գործընթացների հետ, որոնք նախատեսում են այդ հնչյունի գետեղումը՝ *համընդհանուր քերականության* և հայերենին բնորոշ հնչույթաբանական բաղադրիչ կառույցների համար կազմության ընդունելի պայմաններ ապահովելու նպատակով:

Հայերենի ուղղագրական համակարգը հիմնականում հնչույթային բնույթի է, և **ը** տառն այբուբենում իր «օրինական» տեղն է զբաղեցնում: Բնիկ բառապաշարում **ը տառով** գրվող մի շարք բառեր կան. **ընկեր, ընտիր, ըմբիշ, ընդվզել, ընծա, ընկույզ, ըմբռնել** և այլն: Նման բառերում, ավանդական մոտեցման համաձայն, ուղղագրությունն ուղղակիորեն արտացոլում է խորքային արտահայտությունները: Մինչդեռ **ը** -ն չի գործածվում բաղաձայնական խմբեր գրելիս: Հարց է ծագում. արդյո՞ք **ը**-ն մշտապես առկա է խորքային արտահայտություններում (ինչպես վերը նշված բառերում), և որոշ մասնավոր դեպքերում (ինչպես ասենք՝ բաղաձայնական կապակցություններում)

ուղղագրությունը պարզապես թերանում է այն ի ցույց դնել, թե՞ հայերենի հնչույթաբանության մեջ **ը**-ն ունի փոփոխական վարքագիծ:

Վանկատման դեպքերի մեջ չափազանց դժվար է հենվել «խորքային **ը**-ի» գոյության փաստի վրա, եթե փորձենք բացատրել ձայնավորների սղման/թուլացման գործընթացներում **ը**-ի զետեղման սկզբունքները (տե՛ս Թ.Ղարազյուլյան, նշվ. աշխ, էջ 41-42, Vaux 1998:67):

Սկզբնական և վերջահար բաղաձայնական կուտակումների միջև անհամաչափությունն առաջացել է շեշտի, ինչպես նաև ձայնավորի սղման կամ անկման պատմական փոխներգործությունից: Վերջահար շեշտի ազդեցությամբ նրան նախորդող ձայնավորները սղվել/թուլացել են՝ բառերի սկզբում առաջացնելով կից բաղաձայնների երկար շարքեր: Նախ դիտարկենք ստորև բերվող օրինակները.

ա. Ձայնավորն ամբողջովին ընկնում է.

(9)

ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ	ԱԾԱՆՑՈՒՄ	ՁԱՅՆԱՎՈՐԻ ԱՆԿՈՒՄ	ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՁԵՎ
/զատիկ/	/զատիկ-ի/	/զատօկ-ի/	[զատ. կի]
/մածուն/	/մածուն-ի/	/մածօն-ի/	[մած. նի]
/բերան/	/բերան-ից/	/բերօն-ից/	[բեր. նից] (խսկց.)

*բ. Թուլացող ձայնավորը փոխարինվում է **ը** -ով.*

(10)

ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ	ԱԾԱՆՑՈՒՄ	ՁԱՅՆԱՎՈՐԻ ԹՈՒԼԱՑՈՒՄ	ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՁԵՎ
/միրգ/	/միրգ - եր/	/մ(ի→ը)րգ - եր/	[մրր . քեր]
/իղձ/	/իղձ - ալ/	/ի(ի→ը)ղձ - ալ/	[րղ. ձալ]
/նարինջ/	/նարինջ - ի /	/նար(ի→ը)նջ - ի /	[նարրն . քի]
/սուրճ/	/սուրճ - արան/	/ս(ու→ը)րճ - արան/	[սրր. ճարան]

*գ. Թուլացման հետևանքով ձայնավորն ընկնում է, իսկ **ը**-ն հայտնվում է բոլորովին այլ դիրքում.*

(11)

ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ	ԱԾԱՆՑՈՒՄ	ՁԱՅՆԱՎՈՐԻ ԱՆԿՈՒՄ	Ը-Ի ՁԵՏԵՂՈՒՄ	ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՁԵՎ
/շիտա'կ/	/շիտակ-վ-ե'լ/	/շօտօկ-վ-ե'լ/	շըտկը-վե'լ	[շըտկըվե'լ]
/կոճա'կ/	/կոճակ-վ-ա'ծ/	/կոճօկ-վ-ա'ծ/	կոճկը-վա'ծ	[կոճկըվա'ծ]
/ստրո'կ/	/ստրուկ-ուհի' /	/ստրօկ-ուհի' /	ստըրկ-ուհի'	[ստըրկուհի']

(9)-րդ, (10)-րդ և (11)-րդ օրինակների մանրամասն ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ, ինչպես Բ. Վոքսն է պնդում, հայերենի ը-ն լիովին «կանխատեսելի» է: Վերջինիս դիրքը հստակորեն պայմանավորված է վանկատման կանոններով: Համընդհանուր քերականության ու հայերենին բնորոշ

վանկատման կանոնների համատեղ ուսումնասիրության արդյունքում **Զ**-ի զետեղման մեխանիզմները միանգամայն պարզ են դառնում:

4.2 Վանկատման ալգորիթմը հայերենում

Ֆ. Դելի և Մ. Էլմեդլաուի (Dell & Elmedlaoui 1985) կողմից առաջ քաշված **ՅԲ** բաղադրիչ մաս կազմող վանկատման ալգորիթմի¹ վերափոխված տարբերակը բավականին հիմնավոր և հանդիշ կերպով բացատրում է հայերենում ը-ի գտնվելու վայրը: Բ. Վոքսը, հիմք ընդունելով վերոհիշյալ ալգորիթմը, առաջարկում է հետևյալ ընդհանուր մեխանիզմը, որտեղ **Զ**-ի զետեղումը կարևոր մաս է կազմում:

(12) **Ա. Կցում** Մեխանիզմը գործում է աջից ձախ ուղղությամբ ($Ա \rightarrow Ձ$):

i. Վանկի միջուկը նշանակել X -ով (X = որոշակի հնչեղությամբ վանկատված հատույթ):

ii. Ամփոփապես նախորդող հատույթային կապակցությունը կցել որպես վանկասկիզբ (կամ հավելված²-վանկասկիզբ կապակցություն):

iii. Ամփոփապես հաջորդող հատույթային կապակցությունը կցել որպես վանկավերջ (կամ վանկավերջ-հավելված կապակցություն):

Բ. Ը-ի զետեղում

iv. Միջուկային բաղաձայնին կից զետեղել ձայնավորական արմատահանգույց (Root Node)՝ հետևյալ սկզբունքների համաձայն.

ա) աջ կողմում, եթե վանկում չկա սկզբնաբաղաձայն կամ եթե վանկում առկա է հանգի այնպիսի կապակցություն, որը չի կարող կազմել բարդ վանկավերջ:

բ) մնացած դեպքերում ձայնավորական արմատահանգույց է զետեղվում ձախ կողմում:

Գ. Վանկի վերաբաժանում

v. Վերավանկատել այն վանկերը, որոնցում միջուկի դիրքը զբաղեցված է [+բաղաձայն] հատույթով:

Գաղտնավանկային **Զ**-ի գործելու մեխանիզմները հայերենում բավականին բարդ են թվում (և, թերևս, զարմանալի չէ, որ վերջինիս դիրքը անկանխատեսելի է համարվել մինչև այժմ): Հարկ է նշել, որ հայերենի վանկատման Վոքսի մոդելը՝ չնայած վիճելի «բարդ վանկավերջին» և վերջին բաղաձայնի կարգավիճակին, այնուամենայնիվ, հստակ ու ճշգրիտ կերպով արտացոլում է **Զ**-ի գործարկման մեխանիզմները:

¹ Տեսական լեզվաբանության մեջ վանկատման տարբեր ալգորիթմներ են առաջարկվել (տես Clements & Keyser 1983, Steriade 1995, 1984, Vergnaud & Halle 1979, Kenstowicz, Bader & Benkeddache 1982, Guerssel 1983)

² Հավելվածներին առնչվող քննարկումը մանրամասնվում է 5-րդ գլխում:

«Փնտրտուք» բառի օրինակով փորձենք ցույց տալ, թե ինչպես է գործում վանկատման ալգորիթմը. (13)

ա. Նախնական ձև

փնտրտուք

բ. Լեքսիկական վանկաբաժանում

փնտրտու <p>¹

Ստորին ծայնավորներ 2/4 (=չկա(ն))

Վերին ծայնավորներ

(i) Միջուկ (Nucleus)

σ

|
N

|

փնտրտու <p>

(ii) Վանկասկիզբ (Onset)

σ

/

O N

| |

փնտրտ ու <p>

(iii) Վանկավերջ(Coda)2/4

Նայել

(i) Միջուկ

σ σ

| /

N O N

| | |

փնտր տ ու <p>

(ii) Վանկասկիզբ

σ σ

/ /

O N O N

| | | |

փն տ ր տ ու <p>

(iii) Վանկավերջ (2/4)

Ռեզայիներ

(i) Միջուկ

σ σ σ

| / /

N O N O N

| | | |

փ ն տ ր տ ու <p>

(ii) Վանկասկիզբ

σ σ σ

/ / /

O N O N O N

| | | |

փ ն տ ր տ ու <p>

(iii) Վանկավերջ 2/4

Շփականներ 2/4

Պայթականներ 2/4

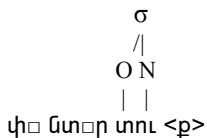
¹ Անկյունաձև փակագծերում < > ամփոփում է չվանկատված նյութը:

գ. Ցիկլային (Cyclic) վանկատում

(iv) Ը-ի զետեղում

(v) Վերավանկատում

Գործող մեխանիզմը կրկնվում է

(v)-ից հետո

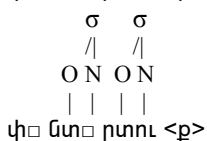
Ոչ-վերին ծայնավորներ 2/4

Վերին ծայնավորներ

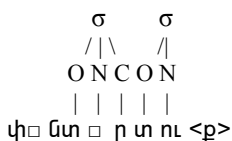
(i) Միջուկ (Nucleus)

(ii) Վանկասկիզք

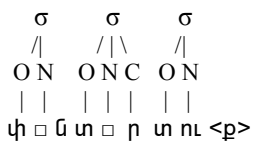
(iii) Վանկավերջ

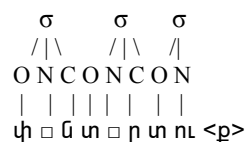
(i) Միջուկ

(ii) Վանկասկիզք

(iii) Վանկավերջ

Նայեր 2/4

Ռեգայիններ 2/4

Շփականներ 2/4

Պայթականներ 2/4

դ. Հետցիկլային (Postcyclic) վանկատում

Վանկավերջի միավորում

σ	σ	σ
/ \	/ \	/ \
O N C	O N C	O N C
փ □ ն	տ □ ր	տ ու ք

Մեղեդի

σ	σ	σ
/ \	/ \	/ \
O N C	O N C	O N C
փ □ ն	տ □ ր	տ ու ք

Ը -ի զետեղման ընդհանուր մոդելի խորագնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ամենն, ինչն էլ անկանոն կամ անկանխատեսելի բնույթ չի կրում (ինչպես արձանագրված է ավանդական տեսություններում): Ը-ի դիրքը պայմանավորված է ՀԲ և հայերենին բնորոշ *հնչեղության* և *օրինականության* սկզբունքներով կառավարվող կանոնների ամբողջական մի համակարգով:

Վանկաբաժանման մեխանիզմը ճշգրիտ կերպով գործարկելու մեջ վճռորոշ դեր ունի հատույթի ձևաբանական կառուցվածքը: Վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ հայերենում վանկաբաժանումն ընթանում է երեք մակարդակներում՝ *լեքսիկական*, *ցիկլային* և *հետցիկլային*: Դա արտացոլվում է նաև վանկատման վերը առաջարկվող մոդելում: Ձևաբանական կառուցվածքի նկատմամբ բավականին զգայուն է վանկատման *ցիկլային* մակարդակը: Այս մակարդակում ձևույթները վանկատվում են որոշակիորեն սահմանված հաջորդականությամբ. մեխանիզմը սկսում է գործել արմատից, ապա՝ շարունակում դեպի հատույթի աջ եզրը: Հնչույթաբանական կանոնների համար ընդհանրապես, իսկ հնչույթաբանական վանկատման դեպքում՝ մասնավորապես, ձևույթների սահմանները «տեսանելի» են ցանկացած միջավայրում: Հետևաբար, ածանցված և բաղադրված ձևույթների համար վանկատման մեխանիզմն իրագործում է հնչույթաբանորեն անհրաժեշտ հատուկ գործողություններ:

Այստեղ տեղին է անդրադառնալ Ա. Խաչատրյանի կողմից քննարկվող *զրո/ը հերթագայություններին*, որտեղ պարզ, ածանցված և նույնիսկ բաղադրված ձևույթներն առանց տարբերակման քննվում են միևնույն հարթության վրա: Ձևույթների սահմանները հաշվի առնելու անհրաժեշտությունն ու տրամաբանությունը ցույց տալու համար վերլուծենք Խաչատրյանի կողմից որպես *զրո/ը հերթագայություն* առաջարկվող **[խոտանման]** և **[խոտանըման]** բառերը: Հակադրվելով Խաչատրյանի վերլուծական մեթոդին (հարկ է նշել, որ նման մեթոդով են առաջնորդվում նաև այլ հայ լեզվաբաններ), տվյալ ուսումնասիրության մեջ անընդունելի է համարվում վերոհիշյալ բառաձևերը

քննել միևնույն հնչույթաբանական համատեքստում: Փորձենք հիմնավորել նման մոտեցումը. *[[խոտանման]]* հատույթը *խոտանում* բառի սեռական հոլովով գործածվող տարբերակն է՝ *խոտան – ում–ի* → *խոտան – ման*, որտեղ արմատը *խոտան* բառն է և նշանակում է *վատորակ, անպիտան, անորակ, անպետք* և այլն (Սուքիասյան 2009, էջ 437): Այն ածանցված բարդություն է: Մինչդեռ *[[խոտանըման]]* հատույթը *խոտ* և *նման* արմատներից կազմված բաղադրություն է և նշանակում է *խոտի նման, խոտի ձև ունեցող, խոտ հիշեցնող* և այլն: Առաջին դեպքում գործ ունենք {արմատ}+ {մասնիկ/ածանցում} կառուցվածքի հետ, մյուս դեպքում ունենք՝ {արմատ}+{-ա-}+{արմատ}: Այժմ վանկատման մեխանիզմի գործողության ընթացքով փորձենք ցույց տալ, թե ինչու ցանկացած լեզվաբանական վերլուծության ժամանակ անհրաժեշտ է, և նույնիսկ պարտադիր, առաջին հերթին հստակորեն տարբերակել ձևաբանական ենթամակարդակները, ապա ճշգրտորեն նկատի առնել քննարկվող հատույթներում ընդգրկված ձևությունների սահմանները:

Սկսենք *[[խոտանման]]* հատույթից.

(14ա)

Նախնական ձև

Լեքսիկական վանկաբաժանում

խոտանման

խոտա<ն> -¹ մ - ա<ն>

σ	σ		σ
/	/		
O	N	O	N
խ	ո	տ	ա

խոտա<ն> -մ- ա<ն>

Ցիկլային վանկատում

I շրջան

II շրջան

(խոտա <ն>) վանկատման ենթակա չէ²

(խոտան - մա) <ն>վանկավերջ

σ	σ		
/	/	\	
O	N	O	N
խ	ո	տ	ա

խոտա ն - մ- ա <ն>
(խոտան - մ-ա <ն>)

III շրջան

(i) Միջուկ

σ	σ	σ
/	/	
O	N	O
խ	ո	տ

խոտա ն - մ-ա <ն>

(ii) Վանկասկիզբ

σ	σ	σ
/	/	
O	N	O
խ	ո	տ

խոտա ն - մ-ա <ն>

(iii) Վանկավերջ 2/4

¹ Գծիկով - նշվում է ձևության սահմանը:

² Ձևության վերջի/վանկավերջի բաղաձայնները պարբերության միևնույն փուլում չեն վանկատվում:

Հետցիկլային վանկատում

ՎԱՆԿԱՎԵՐՋԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ

$\begin{array}{ccccc} \sigma & & \sigma & & \sigma \\ \diagdown & & \diagup \diagdown & & \diagdown \diagup \\ \text{O} & \text{N} & \text{O} & \text{N} & \text{C} & & \text{O} & \text{N} & \text{C} \\ | & | & | & | & | & & | & | & | \\ \text{h} & \text{n} & \text{u} & \text{w} & \text{G} & - & \text{h} & \text{w} & \text{G} \end{array}$

Այժմ վանկատենք **[խոտանընա]** հատույթը.
(14բ)

Նախնական ձև

Լեքսիկական վանկաբաժանում

Խոտաճման
 Խո<տ>- ա- ճմա<ճ>
 σ σ
 / /
 ON ON
 | | | |
 Խո <տ> - ա- ճ մ ա <ճ>

Ցիկլային վանկատում

ա. I շրջան (խո<տ>) վանկատման ենթակա չէ, քանի որ <տ> - ն ձևույթի /վանկի վերջին բաղաձայնն է:

բ. II շրջան (խո<տ>-ա) տ-ի վանկատումը հնարավոր չէ
հնչությանբանական մեկ այլ՝ *հնչեղությունը արգելափակող
սկզբունքով* (տե՛ս էջ 107-108), ա-ն տ-ից առավել հնչեղ է:

գ. III շրջան (խոտ- ա- նմա <ն>)

գ. III շրջան
(i) Միջուկ

$\begin{array}{ccc} \sigma & \sigma & \sigma \\ \diagdown & | & \diagdown \\ \text{O N} & \text{N} & \text{O N} \\ | & | & | \\ \text{h n n-} & \text{w-} & \text{u u w} \end{array}$

(ii) Վանկասկիզք

σ σ σ
 $\diagup$ $\diagup$ $\diagup$
 ON O N ON
 | | | | | |
 hun un-w- ɟ u w <ɟ>

(iii) Վանկավերջ 2/4
դ. IVշրջան

խոտ- ա- ցնա <ն>

(i) Միջուկ

σ	σ	σ	σ
/	/		/
ON	ON	N	ON
ʔun	un-w-	ŋ	ɯ w <ŋ>

(ii) Վանկասկիզք 2/4
(iii) Վանկապետոջ 2/4

Ը-ի գետեղում

σ σ σ σ
 $\diagdown$ $\diagdown$ $|$ $\diagdown$
 ON ON N ON
 $|$ $|$ $|$ $|$
 hun un-w- ŋ $\square$ y w <ŋ>

Վերականգնատում

σ	σ	σ
/ \	/ \	/ \
O N	O N	O N
խ n	տ-ա- ն	մ □ մ ա <ն>

դ. V շրջան

(i) Միջուկ

σ	σ	σ	σ
/ \	/ \		/ \
O N	O N	N	O N
խ n	տ-ա- ն	մ □	մ ա <ն>

(ii) Վանկասկիզբ

σ	σ	σ	σ
/ \	/ \	/ \	/ \
O N	O N	O N	O N
խ n	տ-ա- ն	մ □	մ ա <ն>

(iii) Վանկավերջ 2/4

Հետցիկլային վանկատում

Վանկավերջի միավորում

σ	σ	σ	σ
/ \	/ \	/ \	/ \ \
O N	O N	O N	O N C
խ n	տ-ա- ն	մ □	մ ա ն

σ	σ	σ	σ
/ \	/ \	/ \	/ \ \
O N	O N	O N	O N C
խ n	տ-ա- ն	ն	մ ա ն

Մեղեդի

Ձևույթ առ ձևույթ վանկատելու սկզբունքով են գործում նաև հետևյալ՝ զրո/ը «հերթագայության» օրինակները.

(15)	դուրս	→	[դուրս]	դուր-ս	→	[դուրըս]
	սերտ	→	[սերտ]	սեր-դ	→	[սերըտ]
	հերս (խսկց.)	→	[հերս]	հեր-ս (խսկց.)	→	[հերըս]
	տակտ	→	[տակտ]	տակ-դ	→	[տակըտ]

Այս և նման հատույթներում *ձևույթների սահմաններում* ը-ի զետեղման առնչությամբ անհրաժեշտ է հաշվի առնել մի շատ կարևոր առանձնահատկություն. վանկատման մեխանիզմի կողմից (12Fiv_a)-ի փոխարեն կիրառվում է (12Fiv_b) կետը, որի հետևանքով, օրինակ՝ /տունդ/ (*քո տունը*) հատույթը

ստանում է ոչ թե *[տունտը] (16ա) այլ [տունըտ] (16բ) ձևը: Այս պարագայում առավելություն են ստանում հնչությանբանական այլ սկզբունքներ:

(ա) Խորքային կառուցվածքը մակերեսայինի փոխակերպելիս գերադասելի է նվազագույն «վնաս» հասցնել ձևույթի կառուցվածքին և հնարավորինս անխաթար պահել խորքային ձևի ամբողջականությունը, ներառյալ՝ սահմանները (ընկալման մտային մշակումը չծանրաբեռնելու նպատակով):

(բ) Գործում է նաև *վանկասկզբի միացման* սկզբունքը, որի համաձայն գերադասելի է, որ բառամիջի բոլոր վանկերն ունենան վանկասկիզբ (Kenstowicz 1994: 280, Vaux 1998: 112): Հայերենն ակնհայտորեն ցուցաբերում է բառամիջի վանկերում վանկասկիզբ ունենալու հակվածություն (տե՛ս Մարգարյան 1997): Այսպիսով, բառերի/ծկությունների *սահմաններում* գաղտնավանկի ներմուծումը կարգավորվում է համընդհանուր քերականությամբ սահմանված որոշակի պայմաններով:

(16) ա. *σ σ
 / | \ |
 O N C N
 | | | |
 տ ու <ն> դ(□) սահման

(16) բ. σ σ σ σ σ σ σ σ
 / | / | / | / | / | / | \ / | / | \
 O N O N O N O N O N O N C O N O N C
 | | | | | | | | | | | | | | | |
 տ ու ն դ տ ու ն □ դ տ ու ն □ դ տ ու ն ը դ

Նկատի ունենալով վանկատման հետ առնչվող համապատասխան կառուցներն ու սահմանափակումները՝ կարելի է եզրակացնել, որ ձևաբանորեն բաղադրյալ $VC_1C_2C_3V$ հնչաշարերը հայերենում անցնում են վանկատման հետևյալ փուլերը. նախ՝ աջից ձախ ($U \rightarrow 2$) կցման ուղղությամբ C_3 -ը նշանակվում է վանկասկիզբ (ՊՎՍ, ԹՆՎՍ): Արդյունքում առաջանում է $VC_1C_2 \cdot C_3V$ բաժանումը: Այնուհետև, C_1C_2 նույնական կապակցության խնդիրն է լուծվում: Վերջինս կարող է ունենալ երկու հնարավոր ելք.

1. Եթե C_1C_2 -ը լեզվում ձևությամբի հնարավոր կապակցություն է (ասել է թե՛ համապատասխանում է *հնչեղության և օրինականության* սկզբունքներին), մակերեսային մակարդակում այն նույնությամբ պահպանվում է՝ խախտելով լավ կազմված վանկավերջի անհրաժեշտ պայմանը: Օրինակ՝ *հաստալձիկ* բառում *լ* բաղաձայնը գրավում է վանկասկզբի դիրք, իսկ *ստ* բաղաձայնական խումբը, հանդիսանալով ձևությամբի ընդունելի/օրինական կապակցություն, մակերես է ելնում առանց լրացուցիչ ձայնավորական (*ը*) հենարանի:

(17)	$VC_1C_2.C_3V$	ՉեփոխՅԹԱԿԵՐՋԻ C_1C_2 ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝	ՆՈՒՅՆԱՏԻՊ ԿԵՐՋԱԴՐՈՐ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ ԲԱՌԵՐ	
	հաստլիկ հանձնել պաշտպան արբշիռ հանգչել ընդմիջում	հաստ-լ-իկ հանձ-ն-ել պաշտ-պան արբ-շիռ հանգ-չ-ել ընդ-միջ-ում	հաստ գանձ դաշտ որբ հանգ գումդ	փաստ տանձ հաշտ բորբ գանգ հանդ

2. Երբ C_1C_2 բաղաձայնական խումբը չի բավարարում լեզվի ֆոնոտակ-տիկական պահանջները և, հետևաբար, ձևությամբ չի հնարավոր կապակցություն չէ, ապա անմիջապես ծագում է $\mathcal{L}$ -ի զետեղման անհրաժեշտություն՝

$\mathcal{L}O_1\mathcal{L}_2\mathcal{L}_3 \rightarrow \mathcal{L}O_1\mathcal{L}_2.\mathcal{L}_3$ *սն.կ* (վանկասկիզբ)

սն բաղաձայնական խումբը ձևությամբ չի հնարավոր կապակցություն չէ, հետևաբար այն տարրալուծվում է $\mathcal{L}$ -ով:

(18)	ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՉԵՎ	ՎԱՆԿԱՏՈՒՄ	ԷԻ ՁԵՏԵՂՈՒՄ
/լուսնկա/	լուսն.կա	*սն	[լու.սըն.կա]
/սափրվել/	սափր.վել	*փր	[սա.փըր.վել]
/ակնթարթ/	ակն.թարթ	*կն	[ա.կըն.թարթ]

Հայերենում $\mathcal{L}$ -ի զետեղման մեխանիզմը հիմնականում քննարկվում է *հնչեղության հաջորդականության* պայմանի համատեքստում: Այսինքն՝ $\mathcal{L}$ -ի զետեղումը դիտվում է որպես անընդունելի, անօրինական բաղաձայնական կապակցությունների խնդիրը լուծելու արդյունավետ միջոց: Դատելով որոշակի կապակցությունների հատկությամբ միջավայրից և վանկաբաժանման որոշ լեզվահատկանշական կանոններից, կարելի է ենթադրել, որ $\mathcal{L}$ -ի կիրառման մեխանիզմները հաշվի են առնում ավելին, քան *հնչեղության* պայմաններն են: Ֆլայշհաքերի (Fleischhacker 2002) աշխատության և Ավետիսյանի ու Ջաքարյանի (2007), Աղայանի և Բարսեղյանի (1994), Սարգսյանի, Եզեկյանի և Սաքապետյանի (2009) գրքերում բերվող օրինակների վրա հիմնվելով, կարելի է պնդել, որ $\mathcal{L}$ -ի կիրառման մեխանիզմը ոչ բոլոր CC խմբերի նկատմամբ ունի միօրինակ կիրառություն: $\mathcal{L}$ - ի զետեղումը կատարվում է այնպես, որ հնչյութաբանական արտահայտությունների և նրանց հնչյունաբանական ձևերի միջև ընկալման նմանությունները հասնեն առավելագույնի: Հայ լեզվաբաններից շատերի աշխատություններում $\mathcal{L}$ -ի զետեղման մեխանիզմի վերլուծությունը սևեռված է վերջինիս կողմից բաղաձայնական խմբերը տարրալուծելու ասպեկտի վրա. *աղմկային + C* կապակցությունները

¹ Գծիկով (-) նշված են ձևային սահմանները:

տարրալուծվում են՝ ըն կապակցության *ներսում* տեղադրելու միջոցով, օրինակ՝ /կրակ/[կըրակ], /բնիկ/[բընիկ], /տվյալ/[տըվյալ] և այլն, մինչդեռ *չհական/սուլական+պայթական* (Շ/Ս+Պ) կապակցություններն ունեն բացառիկ կարգավիճակ, քանի որ մակերեսային մակարդակում ըն տեղադրվում է կապակցությունից առաջ, օրինակ՝ /սկիզբ/[^ըսկիզբ], /զգույշ/[^ըզգույշ], /շտապ/[^ըշտապ] և այլն:

Կարևոր է հստակ տարբերակում մտցնել նախասկզբնական (աղմկային+Բ (բաղաձայն), Շ/Ս+Պ) և վերջահար բաղաձայնական խմբերում ընի զետեղման անհամաչափության միջև. *նվազագույն վանկասկզբի սկզբունքը* (նկատենք, որ նախնական դիրքում Շ/Ս+Պ հնչյունախմբերը դիտարկվում են որպես *վանկավերջ-վանկասկիզբ* հարաբերություն), վերջահար CC հնչյունախմբերը ցուցաբերում են փոփոխական վարքագիծ: Սա պայմանավորված է լեզվահատկանշական *օրինականության պարամետրի* (հայերենը թույլ է տալիս բառավերջի/ձևությանվերջի բաղաձայնական խմբեր) և *ՀԲ հնչեղության հաջորդականության սկզբունքի* փոխներգործությամբ:

4.3 Ը-ի զետեղման անհամաչափությունները նախասկզբնական միջավայրում

Բառասկզբի/վանկասկզբի դիրքերը խստորեն ենթարկվում են հայերենին բնորոշ ԹՆՎՍ-ին, այսինքն՝ ցանկացած միջավայրում վանկասկիզբը պետք է ունենա առավելագույնը *մեկ* բաղաձայն: Անկախ հնչեղության ուրվագծից՝ բոլոր CC խմբերը տարրալուծվում են ընի միջոցով:

(19)	<i>ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ</i>	<i>Ը-ի ՁԵՏԵՂՈՒՄ</i>	<i>ՍԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՁԵՎ</i>
	/նկար/	/նկ/ [նըկ]	[նըկար]
	/ծնոտ/	/ծն/ [ծըն]	[ծընոտ]
	/վտիտ/	/վտ/ [վըտ]	[վըտիտ]
	/դրոշ/	/դր/ [դըր]	[դըրոշ]
	/խմոր/	/խմ/ [խըմ]	[խըմոր]

Միավանկ CVC(C) ձևերում ձայնավորի անկումը հանգեցնում է բաղաձայնական կուտակումների, ինչն էլ իր հերթին առաջ է բերում ըն - ի զետեղման անհրաժեշտություն:

(20)	<i>ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ</i>	<i>ԱԾԱՆՅՈՒՄ</i>	<i>ՁԱՅՆԱՎՈՐԻ ԱՆԿՈՒՄ</i>	<i>ՍԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՁԵՎ</i>
	/կիր/	/կիր-ի/	/կօր-ի/	[կըրի]
	/մուկ/	/մուկ-ան/	/մօկ-ան/	[մըկան]
	/սիրտ/	/սիրտ-անց/	/սօրտ-անց/	[սըրտանց]
	/հուր/	/հուր-եղեն/	/հօր-եղեն/	[հըրեղեն]

Շչական/սուլական + պայթական (Շ/Ս+Պ) բաղաձայնախմբերը ցուցաբերում են երկու էական հատկանիշ՝

(ա) նախասկզբնական միջավայրում Շ/Ս+Պ կապակցությունները անհրաժեշտ շնչեղության ուրվագիծ պահպանելու նպատակով գրավում են *տարավանկ* դիրքեր.

(բ) Շ/Ս+Պ կապակցությունները *նույնավանկ* են օրինական բառավերջի/ծնույթավերջի դիրքերում: Դիրքային նման բաշխվածությունը հիմնված է բացառապես լեզվի ֆոնոտակտիկայի վրա: Հնչեղության աճը Շ/Ս+Պ կապակցություններում չի խանգարում, որ վերջիններս հանդես գան վանկասկզբում: Ընդհանուր առմամբ, նախասկզբնական դիրքերում այս հնչախմբերը կամ տարրալուծվում են ներմուծվող *ը-ով*՝ շչականը/սուլականը որպես սկզբնաբաղաձայն թողնելով վանկասկզբում, կամ էլ կապակցության ձախ եզրում *ը-ի* ներմուծումով շչականը/սուլականը ստանում է նախասկզբնական վանկավերջի կարգավիճակ: Առաջին դեպքում շչականները/սուլականները վանկասկզբի օրինական հատույթներ են: Դրանք վերին բարձրացման ձայնավորի անկման հետևանք են և, ըստ էության, ուղղագրությամբ նույնական են խորքային բուն Շ/Ս+Պ կապակցությունների հետ.

(21)

ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ	ԱԾԱՆՑՈՒՄ	ՉԱՅՆԱՎՈՐԻ ԱՆԿՈՒՄ Շ/Ս+Պ→Շ/Ս+Պ/	ՄԱԿԵՆՍԱՅԻՆ ՁԵՎ [Շը/Սը.Պ]
/սուզ/	/սուզ -ալ/	/ս□զ-ալ/ → /սզ-ալ/	[սըքալ]
/շուք/	/շուք-եղ/	/շ□քեղ/ → /շք-եղ/	[շըքեղ]
/զուտ/	/զուտ -ած/	/զ□տ-ած/ → /զտ-ած/	[զըտած]

Բուն Շ/Ս+Պ կապակցությունները, ունենալով նվազող հնչեղության ուրվագիծ, համաձայն *հնչեղության հաջորդականության սկզբունքի*՝ միևնույն վանկին չեն պատկանում: Թե՛ ՀՔ և թե՛ հայերենին բնորոշ ֆոնոտակտիկական սկզբունքները **շչական/սուլական+պայթական** բաղաձայնախմբերը բաշխում են տարավանկ դիրքերի, որոնցում շչականը/սուլականը գրավում է վանկավերջի դիրք, իսկ պայթականը՝ վանկասկզբի դիրք: Այս փաստը հայերենում բացահայտ կերպով դրսևորվում է կապակցված խոսքում: Ժամանակակից հայերենում Շ/Ս+Պ հնչախումբը սովորաբար արտասանվում է առանց ը ձայնավորի: Թ. Ղարազյուլյանը գրում է. «... (ե)թե բառը սկսվում է շփականի և պայթականի՝ **սկ, սպ, ստ, սթ, սք, շպ, շտ, զք, զգ**՝ զուգորդություններով, ապա դրանցից առաջ հնչվում է մի թույլ *ը*, որը բառասկզբի մեկ կամ երկու բաղաձայնների հետ կազմում է գաղտնավանկ, ինչպես՝ ^Եսլտեղծել, ^Եսլպիտակ, ^Զլքաղված, ^Զլտապ, ^Եսլտրուկ, ^Եսլտվեր և այլն» (նշվ. աշխ., էջ 35) :

Նա զբոսնում է նախադասությունը հետևյալ արտասանական բաժանմանն է ենթարկվում՝ [նազ.բոս.նու.մէ], որտեղ [զ] սուլականը գրավում է վանկավերջի դիրք, իսկ նրան հետևում է [ք] պայթականը՝ վանկասկզբի բաղա-

ծայնի դիրք գրավելով: Մեկ այլ օրինակում, սակայն, որտեղ սուլականին բաղաձայն է նախորդում՝ *Ձեզ սպասում եմ*, մակերեսային մակարդակում բաժանումը տալիս է գաղտնավանկային *ը*-ով նախորդվող վանկավերջի սուլական՝ [ծե. **զլս**.պա.սու.մեն]: Այսուհանդերձ, անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ ոչ բոլոր *ՀՀական/սուլական+պայթական* միջավայրերում է կատարվում *ը*-ի զետեղում: Սա կախված է ՀՀականին/սուլականին նախորդող բաղաձայնի հնչեղությունից: Այս երևույթի մասին գրում է նաև Մ. Արեղյանը (1971, էջ 62-63): Նա, իհարկե որևէ կերպ չի անդրադառնում խնդրո առարկա բաղաձայնների *հնչեղության գործոնին*, բայց բաղաձայնական խմբերի ներսում գաղտնավանկային *ը*-ի ոչ միօրինակ վարքագիծը նախորաթափանցորեն կապում է հայերենում հնարավոր (օրինական) բառավերջի բաղաձայնական զուգորությունների հետ: Ակնհայտորեն, առավել մեծ հնչեղության բաղաձայններն իրենց հաջորդող ՀՀականի/սուլականի հետ կազմում են *CC* շարքեր, եթե իհարկե՝ վերջիններս լեզվում ձևությավերջի հնարավոր կապակցություններ են:

Դիտարկենք «Նոր դար սկսվեց», «Էլ սպասող չկա՞», «Ա՛յ զգոնություն» և «Խնդրում եմ սթափվե՛ք» նախադասությունները:

(22) ՀԱՅՆՈՐԴ + Շ/Ս+Պ	ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ	ՀՆՁՅՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ
ր + ՍՊ	/նոր դար սկսվեց/	[նոր.դարս.կըս.վեց]
լ + ՍՊ	/էլ սպասող չկա/	[էլս.պա.սող.չը.կա]
յ + ՇՊ	/այ զգոնություն/	[այզ.գո.նու.ց'ուն]
մ + ՍՊ	/խնդրում եմ սթափվեք/	[խըմթ.րու.մենմ.թափ.վեք]

Ը-ի դիրքը մեծապես պայմանավորված է բաղաձայնական որոշակի կապակցությունների *հնչեղության ուրվագծով*, հետևաբար, վերը քննարկված անհամաչափությունները բացատրվում են հենց կապակցությունների բնույթով: Մի շարք լեզուներում *CC* բաղաձայնախմբերի մեծամասնությունը տարրալուծվում է հավասար կամ բարձրացող հնչեղություն ունեցող կապակցությունների ներսում վանկարար ձայնավորի զետեղմամբ՝ /CC/→[C□C]: Այս մեթոդը լեզվաբանական գրականության մեջ հայտնի է *անապտիքսիս* անվանումով: Բաղաձայնախմբերի տարրալուծման մյուս մեթոդը, որ կոչվում է *պրոսթեսիս*, բնորոշ է շատ ավելի սակավաթիվ *Շ/Ս+Պ* կապակցությունների, որոնցում ձայնավորական հենարանը զետեղվում է չբարձրացող հնչեղության ուրվագծից առաջ՝ /CC/→[□CC]: *Շ/Ս+Պ* կապակցությունների նման առանձնահատուկ կաղապարը, ըստ Ֆլայշհաքերի (Fleischhacker 2002:79), արտացոլում է բոլոր լեզուներում առկա այն ընդհանուր միտումը, որն ուղղված է մակերես ելնող ելքային ձևերում ներմուծվող (=խորքային) կից հատույթների ամբողջականությունը ապահովելուն: Հայոց լեզվի դասագրքերում, ձեռ-

նարկներում վանկատման կամ տողադարձի կանոնները ևս տարբեր մոտեցումներ են դրսևորում Շ/Ս+Պ բաղաձայնախմբերի նկատմամբ: Շչական/սուլական+պայթական կապակցություններով սկսվող բառերը ստանուն են ըՇ/ըՍ+Պ ձևը, ինչպես հետևյալ օրինակներում.

(23)	<i>ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ</i>	<i>ՍԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՁԵՎ</i>	<i>ՎԱՆԿԱՏՈՒՄ</i>
	/ստերջ/	[ստերջ]	^Ը ս.տերջ
	/սկյուռ/	[սկյուռ]	^Ը ս.կյուռ
	/սպունգ/	[սպունգ]	^Ը ս.պունգ
	/զբոսանք/	[զբոսանք]	^Ը զ.բոսանք
	/շտապ/	[շտապ]	^Ը շ.տապ
	/շպար/	[շպար]	^Ը շ.պար

Կարոր է նշել, որ հայերենում տողադարձի համապատասխան կանոնը հատուկ անուններում արգելում է սուլականը/շչականն անջատել նրան հաջորդող պայթականից (ի տարբերություն հասարակ անունների): Այդպիսով, ըստ էության, պահպանվում է Ս/Շ+Պ կապակցության ամբողջականությունը (ասել է թե՛ ճշգրտորեն պահպանվում է ներմուծվող, մուտքային ձևը), ինչպես նաև լավագույնս ապահովվում է խնդրո առարկա բաղաձայնախմբեր պարունակող բառերի ընկալումը (Մարգարյան, 1997, էջ 219, օրինակների համար՝ Ավետիսյան և Զաքարյան, 2007, էջ 54): Այսպես, եթե ^Ըսկահակ, ^Ըզգոն բառերը կարող են տողադարձվել որպես ^Ըս-կա-հակ, ^Ըզ-գոն, համապատասխանաբար, ապա հատուկ անուններում տողադարձն սկսվում է Ս/Շ+Պ կապակցությունից հետո՝ Ստե-փան, Շտուտ-գարտ (*^ԸՍ-տե-փան, *^ԸՇ-տուտ-գարտ): Հետաքրքիր է նկատել, որ քննարկվող բաղաձայնախմբերը ծագումով հայերեն հատուկ անուններում սովորաբար չեն հանդիպում: Ֆլայշհաքերը նշում է. «Ներմուծվող ծայնավորները տեղադրվում են այնպիսի դիրքերում, որտեղ դրանք նվազագույն վնաս կարող են հասցնել լսողական ընկալմանը Ձայնավորական հենարանը դրվում է այնպես, որ ելքային ձևերը ընկալման նվազագույն շեղումներ ունենան իրենց մուտքային ձևերից» (օր. cit.:85):

Հայերենի փաստերը միանգամայն համադրելի են նման բացատրության հետ, և ստորև բերվող օրինակները, ենթարկվելով հատուկ քերականական կանոնների, վկայում են այն մասին, որ հայերենում ը-ի զետեղման անհամաչափությունը կարող է քննվել ոչ միայն լեզվաբանական համընդհանուր *հնչեղության սկզբունքի* լույսի ներքո, այլև ընկալունակության որոշակի նկատառումներով.

(24)	ՄՈՒՏՔԱՅԻՆ ՁԵՎ	ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ	ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՁԵՎ	ՎԱՆԿԱՏՈՒՄ (ԵԼՔԱՅԻՆ ՁԵՎ)
	Ստոկիոլմ	/ստոկիոլմ/	[^բ ստոկիոլմ]	Ստոկ.իոլմ
	Սպարտա	/սպարտա/	[^բ սպարտա]	Սպար.տա
	Սկազերակ	/սկազերակ/	[^բ սկազերակ]	Սկա.զե.րակ
	Շպիցբերգեն	/շպիցբերգեն/	[^բ շպիցբերգեն]	Շպից.բեր.գեն
	Շտետին	/շտետին/	[^բ շտետին]	Շտե.տին
	Շկոդեր	/շկոդեր/	[^բ շկոդեր]	Շկո.դեր

Փ. Աուերը համոզված է, որ ձևույթները չպետք է «վտանգվեն» հնչույթաբանական գործողությունների արդյունքում: Դրանք պետք է հնարավորինս անխաթար պահել՝ ընկալումը չդժվարացնելու համար (Auer 1990:14).

Հայտնի է, որ բոլոր լեզուներում ձևույթները մտային գործընթացների հիմնական միավորներն են: Հայերենում մուտքային ձևույթների վրա հնարավորին չափ քիչ ազդելու հնչույթաբանական նախապատվության լավագույն օրինակ է *ը* ձայնավորի գետեղման գործընթացը: *Ը*-ի գետեղման կանոնները նվազագույն չափով են միջամտում ձևույթների կառուցվածքին (տե՛ս Blevins 1995:226), հետևաբար դրանք

(25)

1. գերադասում են բառասկզբի հատույթներն ընդունել որպես վանկասկիզբ, օրինակ՝ /սլաք/→[սը.լաք] (*ըս.լաք), /դրոշ/→[դը.րոշ] (*ըդ.րոշ) /գտել/→[գը.տել] (*ըգ.տել) և այլն:
2. գերադասում են բառավերջի թափառող հատույթներն ընդունել որպես վանկավերջ, օրինակ՝ /կայսր/→ [կայ.սըր] (*կայս.րը), /սանր/→ [սա.նըր] (*սան.րը), /արկղ/→[ար.կըղ] (*արկ.ղը) և այլն:
3. կարող են զգայուն լինել ձևաբանական կառուցվածքի նկատմամբ: Այսպես, օրինակ՝ *հաստլիկ* բառի թե՛ [հաստ.լիկ] և թե՛ [հաս.տը.լիկ] կառույցները հնարավոր են հայերենում, մինչդեռ առանց գաղտնավանկային *ը* - ի կառույցին նախապատվություն է տրվում այն պարզ պատճառով, որ վերջինս «հավատարիմ» է իր մուտքային ձևին:

ԳԼՈՒԽ 5

ՎԱՆԿԱՅԻՆ ՀԱՇՎԱՐԿԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԸ ԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐԻ ՎԱՐՔԱԳԻԾԸ ՀՈԳՆԱԿԻ ՁԵՎԵՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

5.1 Հավելվածների հնչույթաբանական- ձևաբանական հատկությունները և դրանց նշանակությունը հոգնակի ընտրության մեխանիզմներում

Սույն ուսումնասիրության մեջ, ինչպես արդեն նշվել է, տեսականորեն հիմնավորված ու լեզվաբանական տեսակետից տրամաբանական է համարվում հայերենի CC բաղաձայնական կապակցությունները (խոսքը ձևայինների վերջափար դիրքերում թույլատրելի բաղաձայնախմբերի մասին է) դիտարկել որպես վանկավերջ-վանկասկիզբ հարաբերություններ: Այս հնչախմբերն ընդհանուր առմամբ ենթարկվում են *հնչեղության* և *օրինականության* պահանջների: Բայց, այնուամենայնիվ, որոշակի VCC] և VCCC] կապակցություններ առանձնահատուկ մոտեցում են պահանջում, քանի որ նման կառույցներում վերջադիր հատույթը երբեմն դրսևորում է հնչեղության առավել բարձր աստիճան, քան նախորդը, օրինակ՝ կարծր, կոճղ, մեղր, աստղ, եզր և այլն:

Ըստ որոշ հնչույթաբանների (Tranel 1995; Booij 1983; Plénat 1987)՝ CC կապակցություններում *հնչեղության սկզբունքը* խախտող բաղաձայնները զբաղեցնում են չափական սահմաններից դուրս դիրքեր, և, հետևաբար, դրանք համարվում են *հավելվածներ*: Վերջիններս սովորաբար չեն տեղավորվում կանոնավոր վանկային կաղապարներում և մինչև վանկատման որոշակի պահ չեն դիտվում որպես հնչույթաբանական վանկի մաս (տե՛ս Blevins 1995: 240): Այս հանգամանքը վանկատման գործընթացներում որոշակի խնդիրներ է առաջացնում (հատկապես վանկավերջի բաղադրիչի/ենթաբաղադրիչների առնչությամբ), որոնք էլ իրենց հերթին պահանջում են ոչ ստանդարտ մոտեցումներ: Նման դեպքերում հաճախ կիրառվում է *հնչեղությունն արգելափակող պայմանը*, որը բավականաչափ գործուն դեր է կատարում հայերենի վանկատման գործընթացներում: Սկզբունքը հետևյալն է.

Եթե որևէ տվյալ X չվանկատված հատույթի հաջորդում է մեկ այլ՝ հնչեղությամբ նրան հավասար կամ նրանից առավել հնչեղ Y հատույթ, ապա X հատույթը վանկատման տվյալ շրջանում մնում է չվանկատված:

(1) *ՀՆՁԵՂՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԳԵԼԱՓԱԿՈՂ ՊԱՅՄԱՆ (ՀԱՊ)*

* σ	
⋮	X վանկատման ենթակա հատույթ
↓	Y հավասար կամ առավել հնչեղություն ունի X-ի համեմատ
X <Y>	< > ամփոփում է չվանկատված նյութը

(տե՛ս Vaux 1998:86)

Այսպես, օրինակ՝ *մորթի* բառը վանկատման որոշակի պահի ենթարկվում է հնչեղությունն *արգելափակող պայմանին*։ Վանկատման ալգորիթմի համաձայն (եջ 93)՝ *n* հատույթը նշանակվում է որպես վանկի միջուկ (12i)՝ մորթի, այնուհետև, որպես վանկասկզբ՝ միջուկին է կցվում նրան անմիջապես նախորդող հատույթը կամ հատույթային կապակցությունը (12ii)՝ մՈ: Մյուս քայլով նախատեսվում է միջուկին անմիջապես հաջորդող հատույթը կամ հատույթային կապակցությունը կցել որպես վանկավերջ (12iii)՝ մՈր: Վանկատման մեխանիզմը հաջորդող *p* հատույթին թույլ է տալիս կցվել իրեն նախորդող *n*-ին (մՈրթ), քանի որ *np* հատույթային կապակցությունը հայերենում օրինական բառա-/վանկավերջ է (*օրինականության սկզբունք*)՝ հմմտ. խոըք, կաըք, երք, լուըք և այլն: Այստեղ, սակայն, վանկատման գործընթացի նման զարգացումը կանխվում է *հնչեղությունն արգելափակող պայմանի* ազդեցությամբ այն հիմունքով, որ *p* հատույթը չի կարող մտնել վանկատման փուլ, որովհետև նրան հաջորդում է չվանկատված, առավել մեծ հնչեղության հատույթ՝ *h*-ն: Հետևաբար, ստեղծվում է հետևյալ իրավիճակը՝ մՈր<թ>ի: Վանկատման հաջորդ պարբերությամբ *h* հատույթը նշանակվում է միջուկ՝ մՈր<թ>ի, ապա տեղի է ունենում հնարավոր վանկասկզբի կցում: Արդեն իսկ վանկատված *h* միջուկին *թ*-ն այժմ կարող է կցվել առանց արգելքի: Արդյունքում ստացվում է մՈր.թի վանկաբաժանումը՝ լավ կառուցված վանկերով:

Այս բաժնի խնդիրն է վերլուծել հավելվածների վարքագիծը հոգնակիի ընտրության մեխանիզմներում: Վերջիններս, ըստ էության, հայերենում հենվում են բացառապես վանկի հաշվառման վրա: Հայերենում արձանագրվում են արտաչափական տարրերի՝ հավելվածների *երեք* կարգեր: Փորձենք ցույց տալ, որ այդ տարրերը մտային վանկահաշվառման ժամանակ դեռևս «տեսանելի» չեն: Չափական կառուցվածքի մեջ հավելվածները ներգրավվում են միայն ածանցման հետագա փուլերում (տե՛ս Blevins op. cit.:223):

1. Պատմականորեն հոգնակիակերտ -p ձևույթ: Ժամանակակից հայերենում *p*-ն գրեթե լիովին կորցրել է նախկինում ունեցած իր բուն գործառույթը, հետևաբար հոգնակիակերտ -եր/-ներ ձևերը կցվում են բառին՝ առանց *p*-ն հեռացնելու: Օրինակ՝ *պարտք* բառը, որն ի սկզբանե հոգնակի արտահայտող ձև էր և կազմված էր *պարտ+p* ձևույթներից, ներկայումս գործածվում

է որպէս եզակի ձև: Ժամանակակից հայախոսների կողմից **-ք** պատմական ձևությո՞վ լեքսիկական միավորները իրացվում են որպէս ոչ վերլուծական, մենաձևությո՞ հիմքեր: Պարտք բառի նման, մի շարք բառերի հոգնակին ևս կազմվում է հիմքին հոգնակիակերտ վերջավորությո՞ւն ավելացնելով.

(2)	ԵԶԱԿԻ ՁԵՎ	ՀՈԳՆԱԿԻ ՁԵՎ
	պարտք	պարտք + եր պարտքեր
	հետք	հետք + եր հետքեր
	անցք	անցք + եր անցքեր
	աչք	աչք + եր աչքեր

2. Բառավերջի **-ր, -ղ**: Պատմականորեն, վերջահար *Շր* և *Շղ* կապակցությունները անջատված են եղել ձայնավորով, որը հետագայում լեզվական տարբեր գործընթացների հետևանքով ընկել է. *արկղ* բառը սերում է լատիներեն *arkula* բառից, *աստղ* բառը՝ *stēr, stel* բառերից, *ծանր* բառը կովկասյան *cona, acona* բառերից (տե՛ս Խաչատրյան 1988, էջ 60), *եզր* բառը սերում է *եզեր* ձևից և այլն: Սա նշանակում է, որ վերոհիշյալ բառերի վանկային բուն կառուցվածքը եղել է – *CV*ր կամ – *CV*ղ: Դիտարկենք *աստղային* ածանցված բառը.

(3)	R	R
	N \ O N O	N \ O N O N O N O
	\	\
	x x x x x	x x x x x x x x x
	ա ս տ □ դ	ա ս տ ե դ ա յ ի ն
	– C □	– C V ղ

Բառավերջի **-ս**: *Ս*-ն հանդիպում է թե՛ բառասկզբում և թե՛ բառավերջում (բառասկզբի դիրքը քննարկվել է 4.3-ում): Բառավերջի դիրքում *ս*-ն, ընդհանուր առմամբ, բառային մակարդակի ինքնուրույն միավոր է՝ ստացական կցությո՞: Եապես կարևոր է նկատել, որ հիմքային ձևությների վանկային հաշվարկը նախորդում է հազնակիի կանոնի գործարկմանը: Փորձենք մանրամասնել այս ենթադրությո՞ն՝ կենտրոնանալով (2) և (3) կետերի վրա, քանի որ (1)-ում հիշատակվող **-ք**-ն, կարելի է ասել, որևէ բարդությո՞ւն չի առաջացնում: **-ք**-ն հանդիպում է (հնչությաբանական) բառի աջ եզրում և, լինելով պայթական, իրեն նախորդող բաղաձայնի հետ կազմում է հնչեղության նվազող ուրվագիծ: Այսպիսով, *Շք* կապակցությունները սովորաբար ցուցաբերում են իջնող կամ (թե՛ն հազվադեպ) հավասար հնչեղության ուրվագիծ, ին-

չը, ամեն դեպքում, չի խախտում *հնչեղության հաջորդականության սկզբունքը* (ՀՀՍ) կամ լավ կազմված վանկավերջի պայմանը.

(4)	<i>ՎԵՐՋԱՄԱՐ ՇՔ</i>	<i>ՀՆՁԵՂՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ</i>
	կուրծք	հավասար
	հետք	հավասար
	բերք	իջնող
	հանք	իջնող

Այժմ քննենք (2) և (3) կետերը: Շր, Շղ և սՇ/Շս կապակցություններում ի հայտ են գալիս *հնչեղության և օրինականության* որոշակի խնդիրներ: Հոգնակիակերտ վերջավորությունները, ակնհայտորեն, չեն կարող ճշգրիտ կերպով կցվել, քանի դեռ հիմքի ձևայինները վանկատման անհրաժեշտ հաշվառում չեն անցել և, իհարկե՝ *հնչեղության/օրինականության* խնդիրները չեն լուծվել: Ինչպես արդեն նշվել է, հայերենում հնչյունաբանորեն լավ կառուցված վանկ ստանալու համար սովորաբար կիրառվում է *շ*-ի զետեղման մեթոդը: Սա փոխում է համապատասխան հիմքերում վանկերի խորքային կառուցվածքը: Բ.Վոքսը (2003), վերլուծելով վերջահար դիրքերում *շ*-ի զետեղման սկզբունքները և արևմտահայերենում ու արևելահայերենում հոգնակիակերտ վերջավորության ընտրությանը դրանց առնչությունը, ցույց է տալիս, թե ինչպես են վերջիններս տարբեր ձևերով լուծում հոգնակիի կազմության խնդիրները:

Նա արևմտահայերենի *շ*-ն հակված է դասել, Ջ. Լևինի (Levin 1987) բնորոշմամբ, այն «մականճ» *շ*-երի շարքը, որոնք, ի տարբերություն արևելահայերենում գործարկվող գաղտնավանկային *շ*-ի, «կիսատ» հնչյուններ են:

(5)	ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆ (ՊՈԼՍԻ ԲԱՐԲԱՌ)		
	<i>ԵՉԱԿԻ ՉԵՎ</i>	<i>ԵՉԱԿԻ ՉԵՎ + ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ</i>	<i>ՀՈԳՆԱԿԻ ՉԵՎ</i>
	/աստղ/	[աստ ⁰ ղ] + Եր	[աստղեր]
	/թուսղր/	[թուսղ ⁰ ր] + Եր	[թուսղեր]

«Կիսատ» *շ* հնչյունները (կամ, ընդհանուր առմամբ, «մականճ» ձայնավորները) ավելի կարճ են, քան սովորական ձայնավորները և չեն մասնակցում հնչույթաբանական գործընթացներին (Vaux, op. cit.:105): Այսպիսով, (5)-ում *շ* -ն «կիսատ» է, և տեղադրվում է հնչույթաբանական ածանցման վերջում՝ բառերի հնչյունաբանական կառուցվածքն ամբողջացնելու, ամփոփելու համար: Բ.Վոքսի կողմից Հ. Աճառյանից մեջբերված արևելահայերենի օրինակները այդքան էլ չեն համապատասխանում իրականությանը: Ստորև դրանք ներկայացվում են նույնությամբ.

(6)

ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՅԵՐԵՆ

ԵԶԱԿԻ ԶԵՎ	ԵԶԱԿԻ ԶԵՎ + ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ	ՀՈԳՆԱԿԻ ԶԵՎ
/աստղ/	[աստղը] + ներ	[աստղներ]
/վագր/	[վագըր] + ներ	[վագըրներ]

Կասկածի տակ առնելով վանկային հավելվածների նկատմամբ արևմտահայերենի ու արևելահայերենի ցուցաբերած մոտեցումների տարբերությունները, Վոքսը փորձում է խնդիրը բացատրել՝ անդրադարձ կատարելով *վերջադիր բաղաձայնի արտաչափականությանն* ու *հնչեղությունը արգելակիկող պայմանին* (Vaux op. cit.:107): Անշուշտ, այս երկու սահմանափակումները հսկայական դեր են կատարում հայերենի հնչույթաբանության մեջ: Խնդիրն այնուամենայնիվ այն է, որ Հ. Աճառյանից մեջբերված հոգնակի կառուցվածքներին նման օրինակներ, ամենամանրակրկիտ ուսումնասիրության դեպքում անգամ, հնարավոր չէ գտնել ո՛չ ժամանակակից հայերեն խոսքում և ո՛չ էլ համեմատաբար վերջին ժամանակներս լույս ընծայված լեզվի տեսական կամ գործնական ձեռնարկներում, դասագրքերում: Ժամանակակից հայերենի ձեռնարկներում ամփոփված համապատասխան նյութերը հանրագումարի բերելով կարելի է պնդել, որ հոգնակիի ընտրության ժամանակ արևելահայերենը հավելվածների հետ վարվում է ճիշտ այնպես, ինչպես արևմտահայերենը (օրինակների համար տե՛ս Բեդիրյան 1999, Աբրահամյան 1969, Սուքիասյան և Սուքիասյան 2002, Նազարյան 2008, Գալստյան 1978, Էլոյան 1963, Սուքիասյան 2008 և այլն): Հետևաբար, հոգնակիակերտ վերջվորության ընտրության կանոնը նույնությամբ կիրառելի է նաև արևելահայերենի նկատմամբ:

(7) ՄՏԱՅԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆՈՒՄ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՈԳՆԱԿԻ ԶԵՎԸ ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՈՂ ԿԱՆՈՆԸ

[+ հոգնակի, —] միջավայրում

σ (= 1վանկ) ⇔ /-եր/

այլուր ⇔ /-ներ/

(Vaux op.cit.: 104)

Որպեսզի վերլուծությունն ավարտուն և ամբողջական լինի, անհրաժեշտ է նախևառաջ դիտարկել նախասկզբնական CC բաղաձայնախմբեր պարունակող ձևեր: Վերջիններս մակերեսում հանդես են գալիս գաղտնավանկային ը-ով: Նախասկզբնական վանկերում ը-ի երևան գալը փոխում է բառերում վանկերի ընդհանուր թիվը՝ դրանք դարձնելով բազմավանկ: Հարց է ծագում. ինչու՞ են նախասկզբնական բաղաձայնական կապակցություններ ունեցող բառերը գաղտնավանկի հավելման արդյունքում համարվում բազմավանկ (և, հետևաբար, ստանում հոգնակիակերտ *-ներ* մասնիկը), իսկ վերջահար բա-

դաձայնական խմբեր պարունակող բառերը, որոնք նույնպես մակերես են ելնուն գաղտնավանկային ը-ով, դիտվում են որպես միավանկ բառեր (և ստանում հոգնակիակերտ *-եր* մասնիկը):

Սույն ուսումնասիրության մեջ առաջ է քաշվում մի վարկած, որի համաձայն մակերեսային մակարդակում ը-ի ներմուծումը կապված չէ հոգնակի ածանցների ընտրության հետ: Ենթադրվում է, որ բնիկ հայախոսները հոգնակիակերտ ձևային ընտրության ժամանակ դիմում են լեզվի վերացական հնչույթաբանական կառուցվածքին: Առաջադրվող դրույթն այն է, որ բնիկ հայախոսները հմտորեն բանեցնում են խորքային ձևերի վերացական կաղապարները, որոնք, ըստ էության, համապատասխանում են հայերենին բնորոշ՝ հնչույթաբանորեն լավ կառուցված վանկի (=միավանկ բառի) կաղապարին:

Փորձենք այժմ վերանայել հոգնակիի ընտրության գործընթացը քայլ առ քայլ: Նշենք, որ հատույթների հատկանիշային որակները (մասնավորապես՝ հնչեղության եզրագծերը) ժամանակավորապես անտեսվում են՝ տվյալ քննարկման մեջ էական չլինելու պատճառով:

1. (ա) Հայերենը վանկասկզբի/բառասկզբի դիրքերում թույլ չի տալիս բաղաձայնական կուտակումներ (տես 2.1): Հետևաբար, բոլոր CCV(C) նախասկզբնական կապակցությունները (բացառությամբ Cj-ի, որը համարվում է քմայնացած մենահատույթ՝ C^j) ցանկացած միջավայրում գրավում են տարավանկ դիրքեր: Ենթադրվում է, որ, հանդիպելով CCV(C) խորքային կաղապարին, բնիկ խոսողները՝ վանկի «ճիշտ» կազմությունը ստուգելու նպատակով՝ մտային մշակման են ենթարկում այն: Արդյունքում վերջինս վերածվում է մեր լեզվին բնորոշ լավ կազմված կառույցի՝ երկվանկ C.CV(C) ձևի: Սրան հետևում է հոգնակիակերտ *-ներ* վերջավորության կցումը:

(8)	ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՉԵՎ	ՀՆՉՈՒՅԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԱՆԿԱՏՈՒՄ	ՀՆՉՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՉԵՎ	ՀՈԳՆԱԿԻ ՉԵՎ
i.	/գլուխ/ /մշուշ/ /սլաք/ /շվի/	/գ.լուխ/ /մ.շուշ/ /ս.լաք/ /շ.վի/	[գը.լուխ] [մը.շուշ] [սը.լաք] [շը.վի]	[գըլուխներ] [մըշուշներ] [սըլաքներ] [շըվիներ]
ii.	/սպա/ /սպի/	/ս.պա/ /ս.պի/	[^Ը ս.պա] [^Ը ս.պի]	[^Ը սպաներ] [^Ը սպիներ]

(բ) Բաղաձայնական խմբեր թույլատրվում են ձևային/բառի վերջահար դիրքերում (Ջահուկյան 1974, էջ 88, Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 49, Vaux op. cit.:82): Ի տարբերություն CCVC ձևի՝ CVCC/VCC ձևը օրինական ձևային/բառային կառույց է հայերենում, հետևաբար լրացուցիչ «մտային մշակման» անհրաժեշտություն չի առաջանում՝ բավարարելու լավ կառուցված լի-

նելու պայմանը. միավանկ կառույցը *-եր* հոգնակիակերտ վերջավորություն է ստանում.

(9)	ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՉԵՎ	ՀՆՉՈՒՅԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԱՆԿԱՏՈՒՄ	ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՉԵՎ	ՀՈԳՆԱԿԻ ՉԵՎ
i.	/սարդ/ /ուրց/	/սար.դ/ /ուր.ց/	[սարդ] [ուրց]	[սարդեր] [ուրցեր]
ii.	/մայր/ /գունդ/	/մայ.ր/ /գուն.դ/	[մայր] [գունդ]	[մայրեր] [գընդեր]

(գ) Հայերենում արձանագրվող հավելվածները. բոլոր լեզուներում (C)VCC<C>/<(C)VC<C> կառույցների վերջահար հատույթները համարվում են արտաչափական և որևէ խոչընդոտ չեն հանդիսանում վանկատման համար: Վանկահաշվարկի առումով դրանք անտեսանելի են, ուստի (10i) և (10iii) ձևերը կառուցվածքով նման են (9)-ին.

(10)	ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՉԵՎ	ՄՐՏԱՉՎՓԱԿԱՆ ՏԱՐՐԵՐ	ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՉԵՎ	ՀՈԳՆԱԿԻ ՉԵՎ
i.	/եզր/ /կոճղ/	եզ<ր> կոճ<ղ>	[յեզըր] [կոճըղ]	[յեզրեր] [կոճղեր]
ii.	/դուստր/ /արկղ/	դուստ<ր> արկ<ղ>	[դուստըր] [արկըղ]	[դուստրեր] [արկղեր]
iii.	/մաքս/ /հոգս/	մաք<ս> հոգ<ս>	[մաքս] [հոքս]	[մաքսեր] [հոքսեր]

Թե՛ (9)-ը և թե՛ (10)-ն ունեն հնչույթաբանորեն նման կառուցվածք՝ (C)VC.C ~ (C)VC<C>/<CVC.C<C>, համապատասխանաբար, և ստանում են *-եր* հոգնակիակերտ վերջավորությունը: Անդրադառնալով հատույթային բովանդակությանը, կարելի է փաստել, որ հատկանիշային որակները հաշվի են առնվում վանկատման հետագա փուլերում:

Փաղտնավանկային ը-երը բացակայում են հոգնակիի ընտրության փուլում (Vaux, op. cit.: 122): (9) և (10) օրինակներում ակնհայտ է, որ ը-ի զետեղումը կատարվում է միայն վանկի սահմանագծերում (վանկի աջ եզրի և հավելվածի միջև)՝ *հնչեղության* պարտադիր պայմանի ազդեցությամբ: Փաստորեն, հնչույթաբանական հաշվառման գործընթացում հիմք հանդիսացող վանկը (հավելվածները չհաշված), հայերենում լավ կառուցված միավանկ բառի կազմություն ունի: Այսպիսով, այս ուսումնասիրության մեջ առաջ է քաշվում մի վարկած, ըստ որի՝ բնիկ հայախոսների կողմից հոգնակիի ընտրությունն ուղղորդվում է վանկային կառուցվածքի վերացական կաղապարների մասին կողավորված հնչույթաբանական գիտելիքով: Վանկային կառուցվածքում բոլոր անհրաժեշտ հնչույթ-

թաբանական ու հնչյունաբանական շտկումներն ու ճշգրտումները (ծայնավորի անկում, *հորանջի պայման, հնչեղության և օրինականության սկզբունքներ, հնչեղությունն արգելափակող պայման և այլն*) կատարվում են վանկատման հետագա հաջորդական փուլերում:

Ինչպես արդեն նշվել է, *ը* - ի զետեղումը գործի է դրվում անթույլատրելի բաղաձայնական զուգորդությունները «նորոգելու» նպատակով: Նախասկզբնական *CC* միջավայրերում *ը* - ի զետեղումը պարտադիր է, քանի որ [*CC*-ն խախտում է հայերենին բնորոշ *թույլատրելի նվազագույն վանկասկզբի սկզբունքը*] (12ա): Վերջահար *-CC* միջավայրերում *ը*-ն զետեղվում է միայն այն տեղերում, որտեղ լեզվին բնորոշ *հնչեղության/օրինականության սկզբունքները* խախտվում են (12բ).

i. *Հնչեղության/օրինականության սկզբունքներին համապատասխանող բաղաձայնական զուգորդություններ.*

(11)

ԽՈՐՔԱՅԻՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ

/տանձ/

[տանձ]

/երբ/

[երբի]

/ուղտ/

[ուխտ]

/մարտ.կոց/

[մարտ.կոց]

/անձ.րև/

[անձ.րև]

ii. *Ը-ի զետեղում պահանջող CC զուգորդություններ.*

(12) ա. Գաղտնավանկը *նախասկզբնական CC* խմբերում.

ԽՈՐՔԱՅԻՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ

/կղերական/

[կը.ղերական]

/նրա/

[նը.րա]

/ծրագիր/

[ծը.րագիր]

/խրամատ/

[խը.րամատ]

/կզաքիս/

[կը.զաքիս]

բ. Գաղտնավանկը *վերջադիր CC* խմբերում.

ԽՈՐՔԱՅԻՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ

/արկղ/

[ար.կըղ]

/կոճղ/

[կո.ճըղ]

/կարծր/

[կար.ծըր]

/կայսր/ [կայ.սըր]

[կայ.սըր]

/մեղր/

[մե.ղըր]

Կողավորված վերացական հնչույթաբանական արտահայտությունների և բնիկ խոսողների կողմից դրանց ենթադրյալ մանիպուլյացիաների մասին

վարկածը կարելի է որոշ առումով կապել «մտային վանկարան» հասկացության հետ (տե՛ս Levelt & Wheeldon 1994): Կողավորված վերացական կադապարները, որոնք կազմվում են լեզվին բնորոշ բաղադրիչ կառույցների համապատասխանությամբ, ամենայն հավանականությամբ «մտային վանկարանի» կարևոր մաս են կազմում և լավ կառուցված վանկեր ու բառեր կազմելիս ծառայում են որպես հիմնական բաղադրիչներ:

5.2 Հոգնակիի կազմության առանձնահատկությունները հայերենի բաղադրյալ ձևայիններում

Հայերենում հոգնակիի կազմության մեխանիզմը վերլուծելիս գործում ենք ձևայինների հետ: Վերջիններս մտային բառարանի կարևոր մաս են կազմում և մտային բարդ կառույցներում պահվում են որպես իմաստային, շարահյուսական, ձևաբանական, ինչպես նաև հնչույթաբանական քերականական հատկանիշներ պարունակող *փաթեթներ* (տե՛ս Williams 1981, 2007, Aitchison 1987, Vaux 1998, Bozsahin 2002, Pinker 2007): Վերոհիշյալ մակարդակների փոխհարաբերությունները պատկերված են ստորև (Vaux 1998:56).

(13) ՇԱՐԱՅՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

ԽՈՐԵԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

ՄԱԿԵՐԵԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

. ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ-ՇԱՐԱՅՈՒՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
. ՆԵՐՄՈՒԾՈՒՄ ՄՏԱԿՈՐ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐՈՒՄ
. ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ -ՀՆՉՈՒՅԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՆՉՈՒՅԹԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

ՀՆՉՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎ

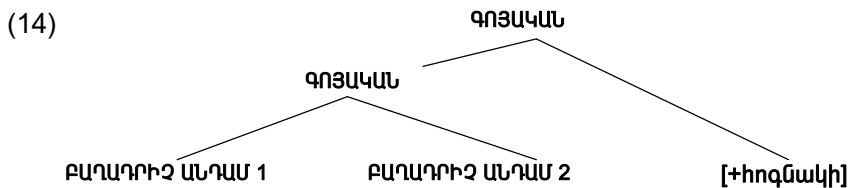
ՏՐԱՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎ

Ցանկացած տվյալ մակարդակում քերականական հատկանիշները, այս կամ այն կերպով, առնչվում են մյուս մակարդակների հատկանիշների հետ: (13)-ի կառուցվածքից դատելով կարելի է ենթադրել, որ լեզվաբանական նշված մակարդակներից յուրաքանչյուրն, իրոք, որոշակի հարաբերության մեջ է մյուսների հետ, ավելին՝ պայմանավորված է նրանցով: Կարևոր է տեսնել, որ յուրաքանչյուր մակարդակի համար մատչելի են ածանցման մախորդ մակարդակները կազմող կառույցները: Օրինակ, նախքան հնչույթաբանական մակարդակում գործելը, որոշակի տվյալ կառույցի համար հաճախ անհրաժեշտ կամ պարտադիր է լինում օգտվել ձևաբանական կամ շարահյուսական մակարդակ(ներ)ում տրամադրվող տեղեկությունից: Ասվածի վե-

րաբերյալ լավ օրինակներ կարող են ծառայել հայերենում բաղադրյալ ձևությունների *վանկատման առանձնահատկությունները* կամ, ասենք՝ միավանկ բառով/ձևությամբ վերջացող բարդությունների *հոգնակին կազմելու սկզբունքը*:

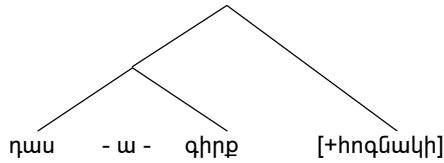
4.2-ում արդեն քննարկվել են բաղադրյալ ձևությունների վանկատման մեխանիզմները: Եզրակացությունն այն է, որ բաղադրյալ ձևությունների հնչույթաբանական վանկատման ընթացքում պարզապես անհնար է հաշվի չառնել ձևաբանական տեղեկությունը:

Այժմ անդրադառնանք միավանկ բառով/ձևությամբ վերջացող բարդությունների հոգնակի կազմությանը: Այսպես, բարդ բառի հոգնակին կազմելու ձևաբանական գործողությունից առաջ նրա բաղադրիչ անդամների վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկություն է տրամադրում շարահյուսական մակարդակը: Բարդ բառերի հոգնակի ձևի ընդհանուր գծապատկերը աստիճանական կարգով կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ (տե՛ս Vaux, op. cit.:57, Bozsahin, op. cit.:145)։

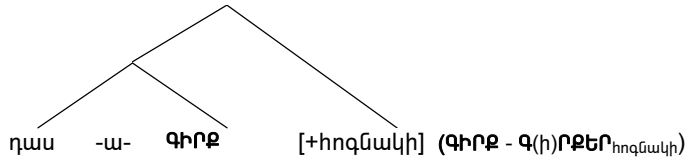

(14)-ը, սակայն, հոգնակիակերտ *-եր/-ներ* ձևերի վերջնական ընտրության խնդիրը չի կարող դեռևս լուծել: Բարդությանը հոգնակիակերտ *-եր* կամ *-ներ* ձև կցելուց առաջ նախ անհրաժեշտ է պարզել, թե նրա բաղադրիչ անդամներն ինչպիսի շարահյուսական հարաբերություններ են կազմում միմյանց նկատմամբ՝ համադասական թե՞ ստորադասական (տե՛ս Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 254-255): Բաղադրիչ անդամներն ըստ Բ. Վոքսի (1998) կազմում են, համապատասխանաբար՝ «*կենտրոնախույս*» (*exocentric*) և «*կենտրոնամետ*» (*endocentric*) բարդություններ: Բաղադրիչները ստորադասական կամ «կենտրոնամետ» փոխհարաբերության մեջ են, երբ (հիմնականում) վերջին անդամը հանդիսանում է բարդության գլխավոր բաղադրիչը՝ հիմնամասը: Վերջինիս վանկահաշվարկն էլ պայմանավորում է բարդության համապատասխան հոգնակի ձևը: Եթե այն միավանկ է՝ բարդությանը կցվում է *-եր* հոգնակիակերտ վերջավորություն: Օրինակ՝ նախապապ-եր, լեռնալանջ-եր, ծեռնափայտ-եր, արևածագ-եր, ջրափուս-եր, հացաղ(ու)ն-եր և այլն: Վերլուծենք *դասագիրք* բառը.

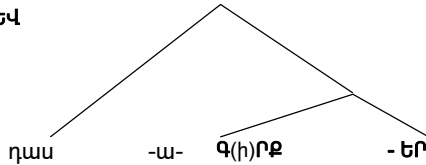
(15) ա. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՁԵՎ

բ. ՀԻՄՆԱՄԱՍ

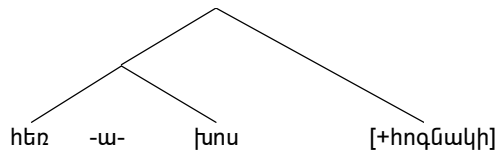
գ. ՎԵՐՁՆԱԿԱՆ ՁԵՎ

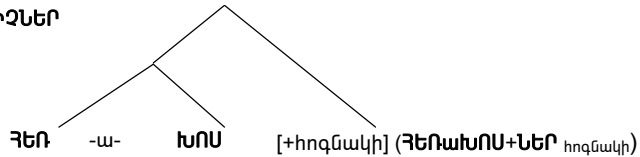
Համադասական կամ «կենտրոնախույս» բարդությունների դեպքում հոգնակիի կազմությունը, վանկահաշվարկը կատարվում է միանգամայն այլ սկզբունքով. եթե նկատի ենք առնում այն, որ բաղադրիչ անդամների միջև քերականական հարաբերությունները համազոր են և հնարավոր չէ նրանցից որևէ մեկին վերագրել գլխավոր բաղադրիչի գործառույթ, ապա բաղադրիչ անդամները քննվում են միևնույն հարթության վրա: Հոգնակիակերտ ձևույթի ներմուծման կանոնը խնդրո առարկա բարդությունը դիտում է որպես ընդհանուր առմամբ բազմավանկ կառույց և, հետևաբար, նրան կցվում է *-մեր*: Օրինակ՝ *Ժամացույց-մեր*, *հեռախոս-մեր*, *տարեդարձ-մեր*, *բանբեր-մեր* և այլն: *Հեռախոս* բառի ձևաբանական-շարահյուսական աստիճանակարգական գծապատկերը հետևյալն է.

(16)

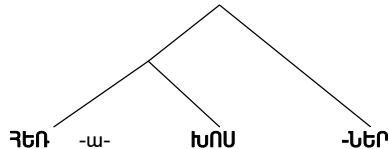
ա. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՁԵՎ

բ. ՀԱՄԱՁՈՐ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐ

գ. ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՁԵՎ

Ինչ վերաբերում է ընդհանրապես բարդ ձևույթներում հոգնակի ձևերի ընտրությանը, ապա հարկ է նշել, որ այն անկասկած շատ ավելի ընդգրկում և խորը վերլուծության կարիք ունի: Վերլուծություն, որտեղ հսկայական դեր ունեն բնիկ խոսողների կողմից որոշակի ձևույթների մտային՝ լեզվական-բնագոյային ու տրամաբանական մեկնաբանությունները: Նման վերլուծությունը բոլորովին այլ ուսումնասիրության նյութ է, քանի որ, ի թիվս վերը նշված լեզվաբանական կառուցվածքների, առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի *իմաստային-տրամաբանական բաղադրիչը*: Այսպես, թե ինչու, օրինակ՝ *նշանագիր* բարդությունը կարող է ստանալ թե՛ *-եր* և թե՛ *-ներ* հոգնակիակերտ ձևը, մեկնաբանվում է բարդության մեջ ԲԱՂԱԴՐԻՉ ԱՆՂԱՍ 2-ի ոչ այնքան ձևաբանական-շարահյուսական հարաբերություններով, որքան նրա *իմաստային-տրամաբանական* կառուցվածքով:

Նշանագիր հատույթը իմաստային մակարդակում կարող է հավասարապես ունենալ հետևյալ երկու իմաստները՝ *նշանների գիր* անվանական ձևույթ (հմմտ. սեպագիր, երկաթագիր, վերնագիր) և *նշաններով գրող* բայարմատ (հմմտ. մատենագիր, առակագիր, հեքիաթագիր): Միայն երկրորդ՝ *գիր* բաղադրիչի *իմաստային բաղադրիչի* տրամադրած տեղեկության հիման վրա է հնարավոր բաղադրիչների միջև համապատասխան շարահյուսական հարաբերություններ հաստատել և համապատասխան հոգնակիակերտ ձևույթը կցել:

(17)

ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ՁԵՎՈՒՅԹ

ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉ

ՀՈԳՆԱԿԻ ՁԵՎ

ՆՇԱՆԱԳԻՐ	↗	(ա) նշանագիր (Անվանական ձևույթ)	նշանագ(ի)րեր
	↘	(բ) նշանագիր (Բայական ձևույթ)	նշանագիրներ

Ելնելով սույն ուսումնասիրության վերլուծության նպատակներից ու բնույթից՝ այս ենթաբաժինը սահմանափակվում է միավանկ բառով/ձևությամբ վերջացող բաղադրյալ ձևությամբում հոգնակիի ընտրության սոսկ **վանկա-հաշվարկի** ընդհանրական սկզբունքի քննարկումով, նպատակ ունենալով ընդգծել քերականական մակարդակներում առկա փոխհարաբերությունների և, մասնավորապես, հնչությաբանական գործընթացների, կանոնների վրա ձևաբանական ու շարահյուսական տեղեկության կարևորության ու անխուսափելի ազդեցության փաստը:

ԳԼՈՒԽ 6

ՎԱՆԿԸ ԵՎ ՄԱՐԴՈՒ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՆՐԱ ՄԱՍԻՆ

6.1 Մարդկանց կողմից վանկաբաժանումն ուսումնասիրող լեզվաբանական փորձեր

Ընդհանուր առմամբ, հայերենի վանկաբաժանման մեխանիզմներում համընդհանուր քերականության կանոններից շեղումներ չեն արձանագրվում: Վերոհիշյալ մեխանիզմները պարզապես գործի են դնում լեզվին բնորոշ հատուկ պարամետրեր (որոնք ուսումնասիրված և հիմնավորված են ՀՔ տեսության կողմից)՝ առանց վանկային կառուցվածքի վրա գործող համընդհանուր սահմանափակումներում նկատելի խախտումներ կատարելու:

Հայերենում վանկերի տրոհման և վանկատման հնչույթաբանական տեսության միջև հարաբերությունները գնահատելու, ինչպես նաև մարդկանց կողմից վանկերը սահմանազատելու և տեսական վանկաբաժանումը համեմատելու (հավանաբար նաև հակադրելու) նպատակով, սույն ուսումնասիրության մեջ ներկայացվում է լեզվաբանական երկու փորձ:

Փորձերի ընթացակարգի ու հրահանգների ընտրությունը կատարվել է վանկերի ու դրանց հետ սերտորեն առնչվող մի շարք հայտնի հետազոտությունների հիման վրա (Hoard 1971, Treiman & Danis 1988; Fleischhacker 2002; Smith & Pitt 1999; Goslin & Floccia 2007; Treiman, Fowler, Gross, Berch & Weatherston 1995; Treiman 1986; Treiman, Bowey & Bourassa 2002; Content, Kearns & Frauenfelder 2001):

Փորձ 1

Տվյալ փորձի հիմքում ընկած էր դադար-ընդմիջում հրահանգը: Փորձի նպատակն էր պարզել, թե արդյո՞ք հայերենում որոշակի վանկային կաղապարների տրոհումը համատեղելի է վանկատման տեսության մեխանիզմների հետ:

Վերլուծության մեջ օրինակների բազմազանությունը ապահովելու նպատակով վերջիններս կազմվել էին հայերենի բոլոր բաղաձայնատեսակներից և հնարավոր վանկատեսակներից: Օրինակները բաժանված էին հինգ ենթախմբերի, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում էր որոշակի հնչյունային կաղապար (տե՛ս Հավելված Ա):

Առաջին ենթախմբի օրինակները VCV կապակցություններով երկվանկանի բառեր էին: Նման բառերի հիման վրա ուսումնասիրվում էր վանկատման գործընթացներում միջձայնավորական բաղաձայնների վարքագիծը՝ կախված նրանց հնչյունաբանական կատեգորիայից և շեշտի գործոնից: Խնդիր էր դրվում նաև պարզել, թե արդյո՞ք վերջիններս ազդում են խնդրո ա-

ռարկա (VCV) բաղաձայնների վանկատման վրա, երբ քննարկվող բաղաձայնները գտնվում են վանկերի սկզբում, վերջում կամ նույնիսկ միաժամանակ երկու դիրքերում էլ (ինչը ամբիսիլաբիկական¹ հատկության նշան է): Ենթադրվում էր, որ հայերենի բառային մակարդակում շեշտի պարբերական բնույթը (ածանցման յուրաքանչյուր փուլում վերջին ձայնավորի վրա ընկնող սիստեմատիկ շեշտը՝ VCV, ՊՎՍ-ի և ԹՆՎՍ-ի փոխազդեցությունը, ինչպես նաև հայերենում բաց վանկեր ստեղծելու նախապատվությունը կհանգեցնեին V.CV քերականական բաժանմանը: Բացի դրանից, հայերենում բոլոր ձայնավորները կարող են բառավերջի դիրք զբաղեցնել (ի տարբերություն, ասենք, անգլերենի), օրինակ՝ լեզու՛, ուղի՛, եթե՛, երեկո՛, տղա՛ ըիր՛ և այլն: (C)VCV շարքերը հայերենում հնարավոր բառեր են, հետևաբար, լեզվում V.CV տրոհումը որևէ կերպ չէր կարող հակասել հայերենին բնորոշ քերականական/հնչույթաբանական սկզբունքներին:

Երկրորդ ենթախմբի օրինակները բաժանվում էին երեք՝ առանձին դասեր ներկայացնող VCCV հնչյունախմբերի (երկվանկանի բառերում): Յուրաքանչյուր դասը համապատասխանաբար պարունակում էր բարձրացող, հավասար և իջնող հնչեղության միջանկյալ CC կապակցություններ: Փորձի այս բաժինը նպատակ ուներ պարզել, թե արդյո՞ք բաղաձայնական խմբերի հնչեղության ուրվագիծը կազդեր վանկաբաժանման որոշումների վրա, և արդյո՞ք ստացված արդյունքները համատեղելի կլինեին տեսության մեջ արծարծվող համապատասխան տեսակետներին: Սովորաբար, հայերենում CC միջանկյալ կապակցությունները՝ անկախ հնչեղության ուրվագծից, բաշխվում են երկու կից վանկերի միջև (Ռ. Թոխմախյան, 1983., էջ 30): Սա հնարավոր է բացատրել որպես ՊՎՍ-ի և ԹՆՎՍ-ի համագործակցության գործառույթ, որոնք միասին գերակա դիրք են զրավում *հնչեղության/օրինականության սկզբունքի* նկատմամբ:

VCC(C) կապակցությունները կազմում էին փորձի *երրորդ* ենթախումբը: Այստեղ խնդիր էր դրվում քննել երկու գործոն. VՇըC և VՇՇըC մակերեսային ձևերում վերջադիր շեշտի առանձնահատկությունը և *հնչեղության, օրինականության* սկզբունքների ազդեցությունը դրանց վրա: Նախնական ենթադրությունն այն էր, որ գաղտնավանկային ը-ի մեխանիզմները կկիրառվեն VCC(C) խորքային կապակցությունների նկատմամբ՝ համաձայն հայերենի համար առաջարկվող վանկատման ալգորիթմի:

Չորրորդ ենթախումբը ներառում էր բազմավանկ CV և CVC վանկեր պարունակող բառեր: Նպատակը՝ նման բառերի հիման վրա ձևաբանական-

¹ Ամբիսիլաբիկական (ambisyllabic) նշանակում է միաժամանակ երկու վանկերի պատկանող, երկու կից վանկերում դիրքեր զբաղեցնող: Անգլերենում նման վանկերի գոյության մասին փաստեր են արձանագրվում Թրիմանի և Դեյմիսի (Treiman and Danis 1988) համապատասխան աշխատության մեջ:

հնչույթաբանական բաժանումների ու շեշտի գործոնի քննարկումն էր: Կանխավարկածն այն էր, որ հնչույթաբանական բաժանումը գերակայող կլինի: Սա հիմնավորվում է այն իրողությամբ, որ, ի տարբերություն ձևաբանական բաժանման, շեշտի կողմից օժանդակվող հնչույթաբանական վանկաբաժանման գործընթացը տալիս է համեմատաբար հստակ սահմանագծված վանկային սահմաններ: Վերջինիս դեպքում լավ կազմված վանկի պայմանը կարող է խախտվել մակերեսային մակարդակում: Օրինակ՝ *քառատրոփ* բառի հնարավոր երկու տրոհումներ են.

ա. *հնչույթաբանական քա.ռատ.րոփ*

բ. *ձևաբանական քառ-ա-տրոփ*

Օրինակների վերջին ենթախումբը ներառում էր *նախասկզբնական և միջանկյալ Շ/Ս+Պ կապակցություններ*: Հայտնի է, որ ԹՆՎՍ-ն ՇՇ կապակցությունները տարրալուծում է ը-ի ներմուծման միջոցով: Սակայն ը-ի գետեղման մեխանիզմն իր բնույթով կախված է մասնավորապես այն կապակցության տեսակից, որի նկատմամբ այն կիրառվում է: Շչական/սուլական+պայթական (Շ/Ս+Պ) կապակցությունները մակերես են ելնում կապակցությունից *առաջ* գետեղված ը-ով: Հայերենում թե՛ նախասկզբնական և թե՛ միջանկյալ Շ/Ս+Պ կապակցություններում բաղաձայնները ստանում են տարավանկ դիրքեր: Պարզելու, թե արդյո՞ք շչական-պայթական վանկաբաժանման ընթացակարգը համանման է մարդկանց կողմից իրականացվող բնագոյային վանկաբաժանումներին, սուբյեկտներին տրվել էին Շ/Ս+Պ կապակցությունների վերոհիշյալ երկու դասերն էլ՝ նախասկզբնական և միջանկյալ դիրքերում:

Օրինակներ

Փորձի համար ընտրված օրինակների համակարգված ենթախմբերը համապատասխանաբար ներառում էին՝ միջձայնավորական VCV բաղաձայններ, իջնող, հավասար և բարձրացող հնչեղություն ունեցող միջանկյալ ՇՇ բաղաձայնախմբեր, արտաչափական տարրեր պարունակող (C)VCC և (C)VCCC բառեր, բազմավանկ բառեր, շչական/սուլական+պայթական (Շ/Ս+Պ) նախասկզբնական և միջանկյալ զուգորդություններ:

Մասնակիցներ

Փորձին մասնակցել են Լոնդոնում հայ համայնքի հիսուներկու ներկայացուցիչներ, որոնցից երեսուներկուսը կիրակնօրյա հայկական դպրոցի աշակերտներ էին: Նշենք, որ բոլոր մասնակիցները բնիկ հայախոսներ էին (լեզվի արևմտահայերեն և արևելահայերեն ճյուղերի կրողներ):

Ընթացակարգ

Մասնակիցները փոքր խմբերով (5-6 անձ) հրավիրվում էին փորձասենյակ, որտեղ նրանք զբաղեցնում էին իրարից որոշակի հեռավորությամբ առանձին նստարաններ: Այնուհետև, նրանց էին բաժանվում նախապես տպագրված ու պատրաստի օրինակներով թերթիկներ: Թերթիկների վրա

նշված էր առաջադրանքը: Առանց երբևիցե նշելու «*վանկ*» կամ «*վանկատել*» բառերը, փորձի մասնակիցներին առաջադրվում էր ներկայացված բառերը գծիկներով բաժանել հատվածների՝ նրանց տեսակետից նախընտրելի դարձրելի տեղերում¹:

Արդյունքներ և քննարկում

Ստացված արդյունքները վերլուծության են ենթարկվել ըստ թերթիկների վրա ներկայացված ենթախմբերի.

1. **VCV զուգորդությունը**, որը հայերենում ըստ էության ունի VCV՝ ձևը, ինչպես և ենթադրվում էր, վանկատվել էր որպես V.CV: Ընդհանուր կադապարից շեղումներ կային յոթ և յոթից ցածր տարիքի դպրոցականների պատասխաններում: Որոշ միջծայնավորական /ր/, /լ/, /մ/ բաղաձայններ (ծայնորդներ) պարունակող բառերում VC.V բաժանում էր գրանցվել: Ամբիսիլաբիկական դիրքեր ընդհանրապես չէին արձանագրվել: Եթե անգլերենում VCV կապակցությունները ձայնավորի թույլ կամ լարված լինելու պատճառով կարող են միջանկյալ վանկերում առաջացնել VC.V բաժանումը (տե՛ս Treiman & Danis, op. cit.), ապա հայերենում բացահայտ էր V.CV բաժանման նախապատվությունը՝ անկախ բաղաձայնին նախորդող ձայնավորի տեսակից կամ այդ ձայնավորի և հաջորդող (միջծայնավորական) բաղաձայնի կապվածության աստիճանից:

2. **VCCV զուգորդությունները** բաժանվել էին երեք ենթախմբերի՝ ըստ CC բաղաձայնախմբերի հնչեղության ուրվագծի: Ընդհանուր կադապարը, ինչպես և ակնկալվում էր VC.CV էր: Այդուհանդերձ, պատասխաններում բացահայտվեցին քննարկման արժանի որոշ ուշագրավ փաստեր.

ա. **VCC.V պատասխաններ**: Իջնող հնչեղության ուրվագիծ ունեցող այն բաղաձայնախմբերը, որոնք նույն վանկում մնալով լեզվում հնարավոր բառեր էին կազմում, որոշ մասնակիցների կողմից թողնվել էին նույն վանկում՝ VCC.V, այդպիսով խախտելով *պարտադիր վանկասկզբի սկզբունքը*: Օրինակ, որոշ պատասխաններում *վարսակ* բառը տրոհվել էր *վարս.ակ*, *սնդիկ* բառը՝ *սնդ.իկ* մասերի: Փորձի մասնակիցներին հավանաբար այսպիսի բաժանման էին հանգեցրել ձևաբանության վերաբերյալ գիտելիքները. *վարսակ* բառում րս զուգորդությունը բառավերջի հնարավոր բաղաձայնախումբ է (*հմմտ.* վարս, չորս, ներս, դուրս և այլն), իսկ *-ակ* մասնիկը օրինական նվազական վերջածանց է, նկատենք սակայն՝ ոչ տվյալ բառում: *Վարսակը* մենաձևությամբ բառ է: Նույնը վերաբերում է *սնդիկ* բառին: Վերջինիս «ձևաբանական»՝ *սնդ-իկ* բաժանումը արդարացվում է միայն լեզվում բառավերջի դի -

¹ Նկատի առնելով փորձի համար ընտրված օրինակներում հնչյուն-տառ կանոնավոր հարաբերությունները, ենթադրվում էր, որ գրավոր փորձ անցկացնելը կարող էր անձնա կամ նույնիսկ ոչ մի ազդեցություն չթողնել ակնկալվող պատասխանների վրա:

զուգորդության (*հմմտ.* հունդ, սանդ, խինդ, հանդ, գունդ, և այլն) և *-իկ* վերջածանցի հնարավոր գոյությամբ: Հարցվողների բավականին զգալի մասը նախապատվությունը տվել էր ձևաբանական (հիմք+վերջածանց) բաժանմանը:

բ. *V.CCV պատասխաններ*: CC բաղաձայնախմբերով բաղադրյալ վանկասկզբ ունեցող պատասխանները շատ չէին, սակայն, այնուամենայնիվ, արձանագրվել էին:

Վերլուծությունից պարզ դարձավ, որ վանկասկզբը «*մաքսիմալացվել*» էր (Onset Maximization) բացառապես այն օրինակներում, որոնցում քննարկվող բաղաձայնախումբը բարձրացող հնչեղություն էր դրսևորում և վանկասկզբի հնարավոր զուգորդություն էր այլ լեզուներում: Այս իրողությունը թերևս բացատրվում է նրանով, որ փորձին մասնակից բնիկ հայախոս աշակերտները, տանը հայերեն խոսելով ու կիրակնօրյա դպրոց հաճախելով հանդերձ, հիմնական կրթությունը, այնուամենայնիվ, ստանում էին անգլիական հանրակրթական դպրոցներում: Այսպիսով, նրանց կողմից կատարված (հայերենի վանկատման) առաջադրանքի վրա զգալի ազդեցություն էին գործել անգլերենի օրինական վանկասկզբի մասին նրանց ունեցած պատկերացումները:

(1)

ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ	ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՂԱՊԱՐ	CC	ԱՋԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆ ԿՐԱԾ ԿԱՂԱՊԱՐ (անգլերենի համեմատությամբ)
ագռավ	ագ.ռավ	գռ/gr	ա.գռավ (<i>հմմտ.</i> grain «հատիկ», grow «աճել»)
ապրուստ	ապ.րուստ	պր/pr	ա.ապրուստ (<i>հմմտ.</i> pray «աղոթել», price «գին»)
մաքրած	մաք.րած	քր/cr	մա.քրած (<i>հմմտ.</i> crown «թագ», crane «կռունկ»)
աքլոր	աք.լոր	քլ/cl	ա.քլոր (<i>հմմտ.</i> clay «կավ», clove «մեխակ»)
Սե/դրակ	Սե[թ].րակ	թր/tr	Սե. [թ]րակ (<i>հմմտ.</i> tree «ծառ», trunk «կմճիթ»)

3. (C)VCC և (C)VCCC զուգորդությունները վանկերի էին բաժանվել այնպես, ինչպես կանխատեսվում էր՝ հնչույթաբանական վանկատման սկզբունքների համաձայն: Գաղտնավանկային *ը*-ի գետեղումով VC<C> և VCC<C> ձևերի վերջադիր արտաչափական բաղաձայնները (հավելվածները) դրվել էին վանկավերջի դիրքերում: Վանկերի սահմանագծումը պայմանավորել էր *հնչեղության/օրինականության սկզբունքը*, օրինակ՝ VC<C> /եզր/→ եզ<ք> → [յե].զ(ը)ր կամ VCC<C> /աստղ/→ աստ<ղ> → աս. տ(ը)ղ:

4. Բազմավանկ բառերի հնչույթաբանական բաժանման ժամանակ չափահաս մասնակիցները տվել էին ակնկալվող պատասխաններ, մինչդեռ երեխաների պատասխանները տարբեր էին: Նրանք դրսևորել էին իրենց ձևա-

բանական գիտելիքներն ու ձևույթներ համադրելու ունակությունները: Ձևաբանական բաժանման դեպքեր կային նաև չափահասների պատասխաններում: Ենթադրվում է, որ դպրոցական քերականության պարտադիր մաս կազմող տողադարձի կանոնները էապես ազդել էին վանկերը սահմանագծելու մասնակիցների որոշումների վրա: Տողադարձի կանոնները սովորաբար «թույլատրում են» երկու հնարավոր բաժանում՝ ձևաբանական և հնչույթաբանական (տե՛ս Մարգարյան, մշվ. աշխ., Cioni 1997): Այս երկու ձևերին տեղյակ լինելը, հավանաբար, որոշակի դժվարություններ ու տարակուսանքներ է առաջացրել վանկատրոհման ժամանակ (դատելով հանձնված թերթիկներում գրված, այնուհետև ջնջված տարբերակներից): Հետաքրքիր էր այն հանգամանքը, որ տվյալ առաջադրանքում երկու հնարավոր բաժանումներից և ոչ մեկը մյուսի նկատմամբ առավելություն չունեին. երկուսից ստացված արդյունքները գրեթե հավասար էին: Կանխատեսումը, թե հնչույթաբանական տրոհումը կգերակայի՝ չհաստատվեց: VCV՝ հատույթները, ինչպես անգլերենում, այնպես էլ հայերենում վանկատվում են որպես V.CV՝. շեշտակիի ձայնավորը իրեն նախորդող բաղաձայնին գրավում է դեպի իր վանկասկզբի դիրքը (տե՛ս Treiman & Danis op. cit.): Սակայն, եթե անգլերենում շեշտը նշանակալի ազդեցություն ունի վանկատման մեխանիզմի վրա, հայերենում այն էական դեր չի կատարում: Ոչ միայն երկվանկանի (VCV՝ կազմությամբ) բառերն էին բաժանման V.CV կաղապարն ընդունել: Բազմավանկ բառերը ևս, ընդհանուր առմամբ, ստացել էին վանկաբաժանման միևնույն կաղապարը, հետևաբար, եթե նույնիսկ երկվանկանի բառերի հատույթավորման վրա շեշտը որոշ ազդեցություն կարող էր և ունեցած լինել, ապա, ենթադրվում է, որ շեշտի գործոնն, այնուամենայնիվ, այնքան էլ էական չէ:

5. Նախասկզբնական **Շ/Ս+Պ զուգադրություններին** երկու մոտեցում էր ցուցաբերվել. փորձի մասնակից այն դպրոցականները, որոնք դեռևս ծանոթ չէին տողադարձի կանոններին, չչական/սուլական+պայթական զուգադրությունները թողել էին նույն վանկում, օրինակ՝ /**զգուշավոր**/ → [**զգու.շա.վոր**], /**սկահակ**/ → [**սկա.հակ**], մինչդեռ նույն այդ դպրոցականները միջանկյալ միջավայրերում քննարկման առարկա Շ/Ս+Պ զուգորդություններին հետևողականորեն տվել էին տարավանկային կարգավիճակ՝ Շ/Ս.Պ, օրինակ՝ /**եսքեր**/ → [**ես.քեր**], /**ազգային**/ → [**ազ.գա.յին**] (Շ/Ս+Պ զուգորդությունների վանկատումը, ինչպես նաև նման հատույթային վարքագիծը քննարկվել է 4.3 բաժնում): Մյուս մասնակիցները և՛ նախասկզբնական, և՛ միջանկյալ Շ/Ս+Պ զուգորդությունները վանկատել էին ինչպես և կանխատեսվում էր՝ չչականը/սուլականը վանկավերջի, իսկ պայթականը՝ վանկասկզբի դիրքերում:

Փորձ 2

Այս փորձի նպատակն էր ուսումնասիրել ուղղագրության դերը վանկաբաժանման առաջադրանքներում: Ընդհանուր առմամբ, գրավոր հայերենը գրեթե նույնությամբ արտացոլում է արտասանությունը, ասել է թե՛ ուղղագրությունը հիմնականում համապատասխանում է հնչյունաբանական բառի իրականացման ընդհանուր պատկերացումներին: Սակայն գրություն-հնչյուն անկանոն հարաբերությունների երկու դեպք, այնուամենայնիվ, արժանի էր քննարկման: Դրանք էին՝ *Ch(բաղաձայն+հ)* զուգորդությունները, որոնցում *h* հատույթը հնչյունաբանորեն չի իրականացվում և որոշակի *CC(կրկնակ բաղաձայններ)* զուգորդություններ, որոնք ներկայանում են միջձայնավորական բաղաձայնի կրկնակի գրությամբ: Փորձի նպատակն էր պարզել, թե ինչպես և որքանով կարող է ուղղագրական գիտելիքը միջամտել գրավոր և բանավոր հատույթավորման բնագոյներին: Ենթադրվում էր, որ օրինակները բանավոր ներկայացնելու դեպքում հատույթավորումը ավելի քիչ ազդեցություն կկրի ուղղագրական պայմանականություններից, քան գրավոր տեսքով ներկայացնելու դեպքում և, որ պատասխանների արդյուքները կախված կլինեն մասնակիցների ուղղագրության իմացության մակարդակից:

Օրինակներ

Օրինակները բաժանված էին երկու դասի (տե՛ս Հավելված Բ): Առաջին դասը պարունակում էր *Ch* զուգորդություններով (համը *h*-ով) լեքսիկական միավորներ, իսկ երկրորդ դասը ներառում էր լեքսիկական միավորներ՝ VC_1C_2V կապակցություններում կրկնակ բաղաձայններով, որոնցում $C_1=C_2$, ինչպես ասենք՝ ուղղակի, երրորդ, երկկենցաղ և նման բառերում:

Մասնակիցներ

Փորձին մասնակցել են երեսունութե բնիկ հայախոս չափահասներ, ինչպես նաև կիրակնօրյա հայկական դպրոցի միջին և ավագ դասարանների քսանից ավելի սաներ:

Ընթացակարգ

Փորձի ընթացքը հետևյալն էր. առաջին հերթին օրինակների շարքերը մասնակիցների համար անհատապես ընթերցվում էին: Յուրաքանչյուր բառ լսելուց հետո նրանցից պահանջվում էր այն բանավոր կերպով հատույթավորել, մասերի բաժանել: Բանավոր պատասխանները մանրամասնորեն զրբանցվում էին:

Փորձի երկրորդ բաժնում մասնակիցներին էին բաժանվում միևնույն, այսինքն՝ առաջին բաժնի ընթերցումից նրանց արդեն ծանոթ բառաշարերի տպագրված թերթիկները: Այս անգամ առաջադրանքը հետևյալն էր. ներկայացված բառերը հատույթավորել՝ համապատասխան վանկաբաժաններում գծիկներ դնելով:

Արդյունքներ և քննարկում

Արդյունքներն, ընդհանուր առմամբ, նույնական էին. բանավոր առաջադրանքի ընթացքում **Ch** զուգորդությունների համը **h**-ն լիովին անտեսված էր: Հատույթների բաժանումը ուղեկցվում էր *համընդհանուր քերականության* և լեզվահատկանշական վանկատման սկզբունքներով. *պարտադիր վանկասկզբի սկզբունք*, CV (բաց) վանկերի բացահայտ նախապատվություն, *հնչեղության/օրինականության* սահմանափակումներ: Բոլոր VCCV ուղղագրական կադապարները, որոնց հնչյունական համարժեքը VCV զուգորդությունն է, վանկատվել էին որպես V.CV:

ԲԱՆԱՎՈՐ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔ

(2)	ՈւՂԱԳՐԱԿԱՆ ՁԵՎ խորքային արտահայտություն	ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎ մակերեսային արտահայտություն	ԲԱՆԱՎՈՐ ՀԱՏՈՒՅԹԱՎՈՐՈՒՄ
	/աշխարհիկ/	[աշխարիկ]	աշ.խա.րիկ
	/ընդհանուր/	[ընթանուր]	ըն.թա.նուր
	/հովհաննես/	[հովանես]	հո.վա.նես
	/ճանապարհորդ/	[ճանապարորթ]	ճա.նա.պա.րորթ
	/խորհուրդ/	[խորուրթ]	խո.րուրթ

Նույն վարքագիծն էր նկատվում կրկնակ բաղաձայնների բանավոր հատույթավորման ժամանակ.

(3)	ՈւՂԱԳՐԱԿԱՆ ՁԵՎ խորքային արտահայտություն	ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎ մակերեսային արտահայտություն	ԲԱՆԱՎՈՐ ՀԱՏՈՒՅԹԱՎՈՐՈՒՄ
	/ուղակի/	[ուղակի]	ու.ղա.կի
	/րաֆֆի/	[րաֆի]	րա.ֆի
	/ընդդեմ/	[ընդեմ]	ըն.դեմ
	/այբենարան/	[այբենարան]	այ.բե.նա.րան
	/մրրիկ/	[մըրիկ]	մը.րիկ

Գրավոր հանձնարարությունը հակառակ պատկերը տվեց. ուղղագրության և տողադարձի կանոնները զգալի ազդեցություն էին ունեցել վանկատման որոշումների վրա: Գրագետ մասնակիցների վանկաբաժանումները արտացոլում էին ուղղագրությունը: Թե՛ *համը h*-ն և թե՛ *կրկնակ բաղաձայնները* հաշվի էին առնվել գրավոր վանկատման ժամանակ:

ԳՐԱՎՈՐ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔ		
(4)	ՈւՂԱԳՐԱԿԱՆ ՁԵՎ խորքային արտահայտություն	ՀՆՁՅՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎ մակերեսային արտահայտություն
	ա. /աշխարհիկ/ /ընդհանուր/ /հովհաննես/ /ճանապարհորդ/ /խորհուրդ/	[աշխարհիկ] [ընթանուր] [հովանես] [ճանապարոթ] [խորուրթ]
	բ. /ուղակի/ /րաֆֆի/ /ընդեմ/ /այբբենարան/ /մրրիկ/	[ուղակի] [րաֆի] [ընդեմ] [այբբենարան] [մըրիկ]
		աշ.խար.հիկ ընդ.հա.նուր հով.հան.նես ճա.նա.պար.հորդ խոր. հուրդ ուղ.ղա.կի րաֆ.ֆի ընդ.դեմ այբ.բե.նա.րան մըր.րիկ

Հարկ է նշել, որ երկու առաջադրանքներում էլ՝ բանավոր և գրավոր, վանկաբաժանման մեխանիզմները համապատասխանում էին նախորդ բաժիններում քննարկված վանկատման համընդհանուր կանոններին ու սկզբունքներին:

6.2 «Ծտի լեզու» (գաղտնալեզու, լեզվախաղ)

«Ծտի լեզուն» հայերենի վրա հիմնված գաղտնալեզու/լեզվախաղ է, որի տեսական վերլուծությունը հիմնավոր վկայություն է տալիս հայերենի վանկերի ներքին աստիճանակարգական կառուցվածքի, վանկատման գործընթացում վանկային ենթաբաղադրիչների միջև որոշակի հարաբերությունների, ինչպես նաև լեզվի ռիթմային-չափական կառուցվածքի մասին:

Լեզվական խաղերն ու գաղտնալեզուները կամ այսպես կոչված՝ *ուղ-լիհնգները* հենց այնպես չեն ստեղծվում: Դրանք կիրառում են այն լեզվին (կամ հիմք-լեզվին) բնորոշ քերականական կանոններն ու սկզբունքները, որից ծագել են: Այսպիսով, ստեղծելով բազմատեսակ հերթագայություններ ու լեզվաբանական համատեքստեր, որպիսիք սովորաբար լեզվում չեն հանդիպում, «գաղտնալեզուները հաճախ կարևոր տեղեկություն են հաղորդում տվյալ լեզվի կամ, ընդհանրապես՝ լեզվի վերաբերյալ» (Walter 2002:178):

Գաղտնալեզուներում արձանագրվող որոշակի հերթագայություններն ու տեսական բացատրություններն այն մասին, *թե ինչու են գաղտնալեզվի կառուցներն ընդունում հատկապես այս կամ այն ձևերը, և թե ինչպիսին են լի-նում ինչույթաբանական մոտեցումները այդպիսի համակարգերում*, տեսա-

բաններին շատ բան կարող են հուշել հիմք-լեզվի ոչ գծային արտահայտությունների, չափական կառույցների, առոգաբանական գործողությունների և էլի շատ այլ լեզվաբանական իրողությունների մասին: Բազեմիլը կարծում է, որ լուղիինգները մարդու լեզվաբանական ներունակության անբաժանելի մասն են կազմում և, որպես այդպիսիք՝ կազմում են նաև լեզվաբանական տեսության բաղկացուցիչ մասը (տե՛ս Bagemihl 1995:711, Denham 2005):

Գաղտնալեզուն, որը քննարկվում է սույն աշխատության մեջ, հատկապես ուշագրավ է այն առումով, որ այն՝ ի տարբերություն մի շարք այլ գաղտնալեզուների (Verlan (ֆրանսերեն), Gibberish, Ubbly Dubby, Obbish, Pig Latin, Ibenglibish (անգլերեն), Hadramaut (արաբերեն), Фыцаўскун (ռուսերեն) և այլն), միայն որոշակի սոցիալական կամ տարիքային խմբի չի պատկանում: Նրանով խոսողների տարիքը տարածվում է դպրոցահասակ երեխաներից մինչև մեծահասակներ ու նույնիսկ՝ ծերունիներ (հաճախ ոչ գրաճանաչ): Քննարկվելիք գաղտնալեզվի ինֆորմանտները ծագումով Արարատյան դաշտի գյուղերից են: Ըստ նրանց տեղեկության՝ «ծտի լեզուն» իրենց գյուղական համրության բանավոր հաղորդակցման մշակույթի բաղկացուցիչ մասն է կազմում¹: Այս «լեզվով» խոսելու վերաբերյալ բացահայտ հրահանգներ կամ կանոններ չկան (նկատի առնենք «սովորողների» տարիքային տարբերություններն ու գրաճանաչության աստիճանը): Լուղիինգը յուրացվում է պարզապես լսելով և հետագայում հաղորդակցության մեջ ընդգրկվելով:

«Ծտի լեզուն» հիմնված է կանոնավոր հայերեն խոսքի վրա: Ինչպես անգլերենում Ubbly Dubby-ն կամ Ibenglibish-ը, այս լուղիինգն էլ բանեցնում է պարբերական ներածանցման (Iterative infixation) մեխանիզմը (տե՛ս Yu 2008): */ըգ/* մասնիկը զետեղվում է վանկասկզբի և հանգի միջև: Վանկուն զետեղման հատկապես այս տեղը պայմանավորված է հետևյալ իրողությամբ. կառուցվածքային այն փոփոխությունները, որոնք հաշվի են առնում վանկասկզբի ու հանգի ամբողջականությունը, ավելի հեշտ են յուրացվում, քան այնպիսիք, որոնք չեն «հարգում» դրանք (տե՛ս Treiman 1983; 1986): Շեշտն ընկնում է զետեղման տեղին հաջորդող վանկի վրա: Այսպես, *-ըգ-* մասնիկը զետեղվում է յուրաքանչյուր միջուկից առաջ՝ կազմելով (C)ը.գV վանկեր: Վերջիններս, իրենց հերթին, ստանում են (C)ը.գV՝ձևը.

(5)	ՀԻՍՔ-ԼԵԶՎԻ ԲԱՐ	ՍԱՄՆԻԿԻ ՁԵՏԵՂՈՒՄ (C)ը.գV	ԳԱՂՏՆԱԲԱՐ (C)ը.գV՝
	մորի ամառ	մը.գո.րը.գի ը.գա.մ ը.գառ	մը.գո՛.րը.գի՛ ը.գա՛.մ ը.գա՛ռ

¹ Հետևաբար, հաղորդակցության ընթացքում նրանց կողմից *գրավոր խոսքի* մանիպուլացիաները ամենայն հավանականությամբ պետք է բացառել:

Վերլուծության արդյունքներից երևում է, որ այս լուղիինգը խիստ պարտադիր չափական պայման է սահմանում ելքային ձևերի վրա: Խոսքն, ըստ էության, հանդես է գալիս որպես անշեշտ/թույլ և շեշտված/ուժեղ վանկերի կանոնավոր հաջորդականություն:

Վանկերում *-ըզ-* մասնիկը զետեղվում է այնպես, որ յամբական ոտք կազմվի (ոչ գաղտնալեզու հայերենի չափական կառուցվածքի մնանությունը):

(6)	<i>ՀԻՍՔ-ԼԵԶՎԻ ԲԱՐ</i>	<i>ԳԱՂՏՆԱԲԱՐ</i>	<i>ՅԱՄԲԱԿԱՆ ՈՏՔ</i>
	[հայր]	հը.գա՛յր	(*)
	[յերամ]	յը.գե.րը.գա՛մ	(*) (*)
	[աղավնի]	ը.գա.ղը.գաՎ.նը.գի՛	(*) (*) (*)

Հարկ է նշել, որ երկվանկ ոտքերում հիմք-բառերի հանգերը գտնվում են ոտքի հիմնամասի դիրքերում: Սա, իհարկե, պատահական չէ: Հայերենում հանգը (ինչպես նաև հանգին հաջորդող աջադիր տարրերը), ի տարբերություն մենահատույթ վանկասկզբի (հմմտ. C.VC կամ C.VC<C>), հիմնականում կազմում է վանկի առավել մեծ հատվածը (տե՛ս Գրիգորյան 1976): Հետևաբար, հանգերն ավելի շատ տեղեկություն կարող են տալ հիմք-բառի մասին և, այդպիսով, օժանդակել «խոսողների» կողմից հնչող գաղտնաբառի ընկալմանը: Գտնվելով ուժեղ դիրքում՝ ոտքի հիմնամասում, հիմք-վանկը նաև շեշտի միջոցով է առավելագույնս ընդգծվում (տե՛ս Harris 2000: 3)։

(7)	<i>ՀԻՍՔ-ԼԵԶՎԻ ԲԱՐ</i>	<i>ԳԱՂՏՆԱԲԱՐ</i>
	հարցնե՛լ	հը.գա՛ ըգ.նը.գե՛լ
	այրվա՛ծք	ը.գա՛ յը.վը.գա՛ ծք
	սանդղա՛կ	սը.գա՛ նը.ղը.գա՛ կ

«Գաղտնի» բառերի, ասել է թե՛ ելքային արտահայտությունների ռիթմային հերթագայությունները ղեկավարվում են լեզվում լավ կազմված ոտքերի վերաբերյալ պարտադիր պայմաններով: Չափական տեսության համաձայն՝ յուրաքանչյուր հիմք-վանկի ձախ եզրը ելքային ձևում պետք է համապատասխանի ոտքի ձախ եզրին: Քանի որ տվյալ լուղիինգը պահանջում է, որ գաղտնաբառերը տրոհվեն յամբական երկվանկ շարքերի, վանկային ոտքի երկ-ճյուղ (binary) լինելու պայմանը բավարարվում է միավանկ բառերում մասնիկի զետեղմամբ, օրինակ՝ սո՛ւր→սը.գո՛ւր, լո՛ւ→լը.գո՛ւ, որոնցում *-ըզ-* մասնիկի *ը-* և հիմք-վանկի հանգի ձայնավորը ապահովում են երկվանկ ոտքի առկայությունը:

(8)	ՀԻՍՔ-ԼԵԶՎԻ ԲԱՌ	ԳԱՂՏՆԱԲԱՌ	ՀԻՍՔ-ՎԱՆԿ(ԵՐ)	ՈՏՔԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄ
	սո՛ւր	սը.գո՛ւր	$\begin{array}{c} \sigma \\ \\ N \\ \\ \text{սուր} \end{array}$	$\begin{array}{cc} \sigma & \sigma \\ & \\ N & N \\ & \\ \text{սը. գո՛ւր} & \end{array} \quad (.*)$
	կատո՛ւ	կը. գա՛. տը. ո՛ւ	$\begin{array}{cc} \sigma & \sigma \\ & \\ N & N \\ & \\ \text{կա.տո՛ւ} & \end{array}$	$\begin{array}{cccc} \sigma & \sigma & \sigma & \sigma \\ & & & \\ N & N & N & N \\ & & & \\ \text{կը.գա՛.տը.գո՛ւ} & \end{array} \quad (.*)(.*)$

Մինչև այս պահը մասնիկի զետեղման մեխանիզմը բավականաչափ պարզ է թվում և իհարկե՝ հեշտ: Սակայն, որոշ հարցեր, այնուամենայնիվ, պարզաբանումներ ու առավել մանրամասն վերլուծություն են պահանջում.

- Ինչպիսի՞ լուծում են ստանում խորքային և մակերեսային ձևերի միջև եղած անհամապատասխանությունները «Ծտի լեզվում»:
- Արդյո՞ք հիմք-լեզվի բոլոր ֆոնոտակտիկական սահմանափակումները նույնպիսի դրսևորումներ են ունենում նաև գաղտնալեզվում:

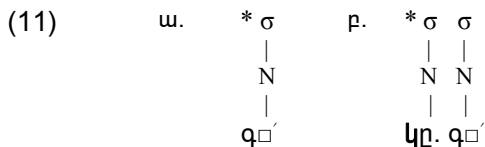
Վերը բերված օրինակները ներկայացնում են CV(C) կամ CVC(C) վանկային կառուցվածքներ: Այժմ վերլուծենք խորքային CCV(C) և Շ/ՄՊVC ձևերը: Ինչպես արդեն նախորդ բաժիններում քննարկվել է, CCV(C) կառույցը վանկատվում է C.CV(C) մասերի (ա), իսկ Շ/ՄՊVC(C) կառույցն ընդունում է Շ/Մ.ՊVC(C) ձևը (բ).

(9)	ՀԻՍՔ-ԼԵԶՎԻ ԲԱՌ	ՎԱՆԿԱՏՈՒՄ	Ը-Ի ՁԵՏԵՂՈՒՄ	ԳԱՂՏՆԱԲԱՌ
ա.	CCVC	C. CVC	Cը.CVC	Cը.գը.Cը.գVC
	/քսակ/ /սլաք/ /վտակ/ /շնորհ/	/ք.սակ/ /ս.լաք/ /վ.տակ/ /շ.նորհ/	[քը.սակ] [սը.լաք] [վը.տակ] [շը.նոր]	քը.գը.սը.գակ սը.գը.լը.գաք վը.գը.տը.գակ շը.գը.նը.գոր
բ.	Շ/ՄՊVC	Շ/Մ.ՊVC	ՇԵ/Մ.ՊVC	ը.գըՇ/ըՄ.Պը.գ VC
	/սկիզբ/ /գգույշ/ /շպար/ /ստահակ/ /սպիտակ/	/ս.կիզբ/ /գ.գույշ/ /շ.պար/ /ս.տա.հակ/ /ս.պի.տակ/	Շս.կիզբ Շգ.գուշ Շշ.պար Շս.տա.հակ Շս.պի.տակ	ը.գըս.կը.գիզբ ը.գըգ.գը.գուշ ը.գըշ.պը.գար ը.գըս.տը.գա.հը.գակ ը.գըս.պը.գի.տը.գակ

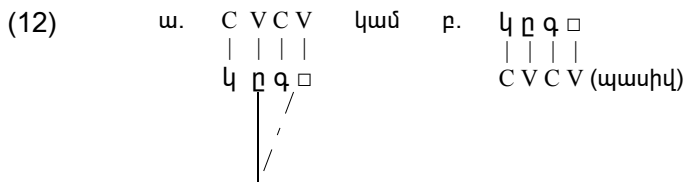
Ենթադրվում է, որ «Ծտի լեզվով» հաղորդակցվողները որպես մուտքային ձևեր գործածում են մակերեսային արտահայտությունները: Նրանց նման վարվելակերպը, թերևս կարելի է հիմնավորել այն իրողությամբ, որ հիմք-լեզուն մակերեսային մակարդակում հանդես է գալիս արդեն իսկ բոլոր անհրաժեշտ հնչյունական փոփոխությունների ենթարկված և կազմության համընդհանուր ու լեզվահատկանշական պարտադիր պայմանները բավարարած:

Խելամիտ ու շատ ավելի հեշտ է բանեցնել հիմք-լեզվի արդեն իսկ պատրաստի, լավ կազմված վանկերը, քան մի քանի փուլեր անցնել՝ խորքային արտահայտություններից մինչև գաղտնալեզվի ձևերը: Այսպես, ասենք՝ /կ.րակ/ խորքային ձևից սկսելիս, խոսողից կպահանջվեր նրանում զետեղել -ըզ- մասնիկը, ինչն իր հերթին կհանգեցներ կը.գ.րա՛կ ձևին: Այստեղ կը.գ. հատվածում երկրորդ վանկը ակնհայտորեն խախտում է ոտքի երկճյուղայնությունը/երկանդամությունը (foot binarity): Խոսողը հաջորդ քայլում պիտի մտածեր *հավելման գործողության* (augmentation strategy), այսինքն՝ կը.գ.՝.րը.գա՛կ ձևում միջուկի դատարկ դիրքը (նաև պոտենցիալ շեշտակի դիրքը) լրացնելու մասին: Փաստորեն, կը.գ.՝ կառույցն այս գաղտնալեզվի համար վատ կազմված վանկ ունի, եթե հաշվի առնենք հետևյալ երկու գործոնները.

- (10) ա. գ.՝ վանկում բացակայում է պարտադիր միջուկային բաղադրիչը
բ. կը. գ.՝ -ն խախտում է ոտքի երկճյուղ/երկանդամ լինելու պայմանը.

Խոսողի առջև նաև մեկ այլ խնդիր է ծառանում. *ի՞նչ հատույթով լրացնել միջուկի դատարկ դիրքը*: Այս լրացումը կարող է կատարվել կամ (ա) պատճենելով մասնիկի միջուկի ձայնավորը (տվյալ դեպքում ը-ն) կամ էլ (բ) զետեղել մի որևէ չեզոք ձայնավորական հատույթ:

Այս բոլոր քայլերից խուսափելու համար, «Ծտի լեզվով» խոսողները պարզապես վերցնում են հիմք-վանկի մակերեսային ձևը, և այն ենթարկում

անհրաժեշտ փոփոխությունների: Մակերեսի գաղտնավանկային ը-ն այստեղ հսկայական դեր է կատարում, քանի որ վերջինիս շնորհիվ բոլոր վանկային միջուկները մակերեսում ունենում են զբաղեցված դիրքեր:

(13)

<i>ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ</i>	<i>ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՁԵՎ (Ը-ն՝ գետեղված)</i>	<i>«ԾՏԻ ԼԵՁՈՒ»</i>
/կ.րակ/	[կը.րակ]	կը.գը.րը.գակ
/ս.խալ/	[սը.խալ]	սը.գը.խը.գալ
/ք.թոց/	[քը.թոց]	քը.գը.թը.գոց
/գ.դալ/	[գը.թալ]	գը.գը.թը.գալ
/խ.ցիկ/	[խը.ցիկ]	խը.գը.ցը.գիկ
/շ.վի/	[շը.վի]	շը.գը.վը.գի

Շ/ՄՊՎ(С) ձևերը նույն սկզբունքով են փոփոխվում, ինչ որ ССՎ(С) ձևերը. գաղտնալեզվի ձևերը առնչվում են բացառապես մակերեսային արտահայտությունների հետ: Վերցնենք օրինակ՝ *սպիտակ* (/ս.պի.տակ/→ [ըս.պի.տակ]) բառը. համապատասխան գաղտնի ձևը ստանալու համար -ըգ- մասնիկը կցվում է լուղլինգի կանոնի համաձայն, կազմելով ը. *զը՛ս.պը. գի՛տը. գա՛կ* ձևը: «Ծտի լեզվին» տիրապետողները անհավատալի հմտությամբ են լուծում շչականով/սուլականով նախասկզբնական վանկավերջի խնդիրը: Սա լավագույնս երևում է նրանց կապակցված խոսքում.

(14)

ՀԻՄՔ-ԼԵՁՎԻ ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ	ա. /դու մի սկս-իր/	բ. /եդ մարդ-ն սպա չէ/
ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՎԱՆԿԱՏՈՒՄ	[դու.միս.կը.սիր]	[էտ.մարթ.նըս.պա.չէ]
ԾՏԻ ԼԵՁՈՒ	դը.գո՛ւ.մը.գի՛ս.կը.գը՛.սը.գի՛ր	ը. գէ՛տ.մը. գա՛րթ.նը. գը՛ս.պը. գա՛.չը. գէ՛

Ակնհայտ է, որ գաղտնալեզուն կառուցվում է բանավոր խոսքի հիման վրա, որն էլ իր հերթին նույնացվում է մակերեսային ձևերի հետ: Այլ կերպ ասած՝ լուղլինգը բանեցնում է բառերի ոչ թե հնչույթաբանական (=խորքային), այլ հնչյունաբանական (=մակերեսային) կառուցվածքները: Այդ է պատճառը նաև, որ խորքային համը և/կամ կրկնակ հատույթները գաղտնալեզվի ձևերում անտեսվում են և, հետևաբար, դրանցից բացակայում:

(15)

<i>ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ</i>	<i>ՀՆՁՅՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՁԵՎ</i>	<i>ԳԱՂՏՆԱԼԵՁՈՒ</i>
/աշ.խար.հիկ/	[աշ.խա.րիկ]	ը.գաշ.խը.գա.րը.գիկ
/հով.հան.նես/	[հո.վա.նես]	հը.գո.վը.գա.նը.գես
/ուղ.դա.կի/	[ու.դա.կի]	ը.գու.ղը.գա.կը.գի
/ին.նե.րորդ/	[ի.նե.րորդ]	ը.գի.նը.գե.րը.գորդ

Քննարկման մյուս հարցն այն է, թե արդյո՞ք հայերենի հիմք-լեզվի բոլոր ֆոնոտակտիկական սահմանափակումները նույնությամբ գործում են նաև «Ծտի լեզուն» կոչվող գաղտնալեզվում: Վերջինս գործարկում է հիմք-լեզվի լավ կազմված վանկերը՝ VC (ըզ) մասնիկ զետեղելով օրինական (C)(C)V(C)(C) վանկերում: Արդյունքում առաջանում են բացարձակապես օրինական CV.CV(C)(C) կամ V.CV(C)(C) հնչաշարեր:

(16)	ՎԱՆԿԻ ՏԵՍԱԿԸ	ԴԻՄՔ-ԲԱՌ	/ըզ/ ՄԱՍՆԻԿ	ԳԱՂՏՆԱԼԵԶՎԻ ԲԱՌ
	CV	[բու]	բբ.գու	բբ.գո՛ւ
	VC	[իժ]	ը.գիժ	ը.գի՛ժ
	C.CV	[կըծու]	կը.գը.ծը.գու	կը.գը՛.ծը.գո՛ւ
	VCC	[այտ]	ը.գայտ	ը.գա՛յտ
	CVC	[սար]	սը.գար	սը.գա՛ր
	C.CVC	[խըրատ]	խը.գը.րը.գատ	խը.գը՛.րը.գա՛տ
	CVCC	[միրք]	մը.գիրք	մը.գի՛րք
	C.CVCC	[բըրինձ]	բը.գը.րը.գինձ	բը.գը՛.րը.գի՛նձ

Հետաքրքիր է, որ նույն մոտեցումը չի ցուցաբերվում մակերեսային մախասկզբնական C_յ (սահումային / հատույթով) բաղաձայնախմբեր պարունակող հիմք-վանկերի նկատմամբ, ինչպես օրինակ՝ *կյանք, բյուր, նյութ, գյուղ, սկյուռ, դյուրին* և այլն: C_յ բաղաձայնախմբերը հայերենում չեն խախտում *բույլատրելի նվազագույն վանկասկզբի սկզբունքը* (ԹՆՎՄ)։

(17)	* σ σ	σ σ
	/\ /\	/\ /\
	O N O N O	O N O N O
	/\	
	դ՛յ ու ր ի ն	դ՛ ու ր ի ն

«Ծտի լեզուն», սակայն, *վանկասկզբի* որևէ քմայնացված բաղաձայն չի հանդուրժում: Այստեղ ավելորդ չէ նշել, որ *վերջադիր* բաղաձայնական զուգորդություններն այս գաղտնալեզվում գործում են բացառապես այն սկզբունքներով, որոնք բնորոշ են հիմք-լեզվին: Այնուամենայնիվ, հանգի բաղադրիչի ամբողջականությունը չխախտելով, գաղտնալեզվի կանոնները տարրայուծում են C_յ զուգորդությունը (տե՛ս նաև Idsardi et al. 2005), ապա հիմք-լեզվի գաղտնավանկային ը-ի զետեղման մեխանիզմը կիրառում այս գաղտնալեզվում մախասկզբնական C.C համարվող C._յ բաղաձայնական զուգորդության նկատմամբ: Վերջինս մակերես է դուրս գալիս գաղտնավանկով՝ C₁ը.C₂ (C₂=յ), /ս.յուն/→ [սը.յուն]՝ /ս.րահ/ →[սը.րահ] կառույցի նմանությամբ: Հենց այս Cը.CVC ձևն էլ որպես մուտքի ձև է ծառայում գաղտնաբառի կազմավորման համար:

(18)	ՀԻՍԹ-ԲԱՌ	ՉԱՂՏՆԱԼԵԶՎԻ ՎԱՆԿԱՏՈՒՄ	Ը-Ի ՁԵՏԵՂՈՒՄ	ՉԱՂՏՆԱԲԱՌ
	CjVC(C)	CjVC(C)	Cը.jVC(C)	Cը.գը.յը.գVC(C)
	[հ'ուս]	/հ.յուս/	/հը.յուս/	[հը.գը.յը.գուս]
	[ծ'ուն]	/ծ.յուն/	/ծը.յուն/	[ծը.գը.յը.գուն]
	[կ'անք]	/կ.յանք/	/կը.յանք/	[կը.գը.յը.գանք]
	[ճ'ուղ]	/ճ.յուղ/	/ճը.յուղ/	[ճը.գը.յը.գուղ]
	[լ'արթ]	/լ.յարթ/	/լը.յարթ/	[լը.գը.յը.գարթ]
	[թ'ուր]	/թ.յուր/	/թը.յուր/	[թը.գը.յը.գուր]

Շ/ՍCj զուգորդություններ պարունակող վանկերը գաղտնալեզվի համապատասխան ձևեր ընդունելու համար անցնում են հետևյալ փուլերը.

1. Շչականը/սուլականը ստանում է վանկավերջի դիրք՝ ռ. գըՇ/Ս:

2. Հիմք-լեզվում օրինական համարվող Cj վանկասկիզբը տրոհվում է երկու «վանկի»՝ C.CVC = C.jVC:

3. Վանկասկզբի և զետեղվող մասնիկի հատույթները համապատասխանեցվում են հիմք-լեզվում լավ կառուցված երկվանկ ոտքի կաղապարին:

4. Աջակողմյան հանգը փոխակերպվում է՝ ինչպես սովորաբար: Տեսնենք, թե ինչպես է այս կանոնակարգը գործում իրական օրինակների վրա.

(19)

ՀԻՍԹ-ԲԱՌ	ՍԿՅՈՒՌ	ՍՓՅՈՒՌ
1. Նախասկզբնական (Շ)չականիմ/ (Ս)ուլականիմ տալ վանկավերջի դիրք	ըս.կյուռ	ըս.փյուռք
2. Տարրալուծել Cj զուգորդությունը	ըս.կ(ը).յուռ	ըս.փ(ը).յուռք
3. Կազմել երկվանկ ոտք (.)	ը.գըս.կը. գ(ը) (.) (.)	ը.գըս.փը. գ(ը) (.) (.)
4. Ավարտել գործընթացը մնացած վանկերում	յը. գուռ (.)	յը. գուռք (.)
ՉԱՂՏՆԱԼԵԶՎԻ ԲԱՌ	ը.գըս.կը.գը.յը.գուռ	ը.գըս.փը.գը.յը.գուռք

Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ օրինական վանկասկզբի հատույթները ճեղքելու պատճառն ամենևին էլ հնչույթաբանությամբ չի պայմանավորված: «Ծտի լեզվով» խոսողների ոչ լեզվաբանական (naïve) բացատրություններից պարզ է դառնում, թե ինչու են Cj զուգորդությունները գաղտնալեզվում անընդունելի: Ինֆորմանտները կարծում են, որ հիմք-լեզվի բառերը մասնիկով հնարավորինս հաճախ ընդմիջելը (հնչույթաբանական ձևակերպումով՝ վանկասկզբի ճյուղավորումը) դժվարացնում է գաղտնաբառի վերծանումը, ապակողավորումը: Բնիկ հայախոսների այս փաստարկը համահունչ է տեսական այն վարկածին, թե խոսքի ընկալման ժամանակ վանկասկիզբն «ապահովում է լեքսիկական մոտքերի ու վանկաբաժանման սահման»:

նագծերի մատչելիությունը» (տե՛ս Content et al.:197): Եվ, քանի որ գաղտնալեզվի նպատակն, ի սկզբանե հաղորդակցությունը օտարներից ծածուկ պահելն է, ապա խոսողները ճեղքում են նաև ոչ գաղտնալեզու հայերենում թույլատրելի նախասկզբնական բաղաձայնական զուգորդությունները՝ լեքսիկական միավորների մատչելիության գործընթացը որքան հնարավոր է բարդացնելու, խճճելու համար: Ընկալման գործոնի հետ առնչվող այս հանգամանքը ևս վկայում է հայերենում վանկերի աստիճանակարգային կառուցվածքի մասին:

Գաղտնալեզվի «կանոնների» քննության մեջ, ընդհանուր առմամբ, արտացոլվում է այն իրողությունը, որ նույնիսկ անգրագետ, ոչ գրաճանաչ մարդիկ կարող են զարմանալիորեն լավ տիրապետել լեզվի կառույցներին, հմտորեն բանեցնել վանկի բաղադրիչներն ու ենթաբաղադրիչները, ավելին, կիրառել վանկատման բարդ մեխանիզմներ՝ առանց երբևիցե գիտակցորեն տիրապետելու համապատասխան «կանոններին»:

Հավելված Ա

Փորձ 1-ը ներկայացնող օրինակներն ու նրանց համապատասխան հնչյունաբանական (IPA) արտահայտությունները:

VCV	VCCV	VCC(C)	ԲԱՋՄԱՎԱՆԿ ԲԱՌԵՐ	Շ/Ս+Պ ՋՈՒԳՈՐՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
	(i) ՀԱՎԱՍՏՈՐ ՀՆՉԵՂՈՒԹՅԱՍԻ ԸՇ ԽՍՐԵՐ	(i) VCC	ԵՌԱՎԱՆԿ ԲԱՌԵՐ	(i) ՆԱԽԱՍԿՋԲՆԱԿԱՆ Շ/Ս+Պ ՋՈՒԳՈՐՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
կաթիլ	պատկեր	մանր	քահանա	սպորտային
kat ^h il	patker	manər	k ^h ahana	ˈsportajin
մածուն	ապտակ	եզր	ծովեզր	զգուշավոր
matsun	aptak	jezər	tsovezər	ˈzguʃavor
հավատ	կապկել	ծաղր	երազանք	զբոսանավ
havat	kapkel	tsaɣər	jerazank ^h	ˈzbosanav
նարինջ	Աբգար	կոճղ	մարաթոն	սկահակ
narindʒ	abgar	kotʃəɣ	marat ^h on	ˈskahak
կամար	ծածկոց	սանր	քառատրոփ	սքոդել
kamar	tsatskot ^h s	sanər	k ^h aratrop ^h	ˈsk ^h oɣel
անուն	նեկտար	մեղր	երփներանգ	սթափվել
anun	nektar	meɣər	jerp ^h nerang	ˈst ^h ap ^h fel
կայուն	աչքեր	տետր	առաքյալ	ստեպոլին
kajun	atʃk ^h er	tetər	arak ^h jal	ˈstepɔin
մետաղ	ակտիվ	զեբր	տոնածառ	շպարվել
metaɣ	aktiv	zebər	tonatsar	ˈʃparvel
իլիկ	Բաբկեն	համր		սկավառակ
ilik	bap ^h ken	hamər		ˈskavarak
ուրախ	աքցան	ծանր		սպեղանի
urax	ak ^h t ^h san	tsanər		ˈspeɣani
խոցել				
xot ^h sel				

	(ii) <i>ԻՋՆՈՂ ՀՆՁԵՂՈՒԹՅԱՄԲ CC ԽՍԲԵՐ</i>	(ii) <i>VCCC</i>	<i>ՔԱՌԱՎԱՆԿ ԲԱՌԵՐ</i>	(ii) <i>ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ Շ/Ս+Պ ՁՈՒԳՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ</i>
աթոռ at ^h or	հորթուկ hort ^h uk	կայսր kajsər	արագավազ argavaz	հասկանալ haskanal
գետակ getak	անձավ andzav	անգղ angəɤ	գետաբերան getaberan	ասպատակ aspatak
մոծակ motsak	ըմբիշ əmbiʃ	կարծր kartsər	ալյուրաղաց aljuraxat ^h s	ազգային azgajin
հիմար himar	վարսակ varsak	աստղ astəɤ	հացահատիկ hat ^h sahatik	եսթեր jest ^h er
հաճար hatjar	հալվե halve	կունձղ kundzəɤ	գրասեղան gəraseɤan	խոսքային xosk ^h ajin
նժար nəzar	սնդիկ səndik	արկղ arkəɤ	ապարանջան aparandzan	Տուշպա tuʃpa
նեխուր nexur	խարխուլ xarxul	քաղցր k ^h axt ^h sər	նավահանգիստ navahangist	աշտարակ aftarak
ավազ avaz	գուլպա gulpa	բարծր bart ^h sər	համալսարան hamalsaran	ազդել azdel
մահակ mahak	այգի ajgi	թանձր t ^h andzər		եպիսկոպոս jepiskopos
	ափսե ap ^h se			նապաստակ napastak

	(iii) <i>ԲԱՐՋՐԱՅՈՂ ՀՆՁԵՂՈՒԹՅԱՄԲ CC ԽՍԲԵՐ</i>			
	աղմուկ aɤmuk			
	Սեդրակ set ^h rak			
	սողմակ soɤnak			
	մաքրած mak ^h rats			
	ագռավ agrav			
	ակնոց aknot ^h s			
	հազմել hak ^h nel			
	ապրուստ aprust			
	աքլոր ak ^h lor			
	Եփրատ jep ^h rat			

Հավելված Բ

Փորձ 2-ում ընդգրկված **Ch** զուգորդություններն ու **CC** կրկնակ բաղաձայնախմբերն և նրանց համապատասխան հնչյունաբանական (IPA) արտահայտությունները:

Ch ՁուգորդութՅուններ

ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ (ուղղագրություն)		ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՁԵՎ (արտասանություն)	
/աշխարհիկ/	/aʃxarhik/	[աշխարիկ]	[aʃxarik]
/անընդհատ/	/anəndhat/	[անընթատ]	[anənt ^h at]
/ճանապարհորդ/	/tʃanaparhord/	[ճանապարորթ]	[tʃanaparort ^h]
/ընդհանուր/	/əndhanur/	[ընթանուր]	[ənt ^h anur]
/շնորհակալ/	/ʃnorhakal/	[շընորակալ]	[ʃənorakal]
/խորհուրդ/	/xorhurd/	[խորուրթ]	[xorurt ^h]
/ընդհուպ/	/əndhup/	[ընթուպ]	[ənt ^h up]
/հովհաննես/	/hovhannes/	[հովանես]	[hovanes]
/շնորհիվ/	/ʃnorhiv/	[շընորիվ]	[ʃənoriv]
/արհամարհել/	/arhamarhel/	[արհամարել]	[arhamarel]

CC Կրկնակ բաղաձայններ

ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՁԵՎ (ուղղագրություն)		ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ՁԵՎ (արտասանություն)	
/ուղղակի/	/uʁʁaki/	[ուղակի]	[uʁaki]
/երրորդ/	/jerrord/	[յերրորթ]	[jerort ^h]
/գամմա/	/gamma/	[գամա]	[gama]
/րաֆֆի/	/raffi/	[րաֆի]	[rafi]
/երկկենցաղ/	/jerkkent ^h sax/	[յերկենցաղ]	[jerkent ^h sax]
/մրրիկ/	/mrrik/	[մըրիկ]	[mərik]
/իններորդ/	/innerord/	[իներորթ]	[inerort ^h]
/այբբենարան/	/ajbbenaran/	[այբենարան]	[ajbenaran]
/հելլենական/	/hellenakan/	[հելլենական]	[helenakan]
/ընդդեմ/	/ənddem/	[ընդդեմ]	[əndem]

Օգտագործված լեզվաբանական հասկացություններ ու նշաններ

Ստորև ներկայացվում է աշխատության մեջ տեղ գտած լեզվաբանական, մասնավորապես՝ հնչույթաբանական հասկացությունների, տեսական սկզբունքների ու պայմանների, ինչպես նաև ձևական արտահայտությունների մեջ օգտագործվող նշանների սեղմ բացատրությունը: (Առավել ընդգրկուն բացատրությունների ու մեկնաբանությունների համար՝ տե՛ս R. L. Trask *A Dictionary of Phonetics and Phonology*, London: Routledge, 1996 և D. Crystal *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell, 2009):

Ա

ԱԶԴԱԿՆԵՐԻ

ԱՆԲԱՎԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ազդակների անբավարարության (Poverty of the Stimulus) վերաբերյալ փաստարկը հետևյալն է՝ մարդն իր ողջ կյանքի ընթացքում, ընդհանուր առմամբ, տիրապետում է լեզվական գիտելիքի անհամեմատ ավելի մեծ պաշարի, քան նրան փաստացիորեն տրվում է: Ն. Չոմսկին իր վաղ շրջանի ուսումնասիրություններում հանգամանալից ու բավականին համոզիչ վերլուծությամբ առաջ է քաշում մի վարկած, որի համաձայն լեզվական գիտելիքի զգալի մասն ունի բնածին/գենետիկական հիմք և մարդու լեզվական բնագդի էական մաս է կազմում համընդհանուր, համալեզվական որոշակի հատկանիշներով սահմանվող քերականական սկզբունքների ու պարամետրերի մի համակարգ, որն ակնհայտորեն մեծ դեր է կատարում անհատի լեզվական վարքագծի կայացման մեջ: *Ազդակների անբավարարության* փաստարկը ներկայումս կիրառվում է սերող քերականության տեսություններն ու գիտական վարկածները հիմնավորելու համար:

ԱՄԲԻՍԻԼԱԲԻԿԱԿԱՆ

Ամբիսիլաբիկական (Ambisyllabic) նշանակում է միաժամանակ երկու վանկերի պատկանող: Այսպես, մենահատույթ միջծայնավորական բաղաձայնները, որոշ մոտեցումների համաձայն, վանկեր են կազմում ինչպես իրենց նախորդող, այնպես էլ հաջորդող ծայնավորների հետ:

ԱՆԱՊՏԻՔՍԻՍ

Անապտիքսիս (Anaptyxis) է կոչվում հավասար կամ բարձրացող հնչեղության ուրվագիծ ունեցող բաղաձայնական կապակցությունների *նեքսում* վանկարար ծայնավոր ներմուծելու մեթոդը՝ /CC/ → [CɔC]:

ԱՌԱՎԵԼԱԳՈՒՅՆ ՎԱՆԿԱՍԿԱՅԻ ՍԿԶԲԻ ՍԿԶԲՈՒՆՔ

Առավելագույն վանկասկզբի սկզբունք (Onset Maximisation Principle). առավելագույն վանկասկիզբ կազմելը առաջնային է վանկավերջի կազմավորման նկատմամբ: Օրինակ՝ անգլերենում petrol «բենզին», decline «անկում», complete «լրիվ» բառերը վանկատվում են առավելագույն վանկասկզբի սկզբունքով՝ pe.trol, de.cline, com.plete (հմտ. *pet_rol, *dec_line, *comp_lete):
Տես ՎԱՆԿԱՍԿԻԶԲ, ՎԱՆԿԱՎԵՐԶ

ԱՍՏՂԱՆԻՇ *

Սխալ համարվող ձևերը կրում են աստղանիշ, օրինակ՝
*վագրներ < վագրեր:

ԱՐՄԱՏԱՀԱՆԳՈՒՅՑ

Արմատահանգույցը (Root Node) հատկանիշների երկրաչափության մեջ աստիճանակարգական (հիերարխիական) կամ մեկ այլ ճյուղավորվող կառույցում առկա այն հանգույցն է, որն իրենից վեր այլ գերակա հանգույց չի ճանաչում: Նման հանգույցն, ընդհանուր առմամբ, ընկալվում է [±բաղաձայնական, ±հնչեղ] հատկանիշների կազմությամբ:

Գ**ԳԱԹՄԱՆԻ ՍԱՆԴՂԱԿ**

Մաթեմատիկոս, Երուսաղեմի եբրայական համալսարանի *Սոցիալական ու հոգեբանական գնահատման* պրոֆեսոր Լ. Գաթմանը (1916-1987) գծային հանրահաշվի մատրիցների տեսության մեջ մի քանի հիմնարար թեորեմներ ապացուցելուց, ինչպես նաև վիճակագրության, սոցիոլոգիայի և հոգեբանության բնագավառներում մի շարք խոր ուսումնասիրություններից հետո, իր վաղ շրջանի աշխատանքներում լրջորեն զբաղվում է հաջորդական աստիճանակարգության/սանդղակների վերլուծությամբ, ինչն էլ հանգեցնում է ներկայումս լայն կիրառություն ստացած *Գաթմանի սանդղակի (Guttman Scale)* ստեղծմանը:

Գաթմանի սանդղակի միջոցով հետազոտողները կարողանում են պարզեցնել իրենց ուսումնասիրությունների կամ փորձերի արդյունքները, ինչպես նաև մեծացնել դրանց արդյունավետությունը: *Գաթմանի սանդղակի* կատարյալ մոդելը կազմված է միաչափ միջերի բազմությունից, որտեղ միջերը (կամ միավորները) բաշխված են բարդության տեսակետից նվազագույնից մինչև առավելագույն դիրքերը: Գաթմանի մոդելը լավագույնս գործում է կուռ կազմություն ունեցող և աստիճանակարգական կառույցների համար:

ԳԾԻԿ -

Գծիկով առանձնացվում են ձևայինները: Օրինակ՝ /գր-ագետ/, /պարտ-վել/, /վերջ-ն-ական/, /պայթ-եց-ն-ել/ և այլն:

Ը**ԸՄԴԱՆԱՅՆԱՑՈՒՄ**

Ըմպանայնացումը (Pharyngealisation) այն երևույթն է, երբ որոշակի այլ դիրքում հնչյունի արտաբերությունը ուղեկցվում է համաժամանակյա երկրորդական արտաբերությամբ, որին բնորոշ է լեզվարմատի հետընթաց շարժումը դեպի ըմպան:

Թ**ԹՈՒՅԼԱՏՐԵԼԻ
ՆՎԱԶԱԳՈՒՅՆ
ՎԱՆԿԱՍԿՁԲԻ
ՍԿՁԲՈՒՆՔ**

Թույլատրելի նվազագույն վանկասկզբի սկզբունքի (Minimum Allowable Onset Principle) համաձայն վանկի սահմանագիծը դրվում է այնպես, որ վանկասկզբն ունենա նվազագույն երկայնություն այնքանով, որքանով այն համապատասխանում է *պարտադիր վանկասկզբի սկզբունքին*:

Տես ՊԱՐՏԱԴԻՐ ՎԱՆԿԱՍԿՁԲԻ ՍԿՁԲՈՒՆՔ

Ի

**ԻՆՔՆԱՀԱՏՈՒՅԹԱՅԻՆ
ՀՆՁՈՒՅԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Ինքնահատույթային հնչույթաբանությունը (Autosegmental Phonology) ենթադրում է հնչույթաբանական **ոչ գծային** վերլուծություն, որի համաձայն ցանկացած հատկանիշ կամ կառուցվածքային տարր գործելու ինքնավարություն ունի:

L

ԼՈՒԴԼԻՆԳ

Լուդլինգ (Ludling) բառացի թարգմանությամբ նշանակում է լեզվախաղ. այն կազմված է լատիներեն *ludus (խաղ)* և *lingua (լեզու)* բառերից:

Խ

**ԽՈՐՔԱՅԻՆ ԱՐՏԱՀԱՅՑ
ՈՒԹՅՈՒՆ**

Խորքային արտահայտություն (Underlying Representation) հասկացությունը սովորաբար գործածվում է «լեքսիկական արտահայտության» փոխարեն և հակառակը: Սակայն, «լեքսիկական արտահայտություն» հասկացությունը հատկապես վերաբերվում է լեքսիկոնին, մինչդեռ «խորքային արտահայտությունը» առնչվում է (հնչույթաբանական) ածանցման սկզբնական փուլի հետ:

Կ

ԿԵՏ.

Կետով նշվում է վանկի սահմանը: *Օրինակ՝ [ծի.ծաղ]. [ար.շա.լույս], [դեր.ցակ], [բը.նիկ] և այլն:*

ԿՑՈՐԴՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆ

Ինքնահատույթային հնչույթաբանության մեջ *կցորդումը (Linking)* զուգակցման գծերով միացված/կցված տարրերի միջև ստեղծվող որոշակի հարաբերությունն է, որը խնդրո առարկա հնչույթաբանական կառուցվածքում պարտադիր պետք է ունենա համաժամանակյա իրագործում:

Հ

ՀԱՆԳ

Հանգը (Rhyme կամ Rime) վանկի այն նվազագույն բաղադրիչն է, որը հաջորդում է վանկասկզբին ու կազմվում է *միջուկ* և *վանկավերջ* ենթաբաղադրիչներից:
Տե՛ս ՎԱՆԿԱՍԿԻԶԲ, ՄԻՋՈՒԿ, ՎԱՆԿԱՎԵՐԶ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հավելված (Appendix) են կոչվում բառերի եզրերում գտնվող այն *բաղաձայնները*, որոնք սովորաբար վանկի կանոնական կառուցվածքի մաս չեն կազմում: Ենթադրվում է, որ հավելվածները չափական առավել բարձր դասի միավորների են պատկանում:

ՀԱՎԵԼՈՒՄ

Հավելումը (Augmentation) որոշակի հնչույթաբանական կառուցվածքին այս կամ այն հատույթի, կաղապարի ավելացումն է:

**ՀՆՁԵՂՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՋՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՍԿԶՐՈՒՆՔ**

Հնչեղության հաջորդականությունը (Sonority Sequencing Principle) վանկերում հատույթների հնչեղության հատկությունն է, որը ենթադրում է հնչեղության աճ մինչև վանկի գագաթը, այնուհետև՝ անկում:

Տե՛ս ՀՆՁԵՂՈՒԹՅՈՒՆ

**ՀԵՏՑԻԿԼԱՅԻՆ
ՍԿԶՐՈՒՆՔ**

Տե՛ս ՑԻԿԼԱՅԻՆ ՍԿԶՐՈՒՆՔ, ՇՐՋԱՆ/ՊԱՐԲԵՐԱՇՐՋԱՆ

Հնչեղութեան ՍԱՆԴՐԱԿ	Հնչեղության սանդակում (Sonority Scale) արտացոլվում է հատույթների համընդհանուր դասակարգումը՝ ըստ նրանցում առկա հնչեղության աստիճանի: <i>Տես Հնչեղութեան</i>
Հնչեղութեան ՍԿԶԲՈՒՆՔ	<i>Հնչեղության սկզբունք (Sonority Principle)</i> . հնչույթների համընդհանուր դասակարգումը կատարվում է համաձայն նրանցում առկա հնչեղության աստիճանի: <i>Տես Հնչեղութեան</i>
Հնչեղութեան ՈՒՐՎԱԳԻԾ	Հնչեղության ուրվագիծը վանկում հնչյունների հնչեղության աճն ու նվազումը ցույց տվող գծապատկերն է: <i>Տես Հնչեղութեան</i>
Հնչեղութեան	Ձայնի որոշակի ծավալի առկայությունը հատույթում սահմանվում է <i>հնչեղությամբ (Sonority)</i> :
Հնչեղութեան ԱՐԳԵԼԱՓԱԿՈՂ ՊԱՅՄԱՆ	Այս պայմանը (Sonority Blocking Constraint) ունի հետևյալ սահմանումը. <i>եթե որևէ տվյալ X չվանկատված հատույթի հաջորդում է մեկ այլ՝ հնչեղությամբ նրան հավասար կամ նրանից առավել հնչեղ Y հատույթ, ապա X հատույթը վանկատման տվյալ շրջանում մնում է չվանկատված:</i> <i>Տես Հնչեղութեան</i>
Հոմօրգանական	<i>Հոմօրգանական (Homorganic)</i> են կոչվում արտաբերության միևնույն տեղում ձևավորվող հնչյունները: Օրինակ՝ ալվեոլային <i>ն, թ, տ, դ, լ</i> բաղաձայնները հոմօրգանական են:
Հորանջի Պարտադիր ՊԱՅՄԱՆ	<i>Հորանջի պարտադիր պայման (Hiatus Constraint)</i> . երկու կից ձայնավորները պատկանում են երկու տարբեր վանկերի՝ <i>V.V</i> , օրինակ՝ *կո <u>ա</u> .լա < կը. <u>ա</u> .լա:
Ձ ՁԱՅՆԱՎՈՐԱԿԵՐՊ	<i>Ձայնավորակերպը (Vocoid)</i> արտաբերության եղանակով, այսինքն՝ հնչյունաբանորեն սահմանված ձայնավորն է: Այն որոշակիորեն տարբերվում է հնչույթաբանական իմաստով ձայնավորից, որը սահմանվում է բառային ու վանկային կառույցներում իր ունեցած դերով: Այսպիսով, (w, j) հնչյունները ձայնավորակերպ են, թեև հնչույթաբանական տեսակետից դրանք համարվում են բաղաձայններ:
ՁԱՅՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿ- ՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆ	<i>Ձայնի սահմանափակման պայմանի (Voice Constraint)</i> համաձայն բառավերջի, վանկավերջի խորքային ձայնեղ բաղաձայնները մակերես են ելնում առանց [+ձայնեղ] հատկանիշի:
ՁՈՒԼՈՒՄ	<i>Տես նաև ՎԵՐՋԱԴԱՐ ԱՂՄԿԱՅԻՆԻ ԽԼԱՅՈՒՄ</i> <i>Ձուլումը (Fusion)</i> հնչույթաբանական գործընթաց է. լեզվաբանական որոշակի կառույցներում գտնվող հաջորդական հատույթները միանում են, միաձուլվում՝ կազմելով մեկ ամբողջական հատույթ:

Մ

**ՄԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ**

Մակերեսային/հնչյունաբանական արտահայտություն (Surface/Phonetic Representation). սա արտահայտության այն մակարդակն է, որը համընկնում է ասույթի արտաբերվող կամ լսվող ձևի հետ:

ՄԻՋՈՒԿ

Միջուկը (Nucleus) վանկի ամենահնչեղ տարրն է, որը սովորաբար արտահայտվում է ձայնավորով:

Ն

ՆՎԱԶԱԳՈՒՅՆ ԲԱՌ

«Նվազագույն բառ» (Minimal Word) հասկացությունը սերում է *չափական աստիճանակարգության (հիերարխիայի) և ուղքի երկճյուղայնության* համադրությունից: Չափական *աստիճանակարգությունը* սահմանում է, որ չափական բառ համարվող ցանկացած միավոր պետք է ունենա առնվազն մեկ ուղք (Σ), իսկ համաձայն ուղքի երկճյուղայնության սկզբունքի՝ յուրաքանչյուր ուղք պետք է լինի երկմորայական կամ երկվանկ: Այստեղից հետևում է, որ չափական բառը պետք է պարունակի առնվազն երկու մորայական կամ երկու վանկային միավոր:

Տե՛ս ՉԱՓԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՏՔԻ ԵՐԿՃՅՈՒՂԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ

Շ

ՇԵՂ ՓԱԿԱԳԾԵՐ //

Շեղ փակագծերում ամփոփվում են *խորքային* արտահայտությունները, օրինակ՝ /լուրթ/ կամ /lurt^h/:

Տե՛ս ԽՈՐՔԱՅԻՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

**ՇՐՋԱՆ/ՊԱՐԲԵՐԱ-
ՇՐՋԱՆ**

Շրջանը կամ պարբերաշրջանը (*Cycle*) կանոնների կիրառության այն ձևն է, որի համաձայն կանոնն առաջին հերթին կիրառվում է տվյալ կառույցի ամենափոքր բաղադրիչի նկատմամբ, այնուհետև հաջորդաբար ավելի մեծ բաղադրիչներ է ներառում՝ ուղղակիորեն ու միայն ամբողջական կառույցի նկատմամբ կիրառվելու փոխարեն:

Հնչույթաբանական կանոնները դասակարգվում են երկու խմբերի՝ *ցիկլային (Cyclic)* և *հետցիկլային (Post-cyclic)*: Վերլուծության սկզբում կիրառվում են ցիկլային կանոնները, որոնք խստորեն հաշվի են առնում լեքսիկական միավորի ձևաբանական կառուցվածքը: Որոշակի տվյալ կանոնը գործում է բառը կազմող յուրաքանչյուր բաղադրիչի նկատմամբ՝ սահմանված հերթականությամբ: Երբ բոլոր անհրաժեշտ ցիկլային կանոնների կիրառումն ավարտված է, գործում են հետցիկլային կանոնները՝ մեկ անգամ և արդեն ամբողջ բառի նկատմամբ:

Տե՛ս ՑԻԿԼԱՅԻՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔ

Ո

**ՈՏՔԻ
ԵՐԿՃՅՈՒՂԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Ուղքը, որպես չափական միավոր, վանկային և մորայական վերլուծություններում ունի *երկճյուղ/երկանդամ* կազմություն (*Foot Binarity*):

Չ

ՉԱՓԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՐԳՈՒ- ԹՅՈՒՆ (ՀԻԵՐԱՐԽԻԱ)

Չափական ձևաբանության մեջ կադապարային ձևերը սահմանվում են չափական միավորների միջոցով, որոնք գտնվում են որոշակի աստիճանակարգական (հիերարխիական) հարաբերությունների մեջ և, համապատասխանաբար, կազմում են հաստատուն *չափական աստիճանակարգություն* (*Prosodic Hierarchy*).

ՉԱՓԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՐԳՈՒ- ԹՅՈՒՆ

ՉՔ ՉԱՓԱԿԱՆ ԲԱՌ

|

Σ

|

σ

|

μ

ՈՏՔ

ՎԱՆԿ

ՍՈՐԱ

ՉԱՓԱԿԱՆ ՀՆՉՈՒՅԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Չափական հնչույթաբանություն (*Prosodic Phonology*) արտահայտությունը կիրառվում է ինչպես հնչույթաբանական *տիրույթների* տեսության, այնպես էլ հնչույթաբանական *բաղադրիչների* տեսության վերլուծության մեջ:

Պ

ՊԱՐՏԱԴԻՐ ՎԱՆԿԱ- ՍԿՋԲԻ ՍԿՋԲՈՒՆՔ

Պարտադիր վանկասկզբի սկզբունքի (*Obligatory Onset Principle*) համաձայն՝ միջուկին մախորդող դիրքում վանկասկզբային բաղաձայնի առկայությունը վանկի կազմության համար անհրաժեշտ և պարտադիր պայման է: *Տե՛ս ՄԻՉՈՒԿ*

ՊԱՐՏԱԴԻՐ ՈՒՐՎԱԳԾԻ ՍԿՋԲՈՒՆՔ

Պարտադիր ուրվագծի սկզբունքի (*Obligatory Contour Principle*) համաձայն՝ նման կից տարրերն (հատույթներ, կառույցներ, տոներ և այլն) անընդունելի են:

ՊՐՈՍԹԵՍԻՍ

Պրոսթեսիս (*Prosthesis*) է կոչվում չբարձրացող հնչեղության ուրվագծից *առաջ* ձայնավորական հեմարան ներմուծելու մեթոդը՝ /CC/ → [□CC]: *Տե՛ս ՀՆՉԵՂՈՒԹՅՈՒՆ*

Վ

ՎԱՆԴԱԿԱՆԻՇ

Վանդականիշով առանձնացվում են հատույթների (ծնույթների, բառերի) սահմանները:

Օրինակ՝ օդուժ – օդ#ուժ, անհաս – ան#հաս և այլն:

ՎԱՆԿԻ ԿՇԻՈՂ

Վանկի կշիռը (*Syllable Weight*) նրա թեթև կամ ծանր լինելու հատկությունն է:

ՎԱՆԿԱՍԿԶԲԻ ՄԻԱՑՄԱՆ ՍԿՋԲՈՒՆՔ

Վանկասկզբի միացման սկզբունքի (*Onset Appropriation*) համաձայն՝ գերադասելի է, որ բառամիջի բոլոր վանկերն ունենան վանկասկիզբ: Այս սկզբունքը հիմնականում գործում է *բառակապակցական/բառակազմական մակարդակում*: Օրինակ՝ *Տուն արի* /տուն #արի/ → [տուն.ա.րի] կամ *Պապիկ ու ինքս գնում* / պապիկ#ուր #ես #գնում/ → [պա.պի.կու.րես. գը.նում], /վեր/#/ելք/ → [վե.րեք], երգ# արան → [եր.քա.րան]: *Հմմտ. ՊԱՐՏԱԴԻՐ ՎԱՆԿԱՍԿԶԲԻ ՍԿՋԲՈՒՆՔ*

ՎԱՆԿԱՍԿԻԶՔ

Վանկասկիզքը (*Onset*) վանկը սկսող բաղադրիչն է: Այն մախորդում է հանգին: *Տե՛ս ՀԱՆԳ*

ՎԱՆԿԱՎԵՐՋ

ՎԵՐՋԱԴԻՐ ԲԱՂԱՁԱՅՆԻ ԱՐՏԱԶԱՓԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վանկավերջ (Coda) է կոչվում միջուկին հաջորդող բաղաձայնը, որը միջուկի հետ հանգ է կազմում: *Տես՝ ՄԻՋՈՒԿ, ՀԱՆԳ:* Վերջադիր բաղաձայնի արտաչափականություն (Final Consonant Extraprosodicity). բառերի եզրերում գտնվող վերջնաբաղաձայնը (հատուկ արտոնման պայմաններով) դուրս է թողնվում չափական հաշվառման գործընթացի որոշակի փուլից: Ձևական արտահայտություններում արտաչափական տարրն առանձնացվում է հատուկ փակագծերով՝ ժպիտ – ժպի <տ>:

Տես՝ ԱՆԿՅՈՒՆԱԶԼ ՓԱԿԱԳԾԵՐ

Ց

ՑԻԿԼԱՅԻՆ ՍԿՁԲՈՒՆՔ

Սերող քերականության մեջ գործածվող *ցիկլային սկզբունքի* (Cyclic Principle) համաձայն՝ անհրաժեշտ կանոնները կիրառվում են նախ որոշակի տիպի նվազագույն բաղադրիչների նկատմամբ, ապա համեմատաբար ավելի մեծ կարգի բաղադրիչների նկատմամբ, և այդպես շարունակ: Այս սկզբունքը ներմուծվել է 1960-ականներին փոխակերպական քերականության մեջ: Ենթադրվում էր, որ փոխակերպումների որոշակի խումբ հաջորդաբար կիրառվում է երկրորդական/ստորադասական նախադասությունների կամ առանձին նախադասությունների կատեգորիաների նկատմամբ: Այն փոխակերպումները, որոնք տվյալ շարքին չէին պատկանում համապատասխանաբար նախացիկլային (Pre-cyclic) կամ հետցիկլային (Post-cyclic) էին:

Տես՝ ՇՐՋԱՆ/ՊԱՐԲԵՐԱՇՐՋԱՆ

ՈՒ

ՈՒԴԻՂ ՓԱԿԱԳԾԵՐ []

Ուղիղ փակագծերում գրվում են *մակերեսային* արտահայտությունները, օրինակ՝ երբեք [յերփեք] կամ [jɛɾp^hek^h]:

Տես՝ ՍԱԿԵՐԵՍԱՅԻՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Օ

ՕՐԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿՁԲՈՒՆՔ

Օրինականության սկզբունքը (Legality Principle) հիմնվում է տվյալ լեզվում ֆոնոտակտիկական սկզբունքների ու ընդհանրացումների վրա: Վերջիններս հնարավորություն են տալիս որոշել լեզվում այս կամ այն հատույթի/հատույթների *ֆոնոտակտիկական օրինականությունը* (նաև՝ *օրինականություն, օրինականության պայման*):

Տես՝ ՖՈՆՈՏԱԿՏԻԿԱ

Ֆ

ՖՈՆՈՏԱԿՏԻԿԱ

Վանկերի ներսում տվյալ լեզվի հնչույթաբանությամբ սահմանվող և թույլատրելի հնչույթային հնարավոր կապակցությունները կազմում են լեզվի *ֆոնոտակտիկական* ողջ համակարգը (*Phonotactics*):

Գրականության ցանկ

1. Աբեղյան Մ., *Հայոց լեզվի տաղաչափություն*, հ.5, Երևան, 1971(1932):
2. Աբեղյան Մ., *Հայոց լեզվի տեսություն*, Երևան, 1974:
3. Աբրահամյան Ա., *Ժամանակակից հայերենի քերականություն*, Երևան, 1969:
4. Աճառյան Հ., *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, հ.3, Ձևաբանություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1957:
5. Աճառյան Հ., *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, հ. 6, Հնչյունաբանություն, Երևան, 1971:
6. Աճառյան Հ., *Հայերեն արմատական բառարան*, հ.Բ, Երևան, 1973:
7. Աղայան Է., Գրաբարի քերականություն, հ.1, Հնչյունաբանություն, Երևան, 1964:
8. Աղայան Է., *Լեզվաբանության հիմունքներ*, Երևան, 1987:
9. Աղայան Է., Բարսեղյան Հ., *Հայոց լեզու*, Երևան 1994:
10. Ադրեասյան Տ., *Սվեդիայի բարբառը*, Երևան, 1967:
11. Առաքելյան Վ., Խաչատրյան Ա. և Էլոյան Ս., *Ժամանակակից հայոց լեզու, հ.1, Հնչյունաբանություն և բառագիտություն*, Երևան, 1979:
12. Ավետիսյան Յ., Ջաքարյան Հ., *Հայոց լեզու. հնչյունաբանություն, ուղղախոսություն, ուղղագրություն*, Երևան, 2007:
13. Բարսեղյան Հ., *Հատուկ անուն*, Երևան, 1964:
14. Բարսեղյան Հ. *Ը ծայնավորը և նրա նշանային արտահայտությունը գրական հայերենում*: Երևան, 1999:
15. Բեդիրյան Պ., *Հայ լեզուն և մեր խոսքը*, Երևան ,1999:
16. Գալստյան Ա., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978:
17. Գրիգորյան Վ., *Հայոց լեզվի հանգաբառարան*, Երևան, 1976:
18. Եզեկյան Լ., Սարգսյան Ա. և Ռ. Սաքապետոյան, *Հայոց լեզու*, Երևան, 2009:
19. Էլոյան Ս. *Ածանցները ժամանակակից հայերենում*, Երևան 1963:
20. Թոխմախյան Ռ., *Ժամանակակից հայերենի շեշտաբանությունը*, Երևան, 1983:
21. Թոխմախյան Ռ., *Հայերենի հնչաշղթան*, Երևան, 2009:
22. Խաչատրյան Ա., *Ժամանակակից հայերենի հնչույթաբանություն*, Երևան, 1988:
23. Ղարաբյուրյան Թ., *Հայերենի գաղտնավանկային ը-ի հնչման հիմնական առանձնահատկությունները*, *Լրաբեր* 12, Երևան 1979, էջ 35-45:
24. Ղարիբյան Ա., *Ռուս-հայերեն բառարան*, Երևան 1982:
25. Մարգարյան Ա., *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Երևան, 1997:
26. Մուրադյան Հ., *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, հ. 1, Հնչյունաբանություն, Երևան, 1982:
27. Նազարյան Ռ., *Մայրենին բոլորի համար*, Երևան, 2008:
28. Ջա հուկյան Գ., *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Երևան, 1972:
29. Ջահուկյան Գ., *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, Երևան, 1974:
30. Սուքիասյան Ա., *Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան*, Երևան, 2009:
31. Սուքիասյան Ա., *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Երևան, 2008:
32. Սուքիասյան Ա., Սուքիասյան Բ., *Արդի հայերենի ուղղագրական-ձևակազմական բառարան*, Երևան, 2002:
33. Aitchison, J. (2003) *Words in the Mind. An introduction to the mental lexicon*. Oxford: Basil Blackwell.
34. Akhmanova, O. & T. Šiškina (1975) *Registers and Rhythm*. Moscow State University Press.
35. Akhmanova, O. & L. Minajeva (eds.) (1973) *An Outline of English Phonetics*. MGU.
36. Al-Ani, S. (1970) *Arabic phonology: an acoustic and physiological investigation*. The Hague: Mouton.

37. Anderson, J. (1987) The markedness differential hypothesis *and syllable structure difficulty*. In G. Ioup & S. Weinberger (Eds.). *Interlanguage phonology: the acquisition of a second language sound system*. Pp. 278-291. Cambridge, MA Newbury House.
38. Anderson, S. & D. Lightfoot (2002) *The Language Organ: Linguistics as Cognitive Physiology*. Cambridge, CUP.
39. Auer, P. (1990) A note on prosody in natural phonology. Julian Mendez Dosuma (Hrsg.): *Naturalists at Krems: papers from the Workshop on Natural Phonology and Natural Morphology*, (Krems, 1-7 July 1988). Salamanca: Ed. Univ. de Salamanca 1990, S. 11-22.
40. Bagemihl, B. (1995) Language games and related areas; in: *Handbook of phonological theory*, ed. J. A. Goldsmith, Blackwell publishers, 697-712.
41. Blevins, J. (1995) The syllable in phonological theory; in: *Handbook of phonological theory*, ed. J.A. Goldsmith, Blackwell publishers, 206-244.
42. Bloch, B. (1948) A set of postulates for phonemic analysis. *Language* 22: 200-248.
43. Bloomfield, L. (1933) *Language*. New York: H. Holt and Company.
44. Booij, G. (1983) French C/Ø alternations, extrasyllabicity and lexical phonology. *The Linguistic Review* 3, 181-207.
45. Bozsahin, C. (2002) The combinatory morphemic lexicon. *Computational linguistics*, 28(2): 145-186.
46. Brockhaus, W. (1995) *Final Devoicing in the Phonology of German*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
47. Broselow, E. (1982) On predicting the interaction of stress and epenthesis. *Glossa* 16: pp.115-132.
48. Broselow, E. (1979) Cairene Arabic syllable structure. *Linguistic Analysis* 5: 345-382.
49. Broselow, E. (1995) The skeletal tier and moras. In J. Goldsmith (ed.) *A Handbook of Phonological Theory*, 175-205. Oxford: Blackwell Publishers.
50. Carlisle, R. (2001) Syllable structure universals and second language acquisition. *International Journal of English Studies (IJES)*, vol. 1 (1), pp. 1-19.
51. Carston, R. (1996) The architecture of the mind: modularity and modularization. In Green, D. et al. (eds.) *Cognitive Science: An Introduction*. Blackwell, 53-83.
52. Carston, R. (1999) The relationship between generative grammar and relevance-theoretic pragmatics. *UCL Working Papers in Linguistics* 11, pp. 21-39.
53. Charette, M. (1991) *Conditions on Phonological Government* Cambridge: Cambridge University Press.
54. Chomsky, N. (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge: M.I.T. Press.
55. Chomsky, N. & M. Halle (1968) *The Sound Pattern of English*. New York: Harper and Row.
56. Chomsky, N. (1955/1975) *The Logical Structure of Linguistic Theory*, New York: Plenum Press.
57. Chomsky, N. (1984) *Modular Approaches to the Study of the Mind*, San Diego: California State University Press.
58. Chomsky, N. (1986) *Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use*, New York: Praeger.
59. Chomsky, N. (1993) "Mental constructions and social reality", in E. Reuland & W. Abraham (eds.) *Knowledge and Language, Vol. 1: From Orwell's problem to Plato's Problem*. Kluwer; pp. 29-58.
60. Chomsky, N. (2000) *New Horizons in the Study of Language and Mind*, Cambridge: Cambridge University Press.

61. Cioni L. (1997) *An algorithm for the syllabification of written Italian*. Paper accepted at the 5th International Symposium on Social Communication, Santiago de Cuba, Cuba, January 22-24.
62. Clements, G. N. & S. J. Keyser (1983) *CV Phonology: A Generative Theory of the Syllable* Cambridge, Mass.: MIT Press.
63. Clements, G. N. (1985) The geometry of phonological features *Phonology Yearbook* 2: 225-52.
64. Clements, G.N. & E. V. Hume (1995) The internal organization of speech sounds In: *Handbook of phonological theory*, edited by John Goldsmith. Oxford: Blackwell.
65. Content, A., Kearns, R. K. & Frauenfelder, U. H. (2001) Boundaries versus onsets in syllabic segmentation. *Journal of Memory and Language* 45, pp.177-199.
66. Crystal, D. (2009) *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. UK. Blackwell publishing, sixth edition.
67. Dell, F. & M. Elmedlaoui (1985) Syllabic consonants and syllabification in Imdlawn Tashlhiyt Berber. *Journal of African Languages and Linguistics* 7, pp. 105–130.
68. Denham K. (2005) Ludlings Teach Language Diversity and Change: From Pig Latin to Ubbly Dubby .Western Washington University NCTE 2005, March 6 – Pittsburgh, PA.
69. Elson, B. (1947) Sierra Popoluca Syllable Structure. *International Journal of American Linguistics*, The University of Chicago Press, Vol. 13, No. 1, pp.13-17.
70. Ferrand, L., Segui, J., & Humphreys, G.W. (1997) The Syllable's Role in Word Naming. *Memory & Cognition*, 25, pp. 458-470.
71. Fitch, W. T., Hauser, M. & N. Chomsky (2005) The Evolution of the Language Faculty: Clarifications and Implications. *Cognition* 97, pp. 179-210.
72. Fleischhacker, H. (2002) Cluster-dependent epenthesis asymmetries. Adam Albright and Taehong Cho (eds.) *UCLA Papers in Phonology* 5, pp. 71-116.
73. Fodor, J. (1983) *The Modularity of Mind*. Cambridge MA: MIT Press.
74. Fudge, E. (1969) Syllables. *Journal of Linguistics*, 5, pp. 253-286.
75. Ghazeli, S. (1977) *Back consonants and backing co-articulation in Arabic*. Doctoral dissertation, University of Texas, Austin.
76. Gick, B. & I. Wilson (2006) Excrescent schwa and vowel laxing: Cross-linguistic responses conflicting articulatory targets. In L. Goldstein, D. H. Whalen & C. T. Best (eds.) *Papers in Laboratory Phonology VIII: Varieties of Phonological Competence*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. Pp.635-660.
77. Goad, H. & H.-S. Kang (2003), Word-final syllabification in L2 acquisition with emphasis on Korean learners of English, In: J. Liceras (ed.), *Proceedings of the 6th Generative Approaches to Second Language Acquisition Conference (GASLA)*, p. 122.
78. Goldsmith, J.A. (1974) *An autosegmental typology of tone: and how Japanese fits in*. In Proceedings from the Fifth Regional Meeting of the North East Linguistics Society (NELS 5), ed. E. Kaisse and J. Hankamer. Cambridge: Harvard University Linguistics Department. Pp. 172-182.
79. Goldsmith, J. (1976) An Overview of Autosegmental Phonology In: *Phonological Theory: The Essential Readings* (1999), ed. J. A. Goldsmith. Blackwell publishers, pp.137-162.
80. Goldsmith, J. (1979) *Autosegmental Phonology*. Garland Press. Published version of MIT dissertation, 1976.
81. Goldsmith, J. & B. Laks (2009) *Generative phonology: its origins, its principles, and its successors*. The Cambridge History of Linguistics, edited by Linda Waugh and John E. Joseph, pp. 1-30.
82. Goslin, J., & U. H. Frauenfelder (2001) A comparison of theoretical and human syllabification. *Language and Speech*, 44(4), pp. 409–436.

83. Goslin, J. & C. Floccia (2007) Comparing French syllabification in preliterate children and adults. *Applied Psycholinguistics*, 28(2), pp. 341–367.
84. Gouskova, M. & N. Hall (2007) "Acoustics of epenthetic vowels in Lebanese Arabic." In Steve Parker (ed.), *Phonological argumentation: Essays on evidence and motivation*. London: Equinox Publishing. pp. 203–225.
85. Guasti, M. Teresa (2004) *Language Acquisition: The Growth of Grammar*, Cambridge, Massachusetts, MIT press.
86. Guerssel, M. (1986) Glides in Berber and Syllabicity. *Linguistic Inquiry* 17, pp. 1–12.
87. Gussmann, E. & J. Kaye (1993) Polish notes from a Dubrovnik Cafn. *SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics* 3, pp. 427–462.
88. Hammerich, L. (1954) The Russian stratum in Alaskan Eskimo. *Slavic Word* 3 (Supplement to *Word* 10), pp. 401–428.
89. Harris, J. (1990). Segmental complexity and phonological government. *Phonology* 7, pp. 255–300.
90. Harris, J. (1994) *English Sound Structure*. Oxford: Blackwell.
91. Harris, J. (1997) Licensing Inheritance: an integrated theory of neutralisation. *Phonology* 14, pp. 315–370.
92. Harris, J. & E. Gussmann (1998) Final codas: why the west was wrong. In Eugeniusz Cyran (ed.) *Structure and interpretation in phonology: studies in phonology*, Lublin: Folia, pp. 139–162.
93. Harris, J. (2000) *The foot as a segmental domain*. Manchester Phonology Meeting; Workshop: Segmental Markedness and Syllabic position.
www.englang.ed.ac.uk/mfm/harris.pdf.
94. Harris, J. & G. Lindsey (2000) Vowel patterns in mind and sound. In: N. Burton-Roberts, P. Carr & G. Docherty (eds.), *Phonological knowledge: conceptual and empirical issues*. Oxford, OUP, pp. 185–205.
95. Harris, J. & E. Gussmann (2002) Word-final onsets. *UCL Working Papers in Linguistics* 14, pp. 1–42.
96. Harris, J. (2007) Lecture notes: *John Harris i071Phonol06-0711Weight*.
97. Harris, Z. (1944) Simultaneous Components in Phonology. *Language* 20, pp. 181–205.
98. Harris, Z. (1951) *Structural Linguistics*. University of Chicago Press.
99. Hauser, M., Chomsky, N. & W. T. Fitch (2002) The Faculty of Language: What is it, who has it, and how did it evolve? *Science* 298, pp. 1569–1579 (November 22).
100. Hayes, B. (1980) *A metrical theory of stress rules* Doctoral dissertation, MIT. Published New York: Garland, 1985.
101. Hdouch, Y. (2004) *Phonological and Morphological Issues and Schwa Epenthesis in Berber*. R O A: 696–1104.
102. Hoard, J. W. (1971) Aspiration, tenseness and syllabification in English. *Language* 47, pp. 133–140.
103. Hoberman, R. (1987) Emphasis (Pharyngealization) as an Autosegmental Harmony Feature. In A. Bosch, B. Need, and E. Schiller (eds.), *C LS 23: Parasession on Autosegmental and Metrical Phonology* Chicago: Chicago Linguistic Society, pp. 167–181.
104. Hockett, C. F. (1955) A manual of phonology. *International Journal of American Linguistics* 21(4), part 1, Memoir 11. Baltimore, Waverly Press: Indiana University.
105. Hooper [Bybee], Joan (1979) Substantive principles in natural generative phonology. In: *Current Approaches to Phonological Theory*, ed. Daniel Dinnsen, Bloomington: Indiana University Press, pp. 106–125.
106. Hyman, L. (1988) Syllable structure constraints on tonal contours. *Linguistique Africaine* 1, pp. 49–60.

107. Idsardi, W. & E. Raimy (2005) *Remarks on language play*. Ms. University of Maryland and Swarthmore College, pp.1-25.
108. Itt, J. (1986) *SyllableTheory in Prosodic Phonology* PhD dissertation. University of Massachusetts Amherst, 1986, New York: Garland.
109. Iverson, G. & J. Salmons (2006). On the typology of final laryngeal neutralization: evolutionary phonology and laryngeal realism. *Theoretical Linguistics* 32:2, pp. 205 – 216.
110. Iverson, G. & J. Salmons (2007) Domains and directionality in the evolution of German final fortition. *Phonology* 24, pp. 121-145.
111. Jackendoff, R. (1994) *Patterns in the Mind: Language and Human Nature*. New York, Harvester Wheatsheaf.
112. Kahn, D. (1976) *Syllable-based Generalizations in English phonology* PhD dissertation, MIT 1980, New York: Garland.
113. Kawahara, Sh. & Y. Hara (2009) Hiatus resolution in Hiroshima Japanese. In M. Abdurrahman, A. Schardl, and M. Walkow (eds.) *Proceedings of NELS 38*, Amherst: GLSA, pp. 475- 486.
114. Kaye, J. (1990) 'Coda' licensing. *Phonology* 7, pp. 301-330.
115. Kenstowicz, M., Abu-Mansour, M. & M. TØrkency (2003) Two notes on laryngeal licensing. http://web.mit.edu/linguistics/people/faculty/kenstowicz/laryngeal_licensing.doc
116. Kenstowicz, M., Bader Y. & R. Benkeddache (1982) The phonology of state in Kabyle Berber, pp. 319-334. In: *Essays in memory of M. W. K. Semikenke*, edited by D. Goyvaerts, Illinois, Champaign: J Benjamins Publishing Company.
117. Kenstowicz, M. (1994) *Phonology in Generative Grammar*. Oxford: Blackwell.
118. Kim, C. - W. (1970) A Theory of Aspiration. *Phonetica* 21, pp. 107-116.
119. Laycock, D. (1972) Towards a typology of ludlings or play-languages. *Linguistic communications* 6, pp. 61-113.
120. Levelt, W.J.M. (1992) Accessing words in speech production: Stages, processes and representations. *Cognition* 42, pp. 1-22.
121. Levelt, W.J.M. & L. Wheeldon (1994) Do speakers have access to a mental syllabary? *Cognition* 50, pp. 239–269.
122. Levelt, C. & R. van de Vijver (1998) Syllable types in cross-linguistic and developmental grammars. Paper presented at the *Third Biannual Utrecht Phonology Workshop*, June 11-12. Utrecht, The Netherlands organized by Rene Kager and Wim Zonneveld.
123. Levelt, C., N. O. Schiller and W. J. Levelt (2000) The acquisition of syllable types. *Language Acquisition* 8: 237-264.
124. Levin, J. (1985). 'Reduplication in Umpila'. In *MIT Working Papers in Linguistics* 6: 133-159.
125. Levin, J. (1987) Between epenthetic and excrescent vowels. *Proceedings of the West Coast Conference on Formal Linguistics* 6, pp.187–201.
126. Liberman, M. & A. Prince (1977) On stress and linguistic rhythm. *Linguistic Inquiry* 8, pp. 249-336.
127. Lombardi, L.(1994) *Laryngeal features and laryngeal neutralization*, New York, London, Garland Publishing, Inc.
128. McCarthy, J. J. & A.S. Prince (1986) Prosodic Morphology. In: *Phonological Theory: The Essential Readings* (ed. J. A. Goldsmith), Blackwell Publishers, Oxford, UK, 1999, pp. 238-289.
129. McCawley, J. D. (1973) On the role of notation in generative phonology. In: *Phonological Theory: The Essential Readings* (ed. J. A. Goldsmith), pp. 22-33.
130. Mehler, J., Nespor, M., Shukla, M. & M. Peña (2005) Why is language unique to humans? Percept, decision, action: bridging the gaps. Wiley, Chichester (Novartis Foundation Symposium 270), pp. 251–284.

131. Michelson, K. (1986) Ghost R's in Onondaga: An autosegmental analysis of *R- stems. In: L. Wetzels and E. Sezer (eds.) *Studies in compensatory Lengthening*. Dordrecht: Foris, pp. 147-166.
132. Newton, B. (1972) *The Generative Interpretation of Dialect: A study of Modern Greek Phonology*. Cambridge: CUP.
133. Ohala, J.J. & H. Kawasaki- Fukumori (1997) Alternatives to the sonority hierarchy for explaining the shape of morphemes. In *Language and its ecology: Essays in memory of Einar Haugen*, ed. by S. Eliasson & E.H. Jahr, Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 343-365.
134. Ohso, M. (1973) A Phonological Study of Some English Loan Words in Japanese. *Studies in Phonology and Methodology. Working Papers in Linguistics*, 14:1-27.
135. Pike, K. L. & E. V. Pike (1947) "Immediate constituents of Mazateco syllables." *International Journal of American Linguistics* (IJAL) 13: 78-91.
136. Pinker, S. (1994) *The Language Instinct* Harper Collins, New York.
137. Pinker, S. (2007) *The Stuff of Thought*. Allen Lane, Penguin Books.
138. Pinker, S. & R. Jackendoff (2005) The faculty of language: What's special about it? *Cognition* 95, pp. 201-236.
139. Plénat, M. (1987) On the structure of rime in Standard French. *Linguistics* 25, pp. 867-887.
140. Prince, A. (1983) Relating to the grid. *Linguistic Inquiry* 11, pp. 511-562.
141. Prince, A.S. & P. Smolensky (1993) *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar*. Excerpted in McCarthy, John J. ed. (2003). *Optimality Theory in Phonology: A Reader*, 3-71. Malden, MA: Blackwell. Chapter 6 reprinted in [1], Chapter 13. Vol. 2, pp. 3-25.
142. Ritter, N. (2002) A review of "the poverty of stimulus argument." Special issue of *The Linguistic Review* 19, pp. 1-223.
143. Roca, I. & W. Johnson (1999) *A course in phonology*. Blackwell. UK, Cornwall. Russell, B. (1948) *Human Knowledge: Its Scope and Limits*, London: George Allen & Unwin. (1950) "An outline of intellectual rubbish". In *Unpopular Essays*. London: Allen & Unwin, pp. 82-123.
144. Sagey, E. (1988) On the Ill-Formedness of Crossing Association Lines. *Linguistic Inquiry* Vol. 19. Number.1: pp. 109-118.
145. Sapir, E. (1921) *Language*. New York: Harcourt, Brace & World.
146. Saussure, Ferdinand de (1993) *Course in General Linguistics* Ed. by Charles Bally Albert Sechehaye and Albert Riedlinger .Translated and annotated by Roy Harris. Published Gerald Duckworth & Co. Ltd .The Old Piano Factory, London.
147. Selkirk, E. O. (1982) Syllables In: *The Structure of Phonological Representations* Part 2, H. van der Hulst and N. Smith (eds.), Dordrecht: Foris, pp. 337-383.
148. Smith, K. L. & M. A. Pitt (1999) Phonological and morphological influences in the syllabification of spoken words. *Journal of Memory and Language*, 41, pp.199-222.
149. Smith, N. V. (2003) Dissociation and modularity: Reflections on language and mind. In Banich M. & M. Mack (ed.) *Mind, Brain and Language* Lawrence Erlbaum pp. 87-111.
150. Smith, N. V. (2004) *Chomsky: Ideas and Ideals. 2nd Edition* .Cambridge University Press.
151. Steriade, D. (1999) Alternatives to the syllabic interpretation of consonantal phonotactics In: O. Fujimura B. Joseph and B. Palek (eds.) *Proceedings of the 1998 Linguistics and Phonetics Conference*. The Karolinum Press, pp. 205-242.
152. Steriade, D. (1997) *Phonetics in Phonology: The Case of Laryngeal Neutralization*. Ms. University of California, Los Angeles.

153. Steriade, D. (1995) 'Underspecification and markedness'. In J. Goldsmith (ed.) *The Handbook of Phonological Theory*, Oxford, Blackwell. Pp. 114–174.
154. Steriade, D. (1984) Glides and vowels in Romanian. *Proceedings of the 10th Meeting of the Berkeley Linguistic Society*, University of California, Berkeley. Pp. 47-64.
155. Sturgeon, A. (2003) Paradigm Uniformity: Evidence for Inflectional Bases. *WCCFL 22 Proceedings*, (ed. G. Garding and M. Tsujimura), Somerville, MA: Cascadilla Press. Pp. 464-476.
156. Tranel, B. (1995) Current issues in French Phonology: Liaison & Position Theories. In: *Hand book of Phonological Theory*, ed. J. A. Goldsmith. Blackwell publishers. Pp. 798-816.
157. Trask R.L. (1996) *A Dictionary of Phonetics and Phonology*. London, Routledge.
158. Treiman, R. (1983) The structure of spoken syllables: Evidence from novel word games *Cognition* 15, pp. 49–74.
159. Treiman, R. (1986) The division between onsets and rimes in English syllables. *Journal of Memory and Language* 25, pp. 476–491.
160. Treiman, R. & C. Danis (1988) Syllabification of intervocalic consonants. *Journal of Memory and Language* 27, pp. 87-104.
161. Treiman, R., Fowler, C. A., Gross, J., Berch, D., & S. Weatherston (1995) Syllable structure or word structure: Evidence for onset and rime units with disyllabic and trisyllabic stimuli. *Journal of Memory and Language* 34, pp. 132–155.
162. Treiman, R., Bowey, J. & D. Bourassa (2002) Segmentation of spoken words into syllables by English-speaking children as compared to adults. *Journal of Experimental Child Psychology* 83, pp. 213-238.
163. Tsujimura, N. (2002) *The Handbook of Japanese Linguistics*. Blackwell publishers.
- van Oostendorp, M. (1998) Schwa in phonological theory, *Glott International* 5, Vol.3, pp. 3-8.
164. Vance, T. (1987) *An Introduction to Japanese Phonology*. Albany, NY: State University of New York Press.
165. Vaux, B. (1998) *The Phonology of Armenian*. Oxford: Oxford University Press.
166. Vaux, B. (2002) Aspiration in English. *Abstract*. Harvard University, University of Wisconsin, Milwaukee.
167. Vaux, B. (2003) Syllabification in Armenian, Universal Grammar, and the Lexicon. *Linguistic Inquiry* 34.1, pp. 91-125.
168. Vaux, B. & B. Samuels (2005) Laryngeal markedness and aspiration. *Phonology* 22, pp. 395-436.
169. Vennemann, T. (1972) On the theory of syllabic phonology. *Linguistische Berichte* 18, pp. 1-18.
170. Vennemann, T. (1988) *Preference laws for syllable structure and explanation of sound change*. New York, Mouton de Gruyter.
171. Vergnaud, J.-R. & M. Halle (1979) *Metrical phonology* [a fragment of a draft]. MIT, Cambridge. Mass. In: J Goldsmith (1999) *Language and Art Disciplines*.
172. Walter M. A. (2002) Kalaam, Kalaarbaam: An Arabic Speech Disguise in Hadramaut. *Texas Linguistic Forum* 45, pp. 177-186; *Proceedings of the Tenth Annual Symposium about Language and Society—Austin, April 12-14*.
173. Wetzels, L. & J. Mascaró (2001) The Typology of Voicing and Devoicing. *Language*, V. 77, No. 2, pp. 207-244.
174. Williams, E. (1981) On the notions "lexically related" and "head of a word". *Linguistic Inquiry*, 12(2), pp. 245–274.
175. Williams, E. (2007) Dumping lexicalism. In *The Oxford handbook of linguistic interfaces*, ed. by G. Ramchand and C. Reiss, Oxford: Oxford University Press. Pp. 353-382.

176. Woodbury, A. (1987) Meaningful phonological processes: A study of Central Alaskan Yupik Eskimo prosody. *Language* 63, pp. 685-740.
177. Yip, M. (1980) *The tonal phonology of Chinese*. Doctoral dissertation MIT New York: Garland Press, 1991.
178. Yip, M. (1992) Reduplication with Fixed Melodic Material. *Proceedings of the North Eastern Linguistics Society* 22. G.L.S.A, UMass Amherst. Pp.459-476.
179. Yu, A. C. L. (2008) On Iterative Infixation. *Proceedings of the 26th West Coast Conference on Formal Linguistics*, ed. Charles B. Chang and Hannah J. Haynie, Somerville, MA: Cascadilla Proceedings. Pp.516-524.
180. Антипова А. М., *Ритмическая система английской речи*. Москва. 1984.
181. Бондарко Л. В., *Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи*. Ленинград. ЛГУ, 1981.
182. Давыдов М. В., Рубинова О. С., *Ритм английского языка*, Москва, Диалог-МГУ, 1997.
183. Дечева С. В., *Слогоделение в английской речи (когнитивная синтактика)*. Докт. дис., М., 1995.
184. Дукельский Н. И., *Принципы сегментации речевого потока*. М.-Л., 1962.
185. Касевич, В. Б., *Морфонология*. Ленинград. ЛГУ, 1986.
186. Кочергина В. А., *Введение в языковедение: основы фонетики –фонологии*. Москва, 1991.
187. Ревзин И., Критерии номоморфности или биморфности сегмента. *Вопросы фонологии и фонетики*, 1971, Монреаль,
188. Сулейменова Б.А., О фонетическом освоении лексики, заимствованной из русского языка. *Прогрессивное влияние русского языка на казахский*. Алма-Ата: Наука, 1965. Стр. 60-95.
189. Торсуев Г. П., *Строение слога и аллофоны в английском языке*. Москва, Наука, 1975.
190. Торсуев Г. П., *Вопросы фонетической структуры слова*. М.-Л., 1962. (155стр.)
191. Тошьян С. Б., Слогораздел и строение слога в армянском языке. *Вопросы языкознания* №3, 1969. Стр. 116-124.
192. Тошьян С. Б., *Слогоделение, консонантные группы и типы слогов*. Ереван, 1989.
193. Трубецкой Н.С., *Основы фонологии*. Москва, 1960.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՍՄԻԿ ՈԱԶՄԻԿԻ ՀՈԿՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՎԱՆԿԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆՉՈՒՅԹԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԵՋ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Ստեփանյանի
Տեխ. խմբագրումը՝ Լ. Հովհաննիսյանի

Չափսը՝ 70x100 ¹/₁₆: Տպ. մամուլ 9,75 :
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1